

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Miloš D. Jevtić

PRISTRASNOST SEĆANJA
NA RAT U HRVATSKOJ 1991-1995 GODINE:
psihički procesi u građenju istorijskih narativa

doktorska disertacija

Beograd, 2022

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Miloš D. Jevtić

**BIAS IN MEMORY OF WAR IN CROATIA (1991-1995):
psychological processes in the creation of historical
narratives**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022

Mentor:

dr Iris Žeželj, vanredni profesor

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Članovi komisije:

dr Marija Branković, docent

Departman za psihologiju, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum

dr Zoran Pavlović, vanredni profesor

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

dr Dragan Popadić, redovni profesor

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Datum odbrane: _____

„Od istorije učimo da od istorije ne učimo.”

Georg Vilhelm Fridrih Hegel

Zahvalnica

Prilikom izrade ove disertacije imao sam čast da sarađujem sa brojnim kolegama čija je pomoć bila neprocenjiva.

Prvo, želeo bih da zahvalim kolegama iz Hrvatske: Margareti Jelić, Nebojši Blanuši, Kostu Bovanu, Asmiru Gračaninu, Valnei Žauhar i Ireni Paveli Banai na pomoći u prikupljanju hrvatskog poduzorka. Drugo, zahvalio bih se profesorima Filozofskog fakulteta BU: Biljani Stanković, Kaji Damnjanović, Danki Purić, Vanji Ković, Jeleni Vranješević, Veri Spasenović, kolegatici Ivani Jakšić sa Fakulteta političkih nauka i kolegatici Andrei Matijević sa Instituta za političke studije u Beogradu, na pomoći u prikupljanju srpskog poduzorka. Želim da naglasim i izuzetan doprinos profesora Lazara Tenjovića i Danke Purić, čija je pomoć u obradi podataka bila nemerljiva.

Posebnu zahvalnost dugujem svojoj porodici i prijateljima, majci koja me je brižljivo ohrabivala, ocu kao recezentu, koga je svaki put zbolela glava prilikom čitanja mojih misli i svojoj supruzi na neprestanoj ljubavi i podršci u teškim trenucima.

Na kraju, izuzetno sam zahvalan svom mentoru, profesorki Iris Žeželj, za koju je svaka moja rečenica bila predmet ozbiljne analize i koja je pokazala nepresušnu motivaciju da ovaj rad podignemo na zavidan nivo.

Sažetak

Međuetnički sukobi nemaju za posledicu isključivo ljudske žrtve i materijalna stradanja, već i trvenja oko razumevanja njegovih uzroka i učesnika. U ovim situacijama, uverenje da je „naše” tumačenje istorije *pravo* tumačenje se manifestuje kroz različite pokušaje nametanja verzije prošlosti koja odgovara interesima sopstvene grupe – prošlost sada postaje „arena” u kojoj se nacije sukobe na simboličkom planu. U našem istraživanju, hteli smo da proverimo koliko su ovi stavovi izraženi prilikom analize dva postkonfliktna društva – Srbije i Hrvatske, na temu skorašnje istorije sukoba tj. rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine. Osnovni cilj ovog rada jeste bila analiza pokazatelja pristrasnosti u istorijskim narativima o skorašnjoj istoriji sukoba i proučavanje psihičkih faktora koji pojedinca motivišu da zastupa jednostrane predstave prošlosti. Sproveli smo tri studije različite opštosti. Prva studija je podrazumevala sistematski pregled literature o udžbeničkim pristrasnostima na prostoru Srbije i Hrvatske, kao i analizu sadržaja testova znanja i nastavnih planova i programa. Pokazali smo kako se obrazovno institucionalizovani narativi u ove dve države nalaze u krugu međusobnog opovrgavanja, kroz delegitimizaciju suparničke etničke grupe i naglasku na sopstvena stradanja. Druga studija je zamišljena kao komparacija srpskog i hrvatskog uzorka kroz sistematizaciju postojećih nalaza o remetilačkom uticaju pojedinih antagonističkih uverenja. Pružili smo model koji se adekvatno pokazao na oba etnička poduzorka i ukazali smo na najznačajnije psihičke faktore koji stoje u osnovi zastupanja jednostranih istorijskih narativa. Na kraju, treću studiju smo sproveli kako bismo pružili kauzalnu potvrdu za naš model. Podaci su dosledno potvrdili uticaj sržnih elemenata modela na stepen prihvatanja informacija koje su u skladu sa uvreženim (i pristrasnim) istorijskim narativom. Na kraju, posebnu pažnju smo posvetili implikacijama nalaza za postojeću literaturu, ograničenjima našeg istraživanja i smernicama za buduće studije.

Ključne reči: istorijski narativi, obrazovna institucionalizacija sećanja, moralno isključivanje, etos konflikta, FENCE.

Naučna oblast: Psihologija

Uža naučna oblast: Socijalna psihologija

Abstract

Consequences of inter-ethnic conflicts are not constrained to human casualties and material suffering, but also include frictions regarding the understanding of its causes and participants. In these situations, the belief that "our" interpretation of history is the *right* interpretation manifests itself through various attempts to impose a version of the past that suits the interests of one's own group – the past becomes an "arena" in which nations clash on a symbolic level. In our research, we wanted to examine how much are these ideas present in our analysis of two post-conflict societies – Serbia and Croatia, regarding the recent conflict, i.e. war in Croatia (1991-1995). The main goal of this work was the analysis of indicators of bias in historical narratives about the recent history of the conflict and the study of psychological factors that motivate an individual to represent one-sided representations of the past. We conducted three studies of varying generality. The first study included a systematic review of the literature on textbook bias in Serbia and Croatia, as well as content analysis of graduation and entrance tests and curricula. We have shown how the educationally institutionalized narratives in these two countries are in a circle of mutual refutation, through the delegitimization of the rival ethnic group and the emphasis on in-group suffering. The second study was conceived as a comparison of the Serbian and Croatian samples through the systematization of existing findings regarding the disruptive influence of certain antagonistic beliefs. We provided a model that proved adequate for both ethnic sub-samples and we pointed out the most significant psychological factors underlying the level of acceptance of one-sided historical narratives. Finally, we conducted a third study to provide causal validation of our model. The data consistently confirmed the influence of the core model elements on the degree of acceptance of information that is consistent with the entrenched (and biased) historical narrative. Finally, we provided particular attention to the implications of the findings for the existing literature, limitations of our research and directions for future studies.

Keywords: historical narratives, educational institutionalization of memories, moral exclusion, conflict ethos, FENCE.

Scientific field: Psychology

Scientific subfield: Social psychology

Sadržaj

Značaj prošlosti za pojedinca i grupu – fenomen zajedničkih istorijskih narativa	10
Institucionalizacija zajedničkih istorijskih narativa	11
Prisustva i odsustva kao pokazatelji pristrasnosti zvaničnih istorijskih narativa.....	12
Pristrasnosti u sadržaju zvaničnih istorijskih narativa grupe	13
Individualne razlike u usvajanju i negovanju pristrasnih istorijskih narativa.....	14
Problem istraživanja.....	16
Ciljevi istraživanja	17
Hipoteze	18
Studija 1.....	18
Studija 2.....	18
Studija 3.....	19
Studija 1	20
Uzorak saopštenja.....	20
Analiza.....	21
Studija 1.1: Sistematski pregled analiza sadržaja udžbenika	22
Uzrok rata po udžbenicima.....	25
Opis učesnica u ratu.....	25
Tok rata: dimenzija napadač-napadnuti.....	26
Žrtve rata, opisi stradanja i ratni zločini	27
Ishod rata	28
Zaključna razmatranja o udžbeničkim pristranostima.....	29
Studija 1.2: Analiza pitanja sa prijemnih ispita i državne mature.....	30
Studija 1.3: Analiza nastavnih planova i programa.....	31
Zaključna razmatranja o studiji 1	34
Studija 2	35
Uzorak.....	35
Instrumenti.....	35
Stimulus materijal: vinjeta.....	37
Statističke analize	37
Procedura	37
Metrijska analiza korišćenih skala.....	37
Studija 2.1: Zastupljenost rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine u pojedinčevom sistemu istorijskih narativa i posedovanje osnovnih znanja o ovom sukobu	41

Studija 2.2: Poređenje srpskih i hrvatskih ispitanika u etničkoj identifikaciji, zastupanju antagonističkih uverenja, pristrasnoj atribuciji i odnosu prema ugrožavajućim istorijskim narativima.....	43
Studija 2.3: Razlika u uspešnosti predviđanja antagonističkih uverenja modela između stepena i kvaliteta etničke identifikacije.....	45
Studija 2.4: Model psihičkih procesa u osnovi zastupanja pristrasnih istorijskih narativa..	48
Studija 2.5: Step en upamćenosti kao implicitna mera defanzivnosti prema ugrožavajućim narativima.....	51
Zaključna razmatranja o studiji 2	54
Studija 3	57
Uzorak.....	57
Dizajn istraživanja i instrumenti	57
Stimulus materijal: vinjeta.....	57
Statistička analiza	58
Procedura	58
Metrijska svojstva instrumenata	58
Studija 3.1: Uticaj eksperimentalne manipulacije na reakciju na izloženi narativ.....	60
Studija 3.2: Moderacioni uticaj etničke identifikacije i moralnog isključivanja.....	64
Zaključna razmatranja o studiji 3	67
Opšta diskusija i smernice za dalja istraživanja.....	72
Međugrupni nivo analize	75
Interpersonalni nivo analize.....	75
Intrapersonalni nivo analize.....	77
Literatura	78
Prilog A: Instrumenti	86
Prilog B: Metrijska svojstva instrumenata iz studije 2	97
Prilog C: Faktorska struktura upitnika iz studije 2	104
Prilog D: Pitanja sa testova znanja nakon završene srednje škole iz Srbije i Hrvatske	108

Značaj prošlosti za pojedinca i grupu – fenomen zajedničkih istorijskih narativa

Preduslov postojanja svake grupe jeste identifikacija određenog broja pojedinaca sa njom. Međutim, zašto ljudi uopšte imaju potrebu da budu deo grupe i zašto bi u svoj identitet ugradjivali grupnu pripadnost? Empirijski dokazi ukazuju na to da identifikacija sa grupom zadovoljava važne psihološke potrebe. Kroz nju, pojedinac ima mogućnost da podigne svoju vrednost i samopoštovanje tj. da izgradi pozitivnu sliku o sebi (Tajfel & Turner, 2004). Takođe, identifikacija sa grupom omogućava bolje razumevanje sebe, drugih i realnosti (Hogg, 2007). Naime, pripadnost grupi nije svodiva na „etiketu” ili zajedničku imenicu (Srbin/Srpkinja, penzioner, davalac krvi itd.). Svaka grupa ima uverenja koja su deljena između članova grupe o stvarima od velikog značaja za grupu i koja doprinose doživljaju njene posebnosti tj. jedinstvenosti (Bar-Tal, 2000a). Ta uverenja pružaju osnovu za zajedničko razumevanje realnosti, smislenu komunikaciju i koordinisanu akciju između članova bez kojih nijedna grupa ne bi postojala.

Jedno od takvih deljenih uverenja jeste uverenje o zajedničkoj prošlosti. Priče tj. narativi o prošlosti predstavljaju neke od osnovnih sadržaja na kome se stvara slika o sebi i o grupi – lično iskustvo gradi individualni identitet, dok kolektivno iskustvo gradi socijalni identitet, ali i sliku grupe uopšte. Interpretacije prošlosti se, dakle, definišu kao jedna od epistemičkih osnova identiteta – pružaju sadržaj na kome se on gradi (Bar-Tal, 2000b).

Nije svaka priča o prošlosti, međutim, važna za građenje socijalnog identiteta. O tome može biti reči tek kada o njoj postoji slaganje, odnosno međusobno uspostavljena i deljena tumačenja o prošlosti bazirana na identifikaciji sa grupom (Licata & Klein, 2005). Kroz izgradnju slike o sebi kao manje-više prototipskog pripadnika, pojedinac pounutruje grupna uverenja i osobine (Turner, Hogg, Oakes, Reicher & Wetherell, 1987; Haslam, Oakes, Reynolds & Turner, 1999) i emotivno reaguje na akcije grupe pošto se one doživljavaju kao sopstvene tj. lične (Ray, Mackie & Smith, 2014; Psaltis et al., 2017). Samim tim, interpretacije događaja iz prošlosti grupe (kojima pojedinac najčešće nije ni prisustvovao) bivaju emotivno nabijene, *kao da* je u pitanju lično iskustvo.

Na nivou analize grupe, zajednički istorijski narativi ispunjavaju nekoliko važnih funkcija. Oni omogućavaju definisanje ko pripada grupi, a ko ne, stvaraju grupne vrednosti i norme, pojačavaju koheziju između pripadnika i spremnost na grupnu akciju, pomažu u vrednosnom poređenju svoje i drugih grupa, legitimišu prošlo, sadašnje i buduće ponašanje članova i slično (Páez, Bobowik, De Guissmé, Liu & Licata, 2016). Liu i Hilton (2005) sažimaju ovaj potencijal zajedničkih istorijskih narativa da grupi olakšaju razumevanje šta je bila, šta jeste i šta može biti, u pojmu tzv. povelje (*eng.* charter). Povelja predstavlja mit o nastanku grupe i opisuje bezvremenu suštinu grupe, koja se prenosi budućim generacijama, ali i onima koji toj grupi inicijalno nisu pripadali (npr. imigrantima). Konačno, narativ o zajedničkoj prošlosti pruža osećaj istovetnosti grupe kroz vreme, a time i doživljaj kontinuiranosti grupnog identiteta (Sani et al., 2007).

Istorijski narativi nisu statičan fenomen niti deluju izolovano, jer čine deo opšteg kognitivno-afektivnog sistema značenja grupe koje pojedinac, kroz izgradnju svog socijalnog identiteta, pounutruje i aktivno eksternalizuje u saodnošenju sa drugim članovima. Preciznije, u pitanju je neprestano saodnošenje između grupnih uverenja (uključujući i zajedničke istorijske narative), emocionalne „klime” u grupi i socijalnog identiteta osobe (Bar-Tal, 2007). Samim tim, ovi narativi se nalaze u neprestanom procesu (re)konstrukcije na svim nivoima društva (Mukherjee, Adams & Molina, 2017). Takođe, prošlost grupe se tipično koristi kao kriterijum ispravnosti tj. zasnovanosti uverenja koje grupa neguje (o sebi, svetu, drugim grupama itd.). Iz toga sledi da opis prošlosti nije njen objektivni prikaz, već interpretacija koja sistematično potvrđuje grupna uverenja. Kroz ovaj rad, čitaoci će se upoznati sa načinima na koje grupa i njeni članovi mogu „deformisati” istorijske činjenice zarad održavanja postojećeg referentnog okvira.

Na ovom mestu je potrebno naglasiti da u literaturi postoje neslaganja oko termina kojim se ovaj fenomen označava, pa se u zavisnosti od teorijskog okvira, koriste: socijalne reprezentacije prošlosti, kolektivna sećanja, kolektivno pamćenje, istorijski narativi, zajedničko/grupno tumačenje prošlosti i slično (npr. Figueiredo, Oldenhove & Licata, 2018; Licata et al., 2018; Smeekes, McKeown & Psaltis, 2017; Wertsch, 2002). Odlučili smo se za naziv (zajednički) istorijski narativ

jer se kroz njega naglašava združeno delovanje članova u razumevanju prošlosti grupe, ali i narativna struktura ovih interpretacija (u pitanju su, uopšteno, priče sa definisanim učesnicima i uzročno-posledičnim odnosima). Takođe, u radu ćemo naglašavati razliku između zvaničnih istorijskih narativa u grupi (tumačenja prošlosti koja su se „ustalila” kroz različite društvene mehanizme i koja veliki broj članova grupe deli) i istorijskih narativa koje neguju pojedini ispitanici (lične „varijacije” zvaničnih istorijskih narativa koje mogu biti u manjem ili većem sukobu sa dominantnom verzijom prošlosti). Naš stav je da se umesto sintagme istorijski narativ može koristiti bilo koji drugi termin, pod uslovom da je naglašena razlika između grupnog i ličnog nivoa na kome se razumevanje prošlosti odvija. Ipak, smatramo da ovaj fenomen nije isto što i kolektivno pamćenje jer su istorijski narativi zapravo njegov proizvod. Takođe, u sam proces pamćenja se mogu uključiti faktori koji nisu specifično vezani za rekonstrukciju prošlosti (npr. sistem vrednosti ili politička ideologija), na šta ćemo pokušati da ukažemo u našoj analizi psihičkih procesa koji učestvuju u tumačenju prošlosti grupe. Sada, pažnju ćemo usmeriti na analize proizvoda (čega se grupa seća) kao polaznu osnovu za razumevanje načina na koji grupa pamti svoju prošlost.

Institucionalizacija zajedničkih istorijskih narativa

Najvažniji istorijski narativi grupe imaju brojne materijalizacije koje služe u pedagoške i ideološke svrhe (Bar-Tal, 2003). Na primer, spomenici i groblja su specijalizovani i (najčešće) trajni lokaliteti koji služe negovanju određenog shvatanja prošlih događaja. Primer još jednog ovaploćenja su različiti rituali i ceremonije – govori, parade, značke i slično, koje velikom broju članova grupe prenose značenje nekog istorijskog događaja. I muzejske postavke (zastupljenost određenih epoha, istorijskih likova i sl.) su neretko u funkciji održavanja postojećeg sistema istorijskih narativa (Barreiro, Wainryb & Carretero, 2017). Isto tako, državni praznici predstavljaju institucionalnu klasifikaciju najvažnijih perioda prošlosti grupe i služe društvenom usklađivanju pojedinačnih pamćenja, jer celoj zajednici skreću pažnju na iste trenutke prošlosti (Zerubavel, 2003). Na primer, određenog datuma, sredstva masovnog informisanja širokom auditorijumu omogućavaju trenutni pristup komemoraciji neke istorijske epizode: venac se polaže na spomenik i govor se drži u njegovoj neposrednoj blizini pred okupljenom publikom. Govor čelnika je često ispunjen „poukama” prošlosti, dok okupljeni članovi grupe afektivno proživljavaju događaje iz prošlosti kojima (najčešće) nisu ni prisustvovali. Ovakva koordinisana akcija nesumnjivo potkrepljuje sržna uverenja grupe i identifikaciju sa njom, ali učvršćuje i tumačenja „zbog čega smo se danas ovde okupili”. Najčešće, javno mnjenje se, sredstvima masovnog informisanja, dalje podseća na poruke sa komemoracije i njihove implikacije za buduće akcije (Tenenboim-Weinblatt, 2013).

Institucionalizacija određenih tumačenja o prošlosti grupe se ne odvija samo kroz specijalizovane lokalitete i kalendarske manifestacije. Sistem obrazovanja je osnovni kanal komunikacije koji pomaže u tome da se generacije koje događajima nisu lično svedočile izlažu skoro isključivo dominantnom narativu, odnosno umanjuje opasnost da unutar etničke grupe postoje različita tumačenja prošlosti i da se na toj osnovi pojave sukobljene podgrupe (Jovchelovitch, 2008). Jedan od mogućih odgovora na pitanje zbog čega je sistem obrazovanja tako efikasan u homogenizaciji grupe jeste nalaz istraživača koji su poredili udžbenike osnovnih škola u Srbiji i Hrvatskoj (Pavasović Trošt, 2018b). Ispostavlja se da su identitetske potrebe obe etničke grupe i njenih pripadnika osnova sadržaja za nastavu istorije, ali i za predmete kao što su poznavanje prirode i društva, kao i geografija. Preciznije, gradivo je strukturisano tako da odgovara osnovnim funkcijama zajedničkog narativa o prošlosti, imajući u vidu da pitanja poput gde je „naša” nacija, kada je nastala i ko su „drugi”, dominiraju u gradivu. Pojednostavljeno, udžbenici su jedna od glavnih materijalizacija institucionalnih istorijskih narativa, pošto njihov (selekcioniisan) sadržaj služi izgradnji osećaja nacionalne pripadnosti tj. stvaranju razlike između „nas” i „njih”, održavanju vladajućih ideja u društvu, legitimizaciji političkih akcija grupe i slično (npr. Koren & Baranović, 2009; Tomljenović, 2012; Subotić, 2013; Švigir, 2018).

Prisustva i odsustva kao pokazatelji pristrasnosti zvaničnih istorijskih narativa

Prvi korak u izgradnji sistema istorijskih narativa jeste određivanje koji će događaji biti njihov deo, a koji ne. Usvajanje određenog narativa istovremeno podrazumeva poricanje drugih (Pavlović, 2010) tj. neprestano osciliranje između sećanja i zaborava. Štaviše, zaborav nije puki nestanak informacije, već društvena konstrukcija – kroz svakodnevnu unutargrupnu komunikaciju, sećanja bivaju potisnuta i „zamenjena” drugim sećanjima (Hirst & Coman, 2018). U društvu, dakle, postoji imperativ čega se treba sećati, ali i šta se mora zaboraviti (Kuljić, 2006). Nepoželjni ili ugrožavajući sadržaji se izostavljaju iz narativa, dok se poželjnije teme naglašavaju, nekad do te mere da izgleda kao da „ništa drugo nema da se kaže”. Ukoliko ne postoji unutargrupna složnost u određivanju šta se mora, a šta ne sme pamtiti, članovi razvijaju konfliktan odnos prema prošlosti grupe. On će se manifestovati kroz njena suprotstavljena tumačenja koja se kreću od planskog revizionizma od strane centara moći do dezintegracije istorijskih činjenica kroz višestruko i ravnopravno sapostojanje podataka, tumačenja i lažnih informacija na svim nivoima društva (Cohen, 2013).

Analize komemoracija na prostorima bivše SFRJ i SRJ potvrđuju da grupe mogu razviti snažan otklon prema istorijskim događajima koji nisu lako uklopivi u postojeći sistem društvenih uverenja. Tako, pojedini istraživači pretpostavljaju da spomenici posvećeni ratovima devedesetih u Beogradu, usled njihove ograničene veličine i/ili marginalne lokacije u gradu, zapravo doprinose zamagljivanju skorije istorije Srbije (Bădescu, 2016). Slično tome, u periodu od 2000. do 2014. godine, komemoracija godišnjice NATO bombardovanja SRJ se vršila bez centralne i planirane svečanosti, uglavnom kao rezultat lokalne inicijative: pored političkih čelnika, inicijatori obeležavanja su bili SPC, Vojska Srbije, ali i grupe građana zahvaljujući kojima je napravljeno nekoliko spomen obeležja poput plakete, spomenika i slično (Mandić, 2016). Treba naglasiti da odsustva u materijalizaciji mogu biti i posledica planskog nametanja sve većeg prisustva suparničke grupe. Pojedini autori (npr. Baillie, 2013) izveštavaju kako urbanistički plan u Vukovaru (rekonstrukcija crkava, podizanje spomenika itd.) sistematski neguje hrvatsko shvatanje opsade i naglašava katolicizam kao obeležje hrvatskog etniciteta (slični pokušaji vezani za kulturno i istorijsko nasleđe srpske manjine praktično izostaju).

Istraživanja pokazuju i da sistem obrazovanja, kao najvažniji društveni mehanizam oblikovanja istorijskih narativa, može na različite načine „isključiti” određeni događaj iz zvaničnih narativa o prošlosti. Na primer, ispitivanjem obrazovnih ishoda tj. znanja o određenim istorijskim događajima, moguće je posredno zaključiti koji istorijski događaji su procenjeni da se ne moraju učiti. Analiza prijemnih ispita za studije istorije u Turskoj izveštava da je u njima naglasak na turskom etnicitetu i različitim trijumfima, pretnjama i porazima, ali i doprinosima turske nacije, dok pitanja u vezi sa skorijom istorijom odnosa prema etničkim manjinama izostaju u potpunosti (Kurtiş, Yalcinkaya & Adams, 2017). S druge strane, predavanje o određenoj istorijskoj epizodi se može izbeći, iako je ovaj događaj prisutan u nastavnim programima i školskoj literaturi. Na primer, ratovi devedesetih na prostoru bivše SFRJ i SRJ su istorijska epizoda koja najviše problema zadaje nastavnicima iz Srbije, Crne Gore i BiH. Iako oni predstavljaju obavezan deo nastavnog plana i prisutni su u udžbenicima istorije, snažan psihički naboj ove teme, kao i činjenica da je pozicionirana na kraju nastavnog kurikulumu, nastavnike najčešće navodi na njeno potpuno izbegavanje. Ukoliko ipak pokušaju da predaju nešto više o ovoj istorijskoj epizodi, to čine svedeno, uz izbegavanje bilo kojih „teških tema” (Maric & Jovanovic, 2017). Različiti načini „preskakanja” određenih istorijskih tema najčešće vode njihovom odsustvu u istorijskim narativima koje stvaraju mladi članovi grupe. Na primer, u istraživanju sprovedenom u Beogradu (Јевтић, 2019) utvrđeno je da srednjoškolci imaju rudimentirane istorijske narative o NATO bombardovanju SRJ (značajan broj ih uopšte nema), pri čemu pojedini učenici tumače ovaj istorijski događaj oslanjajući se na sopstvene interpretacije aktuelnih geopolitičkih odnosa (prošlost i sadašnjost se mešaju). Uz to, ispitanici i sami procenjuju svoje znanje o ovoj istorijskoj epizodi kao slabo ili nedovoljno i sistem obrazovanja ne navode kao dominantan kanal informisanja. Ovi primeri strateškog sećanja i zaborava, pored toga što ilustruju kako se određene epizode upisuju ili brišu iz sistema zvaničnih istorijskih narativa, ukazuju i na kanale kojima se to čini, odnosno kako funkcioniše proces institucionalizacije sećanja.

Na ovom mestu je potrebno ukazati na metodološke teškoće proučavanja odsustva u zvaničnim istorijskim narativima zbog koji se zaključci o sistematskom „isključivanju” određenih informacija moraju uzeti sa oprezom. Naime, odsustva su fenomen koji je jako teško meriti eksplicitno (npr. putem upitnika) jer ona funkcionišu na implicitnom i teško osvešćujućem nivou. Članovi grupe se sistematski izlažu skoro isključivo (po grupu) poželjnim istorijskim tumačenjima, te sve informacije koje nisu prikazane bivaju „preskočene” tj. neobrađene, a time i negativno predstavljene – kao „rupe” u istorijskim narativima. Istraživači su pokušali da na različite načine steknu posredan uvid u odsustva: kroz muzejske postavke vezane za određenu istorijsku epohu (npr. Barreiro et al., 2017), poređenjem institucionalnih narativa sukobljenih grupa (npr. Pavasović Trošt, 2018b), merenjem obrazovnih ishoda tj. (ne)poznavanja određenih istorijskih epizoda (npr. Јевтић, 2019) ili putem eksperimentalnog izlaganja pretećim istorijskim sadržajima i registrovanju stepena njihovog zaboravljanja (npr. Klar & Baram, 2016).

U ovom istraživanju, analiziraćemo prisustvo/odsustvo rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine u zvaničnim istorijskim narativima na nekoliko nivoa istovremeno: kroz analizu sadržaja udžbenika istorije, nastavnog plana i programa istorije za gimnazije, kao i prijemnih ispita za istoriju tj. testova znanja sa državne mature.

Pristrasnosti u sadržaju zvaničnih istorijskih narativa grupe

Određivanje šta će postati, a šta ne deo sistema istorijskih narativa nije jedini pokazatelj da opis prošlosti nije njen objektivan prikaz. Čak iako „prisutni”, određeni sadržaji su najčešće oblikovani tako da ne ugrožavaju sliku koju grupa neguje o sebi. Pristrasnosti u sadržaju zajedničkih istorijskih narativa su posledica njihovih sržnih funkcija o kojima smo ranije govorili: pružaju smisao grupnom identitetu tj. sadržaj na kome se slika o grupi gradi, održavaju samopoštovanje i omogućavaju doživljaj istovetnosti kroz vreme. Istraživači ukazuju da grupa i njeni članovi sistematski oblikuju istorijske činjenice tako da podržavaju ova uverenja.

Pre svega, postoji tendencija da se grupa prikazuje u pozitivnom svetlu – kao dobra, sposobna za skladne međugrupne odnose i slično (npr. Valentim & Heleno, 2018). Uporedo sa tim, kada se grupa podseti tj. optuži za zločin iz prošlosti, u narativu se poriče njegovo postojanje. Ukoliko to nije moguće, zločin se redefiniše i/ili se njegove implikacije relativizuju. Preciznije, grupa pribegava različitim strategijama opravdavanja čina koje Bandura (1999) združeno naziva moralno isključivanje. U pitanju su strategije poput redefinisavanja dela (npr. kao samoodbrane), redefinisavanja odgovornosti tj. agensnosti (krivljenje treće strane ili „više sile” poput bolesti, elementarnih nepogoda itd.), umanjenja načinjene štete i krivljenja žrtve tj. njenog prikaza kao inicijatora sukoba. Očekivano, ove „defanzivne” predstave prošlosti imaju dokazan negativan efekat na aktuelne međugrupne odnose (npr. Hirschberger, Kende & Weinstein, 2016). Pomenute pristrasnosti se najjasnije ogledaju u situacijama međuetničkih sukoba gde grupe stvaraju suprotstavljene priče o tome kako i zašto je sukob počeo: pružaju se obrazloženja (uz opravdavanje) pojave konflikta, stvara se crno-bela slika međugrupnih odnosa („mi” – dobri, „oni” – loši), svoja grupa se opaža kao žrtva, insistira se na patriotizmu, jedinstvu etničke grupe i slično (Bar-Tal, 1998). Istraživanja pokazuju da se pomenuta „deformisanja” istorijskih činjenica odvijaju na svim nivoima društva. Članovi grupe, kao i različiti institucionalni mehanizmi društva (npr. spomenici, praznici i sistem obrazovanja) deluju združeno u održavanju antagonističkih i legitimišućih narativa o umanjenju pričinjene štete i pomeranju odgovornosti za nedela na suparničku stranu (Bar-Tal, 2000b; Bar-Tal, 2003; Bar-Tal & Bennink, 2004; Bilali, 2013).

Još jedna važna funkcija zajedničkih istorijskih narativa koju smo pominjali jeste obezbeđivanje osećaja kontinuiteta grupe kroz vreme tj. uverenja da su njene sržne osobine nepromenljive (Sani et al., 2007). Insistiranje na neprekidnoj vezi između ilirskih plemena i savremene albanske države odnosno Aleksandra Velikog kao začetnika moderne severnomakedonske nacije su primeri koliko grupa, da bi pokazala svojim članovima koliko „seže” u prošlost, može deformisati istorijske činjenice. Štaviše, pojedinci istorijski diskontinuitet tj. nesklad između prošlosti i sadašnjosti njihove grupe (*to* više nismo „mi”) opažaju kao vrlo neprijatno stanje i prihvataju ga kao

činjenicu jedino kada je, kroz podsećanje na istorijska nedela, slika o grupi kao dobroj ugrožena (Roth, Huber, Juenger & Liu, 2017).

Istraživanja (npr. Carretero, López, González & Rodríguez-Moneo, 2012) ukazuju da su ove pristrasnosti istorijskih narativa uklopljene i u obrazovni sistem. Tako, pozitivna slika o grupi se neguje kroz prikaz etničke grupe kao protagoniste istorijskih narativa i utvrđivanje ko pripada etničkoj grupi, a ko ne, pri čemu je opis „nas” pružen u pozitivnim crtama, dok je opis „njih” baziran na negativnim osobinama. Takođe, u udžbenicima se često pojavljuju mitske i herojske ličnosti, a istorijski narativi sadrže implicitne moralne poruke (npr. pravo određenog naroda na teritoriju i opravdavanje postupaka u cilju ostvarenja tog prava). Na kraju, istorijski kontinuitet se neguje kroz esencijalističku definiciju etničke grupe (akcenat je na njenoj nepromenljivoj „suštini”). Istovremeno, pozitivna slika grupe o sebi može biti posredno negovana kroz negativan prikaz drugih grupa. Ovo potvrđuju nalazi istraživača koji su poredili suprotstavljene slike Srba i Hrvata izgrađene u srpskim odnosno hrvatskim udžbenicima (Tomljenović, 2012; Švigir, 2018). U već pomenutom istraživanju, Tamara Pavasović Trošt (2018b) došla je do sličnih rezultata: iako su se sadržaji udžbenika iz Srbije i Hrvatske razlikovali (neretko su bili suprotni), u njima se opaža ista vrsta pristrasnosti: prisutni su različiti osnivački mitovi tj. nulti časovi (istorijski kontinuitet), uz neprestan naglasak na definisanju „naše” etničke grupe kao pravedne i kao žrtve kroz istoriju (pozitivna slika grupe o sebi).

Na ovom mestu, treba podsetiti da istraživači uvažavaju dvosmernost i složenost procesa institucionalizacije zajedničkih istorijskih narativa. Iako grupa ulaže velike resurse u negovanje određene predstave prošlosti, kroz njenu legitimizaciju putem različitih društvenih institucija, to ne znači da članovi grupe ne stvaraju istorijske narative oblikovane kroz svakodnevnu i neposrednu interakciju sa drugim članovima. Razlika između tzv. zvaničnih i laičkih istorijskih narativa (Andreouli & Howarth, 2013) mora biti uvažena ukoliko želimo da dublje razumemo na koji se način članovi i grupa u celini nose sa svojom prošlošću tj. na koji način joj (pristrasno) pristupa u cilju zadovoljenja različitih identitetskih potreba.

U skladu sa opisanim nalazima, pristrasnosti u sadržaju istorijskih narativa u vezi rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine ćemo istražiti kroz istovremeno proučavanje socijalnog i ličnog nivoa na kome se istorijski narativi grade. Kroz analizu sadržaja, upoređićemo slike sukoba i suprotstavljenih strana izgrađene u obrazovnim materijalizacijama narativa u Srbiji i Hrvatskoj: koliko se uopšte prostora posvećuje ovoj temi tj. da li se ona „preskače” (pitanje odustva), kakav je prikaz sukobljenih strana, njihovih motiva i akcija (pitanje pristrasnog opisa). Uporedo sa tim, anketiraćemo srpske i hrvatske ispitanike kako bismo ispitali koliko se slažu sa tumačenjima ratnih zbivanja koja sadrže pristrasne prikaze strana, strateško izbegavanje i/ili redefinisane informacije pretećih po sliku grupe itd.

Individualne razlike u usvajanju i negovanju pristrasnih istorijskih narativa

Ranije je napomenuto da su, na makro nivou, članovi grupe izloženi istim ili sličnim uticajima – pojedinci se susreću sa dominantnim istorijskim narativom preko sredstava za masovno informisanje, u obrazovnom sistemu itd. Međutim, pojedinci usvajaju ove narative u različitoj meri.

Jedan od razloga za ovakvo stanje jesu individualne razlike u *obliku i intenzitetu socijalnih identifikacija*, pre svega sa sopstvenom etničkom grupom. Istraživanja pokazuju da su snažnije identifikovani ispitanici naročito skloni pristrasnim opisima sukoba: slabije se prisećaju nasilja počinjenog od strane članova svoje etničke grupe, svoju grupu opažaju kao stranu koja je više stradala i suparničkoj etničkoj grupi dominantno pripisuju odgovornost za sukob (Sahdra & Ross, 2007; Bilali, Tropp & Dasgupta, 2012). Međutim, Sonja Rokas i saradnici (Roccas, Sagiv, Schwartz, Halevy & Eidelson, 2008) smatraju da identifikacija sa grupom nije jedinstven fenomen, već da postoje četiri dimenzije tj. četiri načina na koji se pojedinac identifikuje sa etničkom grupom. To su značajnost (koliko grupu opažam kao deo sebe), predanost (afektivni ton; koliko želim da pomognem svojoj grupi), nadmoćnost (koliko svoju grupu opažam kao bolju od drugih) i poslušnost (koliko poštujem i priklanjam se grupnim normama, simbolima i autoritetima). Autori napominju da se model može sažeti na dve opštije dimenzije centralnosti (značajnost + predanost) i superiornosti (nadmoćnost +

poslušnost). Ispostavlja se da različiti načini identifikacije sa grupom različito utiču na negovanje pristrasnosti istorijskih narativa, bilo kroz poricanje neželjnih sadržaja, bilo kroz njihovo redefinisavanje. Tako je na izraelskom uzorku nadređena dimenzija superiornosti bila u negativnoj vezi sa osećajem krivice za nedela svoje grupe i pozitivnoj vezi sa različitim opravdavajućim strategijama poput insistiranja da su izveštaji o nedelima preuveličani i da su Palestinci tj. Arapi pravi krivci. Istovremeno, centralnost je imala suprotan efekat (Roccas, Klar & Liviatan, 2006). Na istu pravilnost je ukazalo istraživanje sprovedeno u SAD i Velikoj Britaniji koje je analiziralo reakcije pojedinaca na izveštaje o nedelima svoje grupe u ratu u Iraku. Superiornost, ali ne i centralnost, je bila u direktnoj vezi sa dva opravdavajuća mehanizma: minimizacija emocionalne boli žrtava i dehumanizacija njihove grupe (Leidner, Castano, Zaiser & Giner-Sorolla, 2010). Dodatna istraživanja su precizirala da je specifična dimenzija nadmoćnosti naročito povezana sa situacijama gde je grupa bila počinilac određenog nedela tj. sa reakcijama kao što su opravdavanje i minimiziranje značaja čina (Bilali, 2012). Štaviše, i gorenavedeno istraživanje (Bilali, 2013) izveštava da je pomeranje odgovornosti sa svoje grupe na žrtvu ili treću stranu je bilo naročito primetno kod članova grupe koji su imali izraženu nadmoćnost kao dimenziju identifikacije sa grupom. Ove pravilnosti su utvrđene i na srpskom uzorku. Veličanje sopstvene etničke grupe (dimenzija nadmoćnosti) je vodilo odbacivanju odgovornosti grupe za nedela u prošlosti, dok su kritički vezani ispitanici (identifikacija bez veličanja) osećali krivicu u stepenu u kom su se identifikovali sa grupom (Penic, Elcheroth & Reicher, 2016). Međutim, u istom istraživanju, ova pravilnost se nije ponovila na hrvatskom poduzorku. Naime, stepen vezanosti bez obzira na način identifikacije je bio u osnovi odbacivanja osećanja krivice za nedela grupe i kritika vezanih za prošlost Hrvatske (ponašanje karakteristično za tzv. slepi patriotizam). Istraživači smatraju da se ovo može pripisati razlikama u kolektivnim iskustvima vezanim za rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine (Hrvati su postigli svoj cilj, dok Srbi nisu), ali i drugačijim društvenim uverenjima i intitucionalnim narativima vezanim za pomenuti sukob. Analizirajući prenose rasprava hrvatskog parlamenta, otkrili su da se hrvatska nacija se definiše monolitno i isključivo etnički, a „pravi“ Hrvat kao aktivni lojalista koji ne „povređuje“ kritikama, dok su određeni događaji i ličnosti vezani za tzv. Domovinski rat sakralizovani i definisani kao „srž“ nacije, te bilo kakva kritika njihovih postupaka istovremeno znači i kritiku Hrvatske. Pošto istraživači nisu pokušali da utvrde kauzalne mehanizme, nije moguće jasno zaključiti kako antagonistički formirani narativi i uverenja mogu poništiti razlike između različitih načina vezanosti za svoju etničku grupu. Ipak, od značaja za ovu diskusiju je zaključak da je potrebno uključiti i oblik i intenzitet identifikacije sa sopstvenom etničkom grupom u istraživanje.

Još jedan potencijalni izvor individualnih razlika u sklonosti ka pristrasnostima istorijskih narativa jeste stepen u kome pojedinci usvajaju i zastupaju tzv. *etos konflikta*: sklop od osam tematski srodnih društvenih uverenja koji članovima omogućavaju da razumeju sukob i da se „nose“ sa njim (Bar-Tal, 1998). Istraživanja (npr. Bar-Tal, Sharvit, Halperin & Zafran, 2012) jasno izveštavaju o remetilačkom uticaju etosa konflikta na normalizaciju odnosa sukobljenih strana, pošto je u pitanju pogled na svet koji opravdava pojavu sukoba, održava pozitivnu sliku grupe, delegitimizuje protivnika, prikazuje sopstvenu grupu kao žrtvu i slično. Etos konflikta je u snažnoj vezi sa pojedinčevim socijalnim identitetom jer pruža sadržaj na kome se identitet gradi (Bar-Tal, 2007). U društvima zahvaćenim dugotrajnim sukobima, stepen u kome se pojedinac identifikovao sa svojom grupom implicira stepen u kome on zastupa uverenja iz etosa konflikta, tako da su snažnije identifikovani ispitanici skloniji da pristrasno tumače međugrupne odnose. Dalje, istraživači ukazuju i na vezu između etosa konflikta i istorijskih narativa kroz pretpostavku da je pristrasno sećanje (minimizacija sopstvene odgovornosti, krivljenje i dehumanizacija druge grupe itd.) izraženije kod članova grupe koji su u većoj meri usvojili ovaj sistem grupnih uverenja (Páez & Liu, 2010). Za ovaj rad je značajan podatak da je njegov remetilački uticaj pokazan i domaćem istraživanju međuetničkih odnosa između Srba i Hrvata (Petrović, Međedović, Radović & Lovrić, 2019).

Nedavno je razvijen još jedan konstrukt koji bi trebalo direktnije da meri individualne razlike u sklonosti ka pristrasnostima istorijskih narativa – defanzivnost u odnosu prema istorijskim narativima (*eng.* FENCE, Klar & Baram, 2016). Istraživači polaze od toga da članovi grupe u različitom stepenu štite i vrednuju istorijske narative svoje grupe. Jedan od razloga za to jeste

motivisanost članova da istorijske narative svoje grupe smatraju za istinu, ali i uverenje da članovi moraju biti ujedinjeni oko zajedničke verzije prošlosti (nesuglasica se opaža kao pretnja ili izdaja). Na izraelskom uzorku, oni pokazuju da su defanzivni ispitanici bili manje otvoreni prema suprotstavljenim narativima, a posebno oni sa snažnijom percepcijom nadmoćnosti svoje etničke grupe (Klar & Baram, 2016). Na sličnu pravilnost su ukazali i preliminarni nalazi istraživača iz Srbije u kontekstu sukoba na KiM (Savić & Branković, 2020): veća defanzivnost prema istorijskim narativima svoje etničke grupe je bila u vezi sa slepim patriotizmom i zatvorenošću prema istorijskim kontranarativima. Opisani nalazi ukazuju na jasnu vezu između FENCE-a i nespremnosti pojedinaca da se izlože istorijskim informacijama pretećim po sliku svoje grupe. Za ovu diskusiju je podjednako značajan i nalaz domaćeg istraživanja o srodnosti ovog fenomena sa etosom konflikta, te je potrebno detaljnije razmotriti odnos između etosa konflikta, kao šireg sklopa uverenja, i defanzivnosti prema istorijskim narativima grupe, kao skupa uverenja specifično vezanih za odnos prema tumačenjima prošlosti sopstvene grupe.

Uvažavajući opisana istraživanja, individualne razlike u sklonosti ka pristrasnostima istorijskih narativa ćemo istražiti kroz definisanje modela psihičkih procesa koji su uključeni u zastupanje pristrasnih opisa prošlosti. Pretpostavljamo da će ispitanici koji veličaju svoju etničku grupu biti naročito skloni da zastupaju uverenja koja naglašavaju ispravnost grupnih istorijskih narativa i pružaju „crno-belu” sliku međugrupnih odnosa, jer ona jasno podržavaju percepciju nadmoćnosti grupe. Zauzvrat, ova uverenja će navoditi ispitanike da se slažu sa pristrasnim opisima prošlosti i da odbacuju kontradiktorne informacije jer time potvrđuju ispravnost uverenja u skladu sa njihovim načinom etničke identifikacije.

Opisanim modelom se ne testiraju kauzalni odnosi (moguće je zamisliti i obrnutu situaciju u kome pristrasni opisi prošlosti pomažu u stvaranju opštijih uverenja o ispravnosti postupaka sopstvene grupe i koji stvaraju socijalni identitet zasnovan na delegitimisanju drugih grupa). Zbog toga, sprovedeno i eksperiment kako bismo potvrdili da postojanje pristrasnosti u usvajanju istorijskih narativa zavisi od toga da li je on ugrožavajući za socijalni identitet ili nije. Testiraćemo da li se informacije o istorijskom prestupu pripadnika sopstvene etničke grupe slabije prihvataju od istih informacija vezanih za pripadnike tuđe etničke grupe (suparničke ili neutralne), kao i da li je ova pristrasnost naglašenija kod pojedinaca koji imaju izraženo veličanje sopstvene etničke grupe i koji su usvojili sliku sveta koja potkrepljuje konfliktne odnose među grupama.

Problem istraživanja

Istraživanja obrazovne institucionalizacije istorijskih narativa govore u prilog zaključku da su u ovaj proces uključena dva osnovna vida deformacije istorijskih činjenica: dosledno prikazivanje svoje grupe u pozitivnom svetlu i izbegavanje informacija koje mogu ugroziti izgrađenu sliku o grupi. S tim u vezi, želeli smo da proverimo da li obrazovni mehanizmi u Srbiji i Hrvatskoj daju pristrasnu (iako sadržinski različitu) sliku ratova devedesetih na jedan ili oba pomenuta načina. To smo učinili kroz sistematski pregled literature o sadržaju srpskih i hrvatskih udžbenika istorije, kao i kroz analizu sadržaja srpskih prijemnih ispita za studije istorije tj. hrvatskih testova sa državne mature i nastavnih planova i programa za gimnazije u Srbiji i Hrvatskoj.

Drugo, kako nalazi istraživanja (Јевтић, 2019) ukazuju na nesklad između zvaničnih narativa i individualnih znanja učenika o ratovima na prostoru bivše SFRJ i SRJ (učenici su pokazali skromno poznavanje ovog perioda i pružili samo fragmente zvaničnih narativa), u ovom istraživanju smo proverili koliko je rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine centralan istorijski događaj u pojedinčevom sistemu istorijskih narativa u Srbiji i Hrvatskoj (da li ispitanici uopšte navode ovaj rat kao jednu od centralnih epizoda nacionalne istorije) i koliko poseduju najosnovnija znanja vezana za ovaj sukob.

Treće, ispitali smo da li se javljaju sistematske razlike između srpskih i hrvatskih ispitanika u sklonosti ka jednostranom razumevanju rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine i proceni odgovornosti svoje grupe za ovaj sukob: da li svoju etničku grupu vide isključivo kao žrtvu, a suparničku kao počinioca, da li obraćaju pažnju isključivo na stradanja svoje grupe i da li minimiziraju prestupe svojih članova i/ili ih relativizuju.

Četvrto, u želji da dalje osvetlimo psihičke procese koji stoje u osnovi izgradnje pristrasnih historijskih narativa o prošlosti svoje etničke grupe, testirali smo njihovu vezu sa značajnošću etničke grupe za pojedinčevu sliku o sebi, opažanjem nadmoćnosti sopstvene etničke grupe, kao i usvajanjem etosa konflikta odnosno defanzivnim odnosom prema narativima svoje etničke grupe (u daljem tekstu FENCE). Predložen model smo proverili i na srpskom i hrvatskom poduzorku jer pretpostavljamo da se isti psihički procesi nalaze u osnovi sadržinski suprotstavljenih historijskih narativa.

Na kraju, pretpostavke o psihičkim procesima koji pojedinca motivišu ka negovanju pristrasnih historijskih narativa smo analizirali kroz eksperimentalno variranje etničke pripadnosti počinioca izmišljenog ratnog zločina kako bismo proverili da li postoje sistematske razlike u stepenu prihvatanja između informacija koje su usklađene sa uvreženim historijskim narativom i onih koje nisu. Istovremeno, proverili smo da li je reakcija na kontranarative negativnija kod ispitanika sa izraženijom dimenzijom nadmoćnosti i koji snažnije zastupaju etos konflikta ili FENCE.

Ciljevi istraživanja

Cilj prve studije jeste utvrđivanje sadržaja zvaničnih historijskih narativa o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine prisutnim u udžbenicima istorije, nastavnim planovima i programima i prijemnim ispitima/državnoj maturi u Srbiji i Hrvatskoj. Treba naglasiti da udžbenike istorije nismo direktno analizali jer postoje brojne studije koje su to već učinile, te smo napravili sistematski pregled tih studija. S druge strane, nastavni planovi i programi, kao i prijemni ispiti za studije istorije u Srbiji tj. testovi državne mature iz istorije u Hrvatskoj su uporedno analizirani, jer o tome za sada ne postoje podaci. Rezultat prve studije je zamišljen kao integracija pomenutih analiza. Drugim rečima, uporedili smo da li i koliko je ovaj sukob uopšte zastupljen u udžbenicima istorije u Srbiji i Hrvatskoj, kako su prikazane sukobljene strane i da li se zaključci o potencijalnim pristrasnostima izvedeni na osnovu analiza udžbenika mogu potvrditi i kroz proučavanje prijemnih ispita/državne mature za osnovne studije istorije i nastavnih planova i programa (da li se sukob sistematski izbegava ili ne, postoji li naglašavanje moralnosti motiva i akcija sopstvene grupe ili njen prikaz kao žrtve itd.).

U drugoj studiji smo istražili sistematske razlike između srpskih i hrvatskih ispitanika i pokušali smo da ustanovimo model psihičkih procesa koji motivišu pojedinca ka oblikovanju pristrasnih historijskih narativa. Preciznije, ciljevi druge studije obuhvataju:

- proveru učestalosti navođenja rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine kao jednog od pet ključnih historijskih događaja iz nacionalne istorije na srpskom i hrvatskom poduzorku, kao i proveru osnovnih znanja o ovom ratu (njegov početak i kraj),
- poređenje (a) značajnosti etničke grupe za pojedinčevu sliku o sebi i sklonosti ka (b) opažanju nadmoćnosti sopstvene etničke grupe, (c) zastupanju etosa konflikta i (d) FENCE-a, (e) pristrasnoj oceni štete i odgovornosti za rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine, (f) relativizovanju historijskih prestupa članova, kao i (g) zatvorenosti prema historijskim kontranarativima na i (h) reakcije na ugrožavajuć historijski narativ,
- analizu odnosa između (a) značajnosti etničke grupe za pojedinčevu sliku o sebi i percepcije nadmoćnosti sopstvene etničke grupe, (b) zastupanja etosa konflikta i FENCE-a i (c) pristrasne atribucije štete i odgovornosti, sklonosti ka moralnom isključivanju, reakcije na ugrožavajuć historijski narativ i zatvorenosti prema historijskim kontranarativima na srpskom, odnosno hrvatskom poduzorku (videti sliku 1).

Treća studija je imala za cilj da utvrdi potencijalne kauzalne mehanizme kroz eksperimentalnu manipulaciju varijabli od centralnog značaja za korelacioni model iz druge studije. Iako će studija 2 precizirati koje su varijable najsnažnije povezane, osnovni cilj ove studije jeste potvrda da ispitanici pristrasno tumače ugrožavajuće informacije o prošlosti svoje etničke grupe i da pojedine varijable iz modela podstiču ovu sklonost. Preciznije, hteli smo da proverimo da li ispitanici negativnije reaguju na informacije o ratnom zločinu pripadnika njihove etničke grupe u odnosu na situaciju gde je prestupnik suparnička i kontrolna grupa i da li je ovaj otklon veći kod ispitanika koji imaju izraženiju percepciju nadmoćnosti i koji snažnije zastupaju etos konflikta ili FENCE-a (videti sliku 2).

Hipoteze

Studija 1

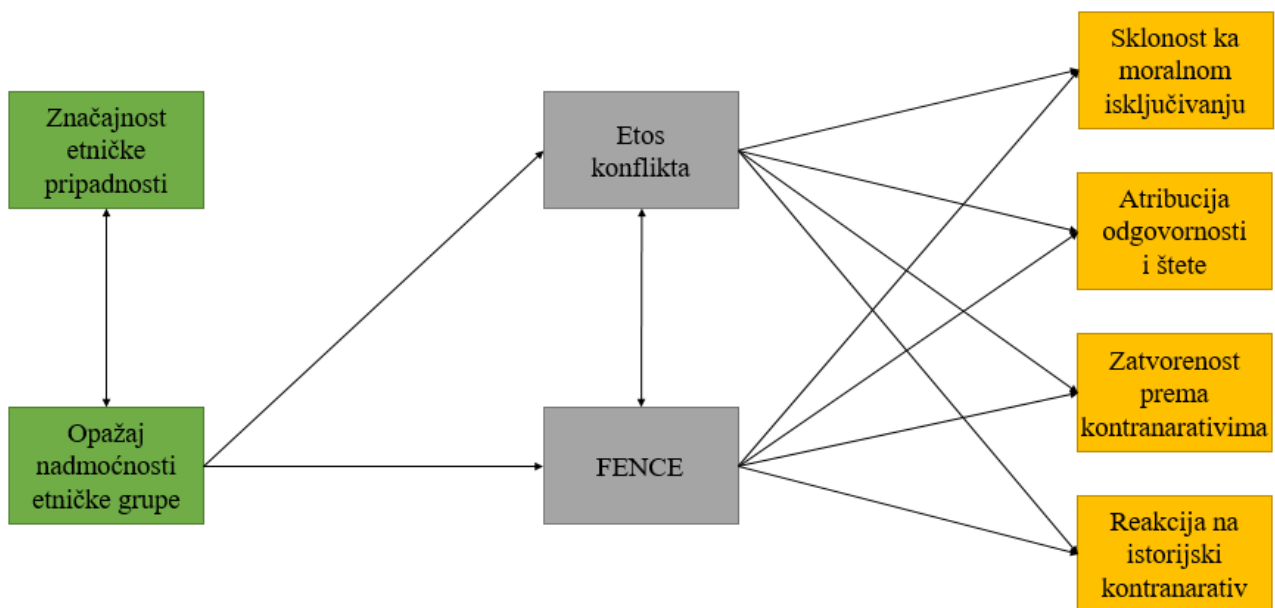
Na osnovu postojećih istraživanja u Srbiji i Hrvatskoj (npr. Maric & Jovanovic, 2017; Švigir, 2018), ali i širih teorijskih razmatranja (npr. Bar-Tal & Bennink, 2004; Pavlović, 2010; Cohen, 2013) možemo navesti tri pretpostavke:

- rat u Hrvatskoj 1991-1995 će se obrađivati opširnije i kao zasebna celina u hrvatskim udžbenicima istorije, dok će u srpskim udžbenicima ovaj sukob biti razmatran konciznije, kao deo ratova vezanih za raspad SFRJ (**Hipoteza 1.1**),
- prikazi pomenutog rata u Srbiji i Hrvatskoj će biti sadržinski suprotni, ali će se u njima registrovati identični oblici pristrasnosti prema sopstvenoj grupi: u srpskim udžbenicima, nastavnom planu i programu i testovima znanja srpska strana će biti opisana u pozitivnom svetlu (koristiće se moralno opravdavanje akcija, naglasak će se staviti na stradanje sopstvene grupe itd.), dok će se hrvatska strana prikazivati u negativnom svetlu (biće prikazana kao napadač i/ili agresor, njene akcije će biti obrazlagane nemoralnim motivima itd.); obrnuta situacija se očekuje u hrvatskim udžbenicima, nastavnom planu i programu i testovima znanja (**Hipoteza 1.2**),
- testovi znanja iz istorije nakon završene srednje škole u Hrvatskoj će sadržati veći broj pitanja vezanih za pomenuti rat u ukupnom korpusu pitanja (**Hipoteza 1.3.1**) i ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine će biti posvećeno više nastavnih jedinica u nastavnom planu i programu za gimnazije u Hrvatskoj (**Hipoteza 1.3.2**).

Studija 2

Uvažavajući diskusiju istraživača (Penic et al., 2016) o značaju tzv. Domovinskog rata za hrvatski etnički identitet, pretpostavljamo da će hrvatski ispitanici češće navoditi ovaj sukob kao jedan od pet najvažnijih događaja iz nacionalne istorije, u odnosu na srpske ispitanike (**Hipoteza 2.1**). U prilog ovoj hipotezi posredno govore i nalazi da je rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine detaljnije obrađen u hrvatskim nego u srpskim udžbenicima (Pavasović Trošt, 2018a) i da nastavnici istorije iz Srbije često izbegavaju da ga predaju (Maric & Jovanovic, 2017).

Takođe, u drugoj studiji ćemo testirati model odnosa između dimenzija etničke identifikacije, etosa konflikta, FENCE-a, moralnog isključivanja, atribucije odgovornosti i štete, reakcije na ugrožavajuć istorijski narativ i zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima na srpskom i hrvatskom poduzorku. Uvažavajući postojeće nalaze (npr. Leidner et al., 2010; Bar-Tal et al., 2012; Klar & Baram, 2016), pretpostavljamo da će, i na srpskom i na hrvatskom poduzorku, veća percepcija nadmoćnosti sopstvene etničke grupe, ali ne i značajnost etničke pripadnosti za pojedinčevu sliku o sebi, voditi snažnijem zastupanju etosa konflikta i FENCE-a koji će zauzvrat voditi većoj sklonosti ka strategijama moralnog isključivanja, većoj zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima, negativnijoj reakciji na ugrožavajuć istorijski narativ, kao i pristrasnom prikazu odgovornosti za rat i pričinjene štete (**Hipoteza 2.2**).

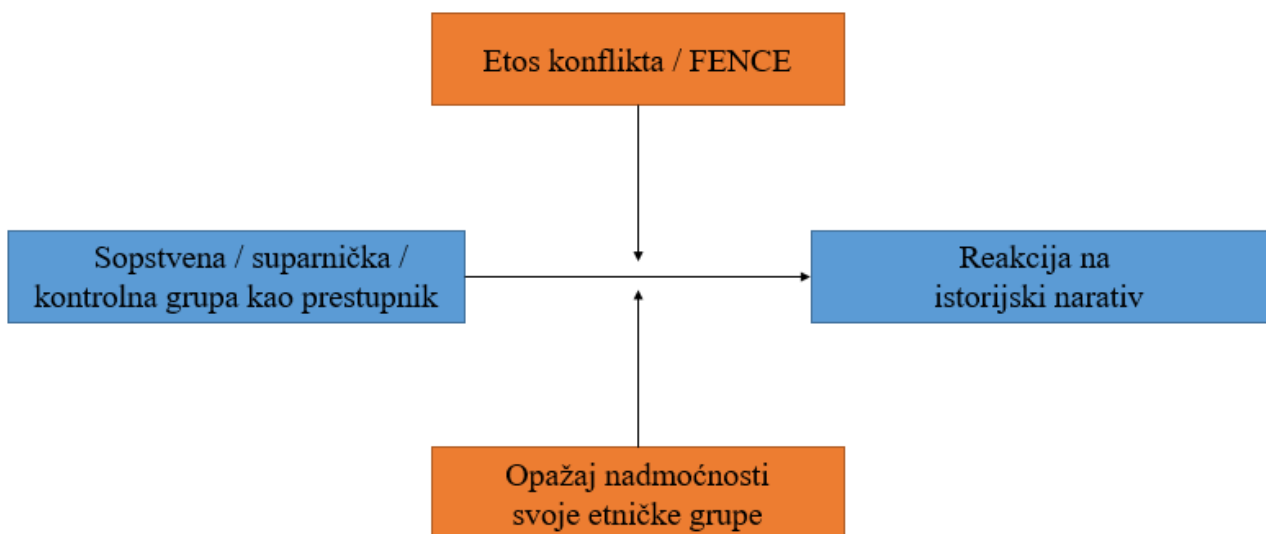

Slika 1: Model psiholoških procesa u osnovi pristrasnih istorijskih narativa

Istovremeno, druga studija treba da pruži odgovor na pitanje na koji način je moguće pojednostaviti opisani model. S tim u vezi, proverićemo da li je etos konflikta ili FENCE bolji prediktor individualnih razlika u sklonosti ka moralnom isključivanju, zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima, pristrasnom pripisivanju odgovornosti za rat i pričinjene štete i reakcije na ugrožavajuć istorijski narativ. Kako je ovaj zadatak eksplorativnog karaktera, nećemo unapred definisati hipotezu o razlici u podobnosti između ova dva faktora.

Studija 3

Na osnovu postojećih nalaza (npr. Bilali, 2012; Savić & Branković, 2020) verujemo da će u eksperiment biti uključena percepcija nadmoćnosti sopstvene etničke grupe, etos konflikta ili FENCE i reakcija na ugrožavajuć istorijski narativ. Pretpostavljamo da će, u situaciji kada su prestupnici članovi sopstvene etničke grupe, ispitanici slabije prihvatiti informacije iz vinjete u kojoj je opisan ratni zločin, u odnosu na situaciju kada je prestupnik suparnička i kontrolna etnička grupa (**Hipoteza 3.1.1**). Naročito negativan stav prema tekstu će imati ispitanici sa izraženom dimenzijom nadmoćnosti i koji jače zastupaju etos konflikta/FENCE (**Hipoteza 3.1.2**).

Slika 2: Uticaj eksperimentalne manipulacije na reakciju prema istorijskim narativima

Studija 1

Uzorak saopštenja

Pošto je prva studija zamišljena kao „okvir” tj. uvod u ispitivanje psihičkih procesa (i individualnih razlika u njima) koji stoje u osnovi sklonosti na negovanju pristrasnih tumačenja prošlosti, potrebno je izdvojiti istraživanja koja su pružila uvide u zvanične istorijske narative u Srbiji i Hrvatskoj u vezi sa pomenutim sukobom. Preciznije, sprovedi smo sistematski pregled literature vezane za analizu sadržaja udžbenika istorije. U uzorak saopštenja uključili smo celokupnu dostupnu akademsku literaturu: radove u časopisima (originalni i pregledni članci), poglavlja u knjigama, doktorske disertacije, monografije, izveštaje sa projekata i saopštenja sa naučnih skupova, koji tematski odgovaraju na naše istraživačko pitanje: kakva je slika sukobljenih strana formirana u udžbenicima iz Srbije i Hrvatske na primeru rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine. Konačan uzorak različitih formata publikacija je formiran kroz pretragu elektronskih baza časopisa (platforme Google Scholar i Kobson) i mreže baza biblioteka Srbije (platforma COBISS) koja je vršena po sledećim ključnim rečima: „analiza sadržaja, udžbenici istorije u Srbiji/Hrvatskoj, ratovi devedesetih, raspad SFRJ, nastava istorije, kolektivna sećanja/istorijski narativi u školi, nastava ratnih dešavanja/oružanih sukoba, analiza sadržaja srpskih/hrvatskih udžbenika istorije”. Osnovni kriterijum odabira istraživanja jeste eksplicitno bavljenje pomenutim sukobom: jedino istraživanja koja su proučavala slike skorašnje istorije sukoba između Srba i Hrvata u srpskim i hrvatskim udžbenicima su uključena sistematski pregled literature, dok istraživanja koja prikazuju ranije sukobe ovih etničkih grupa ili studije o konfliktima drugih etničkih grupa na prostoru bivše SFRJ nisu bile predmet analize. Uzorak je uključivao studije objavljene od 1991. godine (kada je i počeo sukob) do maja 2021. godine sa tzv. srpsko-hrvatskog govornog područja i radove napisane na engleskom jeziku.

Uporedo sa tim, analizirali smo važeće nastavne planove i programe za gimnazije u Srbiji i Hrvatskoj. U slučaju Srbije, u pitanju je javno dostupna arhiva zakona i pravilnika Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja¹, dok je važeći nastavni plan i program za gimnazije u Hrvatskoj preuzet iz javno dostupne arhive Ministarstva znanosti i obrazovanja.² Značaj analize nastavnih planova i programa se ogleda u tome što predstavljaju zvanične ciljeve sistema obrazovanja – oni neposredno određuju šta će biti predmet nastave istorije, a šta ne. S tim u vezi, u pitanju je vrlo visok stepen institucionalizacije određenih pogleda na prošlost i analiza zastupljenosti pojedinih istorijskih epoha i epizoda će pružiti dragocene uvide u mogući nesklad između „prostora” koji nastavni plan i program posvećuje ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine i stepena obrađenosti ove teme u udžbenicima. Razlog za odabir gimnazije jeste činjenica da je istorija kao predmet više zastupljena u gimnazijama nego u stručnim školama.

Uz poređenje nastavnih planova i programa, analizirali smo sva pitanja sa prijemnog ispita za studije istorije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i sva pitanja sa hrvatske državne mature iz oblasti istorija u periodu od poslednjih deset godina (od školske 2009/2010 do 2019/2020. godine). Razlog za odabir ovog vremenskog intervala jeste mogućnost uvida u aktuelna tumačenja pomenutog rata, imajući u vidu da je od kraja sukoba prošlo najmanje 15 godina (trebalo bi da su grupe stvorile manje-više „kristalisanu” sliku ratne prošlosti). Poređenje prijemnih ispita i državne mature smatramo kao adekvatnu dopunu istraživanja zvaničnih istorijskih narativa jer su pitanja formulisana od strane profesora istorije tj. epistemičkih autoriteta društva za proučavanje prošlosti i odnose se na istu uzrasnu grupu. Takođe, iako se sam format prijemnog ispita razlikuje u dve države (u Srbiji je i dalje zastupljen klasični oblik testa znanja na prijemnom ispitu, dok se u Hrvatskoj razmatra jedino rezultat sa državne mature), državna matura u Hrvatskoj i prijemni ispit u Srbiji dele suštinsku sličnost – oba predstavljaju glavni zadatak koji sistem obrazovanja postavlja pred učenike nakon srednje škole tj. čine nužan korak u završetku srednjeg i početku visokog obrazovanja.

¹ <https://zuov.gov.rs/zakoni-i-pravilnici/#1557128435959-aaba5be0-1eed>

² <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/predmetni-kurikulumi/539>

Baza svih pitanja sa prijemnog ispita i državne mature u opisanom vremenskom periodu je formirana kroz uvid u zvanične arhive pitanja. U slučaju Hrvatske, u pitanju je arhiva Nacionalnog centra za vanjsko vrednovanje obrazovanja.³ S druge strane, uzorak pitanja sa prijemnih ispita za osnovne studije istorije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu je formiran kroz javno dostupne arhive sa njegovog zvaničnog sajta⁴ i saradnju sa profesorima istorije koji učestvuju u izradi prijemnih ispita za godine koje nisu elektronski dostupne. Saopštenja će biti klasifikovana kao vezana za rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine ukoliko eksplicitno navode neke od istorijskih epizoda, učesnika ili toponima vezanih za sam sukob (npr. operacija Oluja, Ovčara, Domovinski rat itd.) i/ili se odnose na vremenski period između 1991. i 1995. godine. Ovim vremenskim intervalom su obuhvaćene sve ratne epizode, ali informacije vezane za događaje koji su neposredno prethodili sukobu.

Analiza

Postupak obrade u sistematskom pregledu literature je pre svega podrazumevao prebrojavanje studija koje su bavile opisanom temom. Takođe, njihove nalaze i zaključke smo integrisali tako da možemo jasno odgovoriti na pitanje kakvu sliku o pomenutom ratu stvaraju udžbenici istorije u Srbiji i Hrvatskoj tj. da li se ugrožavajuće informacije po sliku etničke grupe sistematski preskaču i postoje li dosledni pokušaji da se opravdaju akcije sopstvene grupe i/ili delegitimiše suparnička strana.

Drugo, obrada korpusa pitanja sa testova znanja se odvijala na dva nivoa. Prvi nivo je podrazumevao utvrđivanje proporcije pitanja vezanih za pomenuti rat u beogradskom i hrvatskom korpusu pitanja, dok je drugi nivo predstavljao induktivni metod tematske analize (Braun & Clarke, 2006) kako bi se stekao uvid u sadržaj uzorka saopštenja – koje epizode rata se spominju, koji aspekti dominiraju (npr. da li je naglasak na vojnim akcijama ili stradanjima civila) i slično.

Treće, analiza nastavnih planova i programa za četvrti razred gimnazije (razred u kome se obrađuje skorašnja istorija) je obuhvatala proveru zastupljenosti rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine putem prebrojavanja tema tj. nastavnih jedinica vezanih za pomenuti sukob (precizan fond časova za obradu ove istorijske epizode nije određen). Uporedo sa tim, analizirali smo i nazive izdvojenih tema kako bi stekli uvid u potencijalno pristrasne formulacije koje svoju grupu sistematski prikazuju u pozitivnom svetlu (na uštrb druge grupe).

Dva istraživača su nezavisno kodirala sva pitanja sa testova znanja i jedinice nastavnog plana i programa, kako bi se izračunao koeficijent intraklasne saglasnosti (ICC). Uopšteno, postupak obrade korpusa pitanja i nastavnih planova i programa je bio multimetodski – kombinacija analize tabela kontigencije i kvalitativne tematske analize (videti tabelu 1).

Tabela 1: Nivoi obrade pitanja sa testova znanja i tema iz nastavnog plana i programa

<u>NIVO 1</u>	
broj pitanja sa testova znanja i tema iz nastavnog plana i programa koja se odnose na rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine, u odnosu na ukupan broj pitanja i tema	
f (Beograd)	f (Hrvatska)
<u>NIVO 2⁵</u>	
sadržinska analiza pitanja sa testova znanja i tema iz nastavnog plana i programa (pristrasan opis rata):	
<ul style="list-style-type: none"> • sistematsko naglašavanje vojnih i/ili civilnih žrtava svoje grupe, 	

³ <https://www.ncvvo.hr/kategorija/drzavna-matura/provedeni-ispiti/>

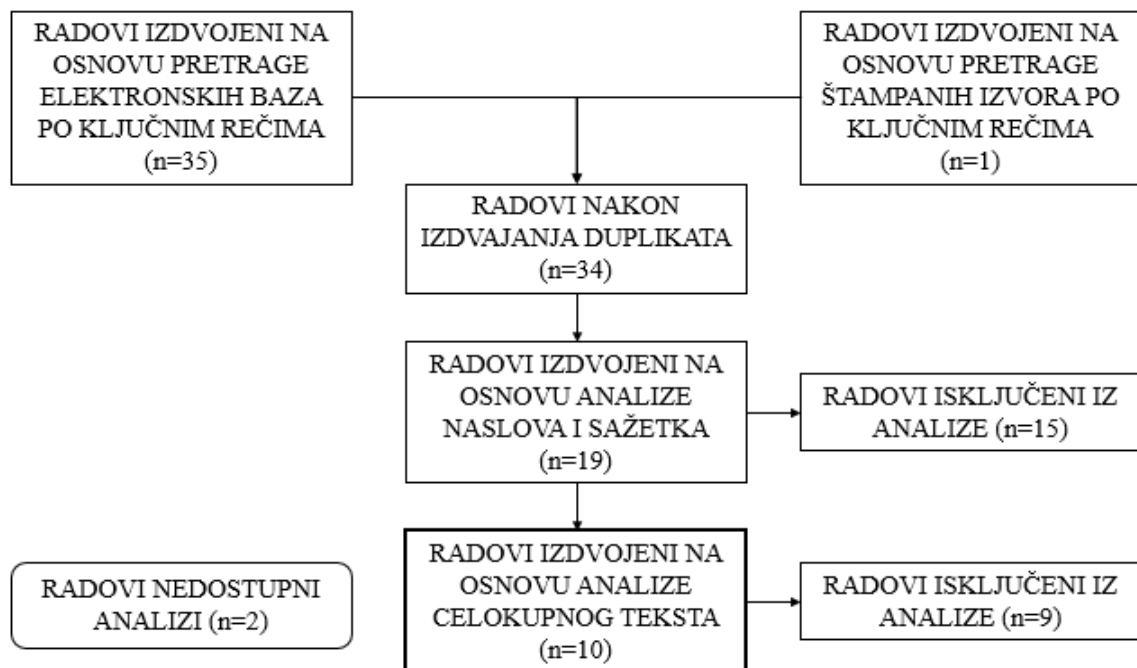
⁴ https://www.f.bg.ac.rs/sr-lat/buduci_studenti/TZ

⁵ Treba naglasiti da je nivo 2 prikazan kao ilustracija potencijalnih pokazatelja pristrasnog opisa sukoba, a ne kao lista *a priori* kategorija poređenja srpske i hrvatske sekundarne građe. Imajući u vidu da ne možemo znati da li je bilo koji od navedenih pokazatelja pristrasnosti u sekundarnim građama prisutan u dovoljnom broju, jedini (metodološki) opravdan pristup jeste kvalitativna obrada sadržaja pitanja kroz induktivni metod tematske analize. Iz pomenutog razloga nismo mogli preciznije formulisati hipotezu 3, već naglasiti opšte pretpostavke koje stoje u osnovi analize.

<ul style="list-style-type: none"> • opis sopstvene grupe i pozitivnim terminima (npr. oslobodilac, heroj) i/ili opis suparničke grupe u negativnim terminima (npr. agresor), • pripisivanje odgovornosti za rat suparničkoj strani tj. prikaz grupe kao branioca i/ili suparničke grupe kao napadača. 	
Beograd	Hrvatska

Studija 1.1: Sistematski pregled analiza sadržaja udžbenika

Pretraga po ključnim rečima je izdvojila 36 radova (videti Sliku 3 za detaljan prikaz uzorkovanja). Nakon izbacivanja duplikata, analiza naslova i sažetaka je isključila 15 radova koji su se bavili drugim sukobima na prostoru bivše SFRJ (raniji ratovi ili druge etničke grupe). Od preostalih 19 studija, analizom celokupnog teksta smo isključili 9 radova, pošto te studije, iako opisane kao sistematski pregledi ili analize sadržaja, nisu pružile konkretne podatke o vremenskom rasponu, tipu udžbenika i metodi analize. U pitanju su zapravo opštije analize koje nisu u dovoljnoj meri strukturisane kako bi se uključile u sistematski pregled. Takođe, u sistematski pregled literature je uključena jedna studija koja se bavila komparativnom analizom sadržaja srpskih i hrvatskih udžbenika za predmete Geografija i Priroda i društvo (Pavasović Trošt, 2018b), pošto smatramo da ona tematski i metodološki odgovara našim kriterijumima za uključivanje u pregled. Konačno, u uzorak za sistematski pregled ušlo je 7 empirijskih članaka i po jedna monografija, doktorska disertacija i poglavlje u knjizi.⁶

Slika 3: PRISMA dijagram postupka uzorkovanja za sistematski pregled literature

Izdvojene studije smo grupisali na osnovu 4 kriterijuma: 1) da li je u pitanju uporedna analiza udžbenika u Srbiji i Hrvatskoj ili se odnosi isključivo na srpske odnosno hrvatske udžbenike, 2) da li je analiza sadržaja longitudinalna ili ne, 3) kojem nivou obrazovanja pripadaju analizirani udžbenici i 4) da li je sprovedena i analiza zastupljenosti (npr. koliko strana udžbenika je posvećeno ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine). Opisana sistematizacija je prikazana u tabeli 2.

Pregled dostupnih analiza sadržaja nije pružio nedvosmislene podatke o zastupljenosti ovog rata u udžbenicima u Srbiji i Hrvatskoj. Pojedine analize su najčešće nedovoljno precizne u

⁶ Dva zbornika radova (Ramet & Matic, 2007; Cipek, 2011) nisu bila dostupna u navedenim platformama.

utvrđivanju proporcije i/ili ne pružaju kompletne podatke za analizirane vremenske intervale (npr. nepoznat broj strana određenog izdanja udžbenika, proporcija utvrđivana za različite vremenske periode, itd.). Smatramo da izdvojeni radovi ukazuju na trend veće zastupljenosti rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine u hrvatskim udžbenicima u odnosu na srpske, ali odsustvo sistematičnosti nalaza nam ne dozvoljava da pružimo konačan zaključak o Hipotezi 1.1.

Što se tiče integracije njihovih analiza sadržaja, smatramo da su studije, uprkos metodološkoj raznovrsnosti, pružile vrlo slične nalaze. Stoga, Hipotezu 1.2 o suprotstavljenim i „crno-belim” narativima (sopstvena etnička grupa se prikazuje kao žrtva, dok se suparnička strana prikazuje u negativnom svetlu) u udžbenicima u Srbiji i Hrvatskoj smo proverili kroz sistematizaciju rezultata studija na osnovu nekoliko formalnih elemenata koji svaki narativ o sukobu poseduje u određenom stepenu, za hrvatske i srpske udžbenike istovremeno.

Tabela 2: Klasifikacija studija uključenih u sistematski pregled literature

		vremenski raspon	predmet analize^b	tip udžbenika^c	zastupljenost rata
Avramović (1999)	T ^a	1998	S+H	1	-
Barunčić & Križe (2006)	T	2005-2006	H	1+2+3+4	1: pet udžbenika posvećuje u proseku oko 3,6% i jedan posvećuje 7% strana od ukupnog broja 2: u proseku, oko 4,8% od ukupnog broja strana 3: u proseku, oko 4,7% od ukupnog broja strana 4: u proseku, oko 7,1% od ukupnog broja strana
Stojanović (2010)	T	1992-1993	S	1+4	/
Tomljenović (2012)	L	H: 2007-2009 S: 2008, 2010, 2011	S+H	1	/
Maretić (2013)	L	H: 1992-1996, 1996-2001, 2010, 2011 S: 1992-2001, 2002, 2010	S+H	H: 3+4 S: 4	H: 1992-1996 – 15,5% od ukupnog broja strana H: 2010-2011 – oko 7,7% od ukupnog broja strana posvećeno istoriji Hrvatske nakon 1990. godine S: 2002 – 2% od ukupnog broja strana posvećeno raspadu SFRJ
Pavlović (2015)	L	H: 2000, 2004, 2007 S: 2003	S+H	4	H: 2000 – oko 0,9% od ukupnog broja strana H: 2004 – 3 strane (nepoznat ukupan broj strana) H: 2007 – 6,5 strana (nepoznat ukupan broj strana) S: /
Obradović (2016)	T	2014	S	1+3	/
Pavasović Trošt (2018a)	L	1992-2017	S+H	1	H: 2014 – 24 strane (nepoznat ukupan broj strana) S: 2005 – oko 4,1% od ukupnog broja strana posvećeno raspadu SFRJ
Pavasović Trošt (2018b)	T	2016-2017	S+H	1	/
Švigir (2018)	L	1992-2012	H	1	/

^aT = transferzalno istraživanje, L = longitudinalno istraživanje

^bS = srpski udžbenici, H = hrvatski udžbenici

^c1 = osnovna škola, 2 = trogodišnja stručna š., 3 = četvorogodišnja stručna š., 4 = gimnazija

Uzrok rata po udžbenicima

U većini dostupnih analiza, autori zaključuju da se u udžbenicima u Hrvatskoj, odgovornost za rat skoro isključivo pripisuje srpskoj strani, a kao uzrok sukoba, navodi se težnja Srba i njihovog političkog rukovodstva (pre svega, Slobodana Miloševića) za dominacijom nad ostalim narodima Jugoslavije i/ili želja za teritorijalnim proširenjem Srbije na uštrb ostalih republika (npr. Avramović, 1999; Tomljenović, 2012; Pavlović, 2015; Pavasović Trošt, 2018b; Švigir, 2018). Autori ističu da pojedini udžbenici konkretizuju ovaj stav kroz isečke memoranduma SANU-a iz 1986. godine (Barunčić & Križe, 2006) ili ukazivanje na uticaj srpske propagande u novinama i na TV-u (Švigir, 2018) i naglašavaju da samo jedan udžbenik za gimnazije (š.g. 2010/11) spominje kako su se pojedini članovi srpskog društva (tzv. Beogradski krug) protivili memorandumu tj. da su postojali suprostavljeni stavovi u srpskom društvu (Maretić, 2013). Istovremeno, istraživači izveštavaju da je hrvatska strana prikazana kao fleksibilnija i spremna za pregovore o opstanku SFRJ, za čiji se neuspeh takođe krivi srpska strana (Barunčić & Križe, 2006; Švigir, 2018).

Analize udžbenika iz Srbije ukazuju na drugačiju verziju događaja: kao začetnik sukoba je predstavljena hrvatska vlast, pošto je ona (zajedno sa Slovenijom) sistematski urušavala SKJ i JNA kao ključne integrativne faktore SFRJ (Stojanović, 2010). Istraživači ukazuju na to da udžbenici konkretizuju tvrdnje o hrvatskom secesionizmu i šovinizmu kroz rezultate prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj i njenom novom ustavu koji je Srbe pretvorio u manjinu (Avramović, 1999; Maretić, 2013). Autori izveštavaju da pojedini udžbenici naglašavaju da je hrvatski separatizam bio podržavan od drugih zemalja, naročito od Nemačke i Vatikana, dok se Srbi u Hrvatskoj prikazuju kao miroljubivi i sa jednom željom: da ostanu u Jugoslaviji (Tomljenović, 2012; Pavasović Trošt, 2018a). Istovremeno, istraživači izveštavaju da udžbenici prikazuju rukovodstvo Srbije kao diplomatski nastrojeno tj. spremno na uključivanje međunarodnih institucija u pregovore (Stojanović, 2010) i da srpski udžbenici dosledno naglašavaju srodnost motiva iza poslednjeg srpsko-hrvatskog sukoba i Drugog svetskog rata, praveći istorijsku analogiju između Hrvatske iz 90ih i ustaške NDH (Pavlović, 2015; Obradović, 2016).

Opis učesnica u ratu

Istraživači zaključuju da je u udžbenicima u Hrvatskoj za osnovne i srednje škole stvorena izrazito negativna slika Srba, pošto udžbenici koriste epitetete poput *velikosrpski*, *ekstremistički* i *četnički*, a srpske poteze etiketiraju kao *hegemonizam*, *ekspanzionizam*, *bestijalnost* ili *agresija*. Autori ukazuju da se u udžbenicima govori se o agresorovom (tj. srpskom) nagonu za izživljavanjem i patološkoj mržnji prema Hrvatima i da, u najboljem slučaju, karakterišu Srbe kao *pobunjenike* (npr. Avramović, 1999; Barunčić & Križe, 2006; Švigir, 2018). Istraživači naglašavaju da je ovakav govor mržnje izbačen tek 2010. godine (Maretić, 2013). Uz to, oni izveštavaju da udžbenici insistiraju kako je srpska propaganda pokušavala da poistoveti ceo hrvatski narod sa ustašama u cilju širenja antihrvatskog raspoloženja, a da je hrvatska vlast sprečavala pojavu bilo kakvih ustaških obeležja, čineći srpske tvrdnje neosnovanim (Pavlović, 2015). Istovremeno, autori ukazuju kako osnovnoškolski udžbenik iz 1992. godine poistovećuje „četničku težnju za Velikom Srbijom” iz Drugog svetskog rata sa potezima srpske strane 1991. godine (Pavasović Trošt, 2018a). Vrlo ilustrativan primer delegitimizacije druge strane jeste podatak istraživača da samo jedan gimnazijski udžbenik navodi kako je i hrvatska propaganda povezivala pobunjene Srbe s četnicima, te da se u izveštajima hrvatskih reportera moglo čuti o četničkim teroristima i slično (Barunčić & Križe, 2006). Drugim rečima, autori naglašavaju da je samo jedan udžbenik u Hrvatskoj uvažio uticaj sopstvene grupe u stvaranju negativne slike protivnika, dok se upotreba opisanih termina u drugim udžbenicima može shvatiti kao navođenje činjenica. S druge strane, nalazi većine dostupnih analiza dosledno ukazuju da udžbenici prikazuju svoju stranu kao pozitivnu: gimnazijski udžbenici govore o „herojskoj odbrani Vukovara od srpskog agresora” (Pavlović, 2015) i hrvatska strana se dosledno definiše kao žrtva „velikosrpske agresije” (Pavasović Trošt, 2018b) tj. kao grupa koja je želela mirno rešenje sukoba (Tomljenović, 2012).

Istraživači smatraju da, iako prisutni, primeri samokritike u udžbenicima u Hrvatskoj zapravo doprinose stvaranju „crno-bele” predstave sukoba, pošto su one formulisane preopširno i eufemistički. Autori izveštavaju da, kada se u udžbenicima govori o uspešnosti srpske propagande, navodi se da su „neodmjenim izjavama pridonijeli i neki hrvatski političari te je u područjima Hrvatske naseljenim srpskim stanovništvom prevladalo antihrvatsko raspoloženje” (Tomljenović, 2012:12). Takođe, istraživači zaključuju da se kritike tadašnje hrvatske vlasti u udžbenicima odnose prevashodno na slobodu govora i medija, autoritarni stil vladanja i loše privatizacije fabrika, a ne na ratna zbivanja, pri čemu zamerke odmah bivaju minimizirane, pošto „navedene pojave ne umanjuju Tuđmanove temeljne zasluge: samostalnost koja je ostvorena za vrijeme njegova obnašanja predsjedničke dužnosti, te uspješan svršetak nametnutog rata” (Maretić, 2013:34).

Što se tiče analiza udžbenika iz Srbije, uočljivi su isti trendovi veličanja sopstvene i optuživanja suparničke etničke grupe. Autori izveštavaju kako se Srbi prikazuju kao istorijske žrtve, pod stalnim napadima spolja (Obradović, 2016), dok su Hrvati prikazani kao šovinisti koji „na ulicama Splita izvlače iz tenka vojnika JNA i ubijaju ga” (Pavlović, 2015:149). Istraživači ukazuju da je emocionalno nabijeni govor u udžbenicima bio karakterističan naročito za period 90ih, pošto se u njima naglašavalo da su inicijatori tzv. novog svetskog poretka vršili osvetničke represije nad „nevinim srpskim narodom” (Pavasović Trošt, 2018a). Takođe, autori izveštavaju da je u udžbenicima pojašnjeno kako se srpski narod naoružavao samo u cilju sprečavanja novih stradanja i uništenja (Stojanović, 2010). Samim tim, u udžbenicima u Srbiji je takođe zastupljen „crno-beli” prikaz sukoba, pošto se hrvatska strana dosledno prikazuje kao ratoborna tj. nespremna za mirno rešenje. Potvrda za ovakvu pretpostavku jeste i nalaz istraživača o tome kako jedan osnovnoškolski udžbenik ilustruje hrvatski separatizam i šovinizam kroz citat predsednika Tuđmana: „znači, rat se mogao izbeći, ali mi tada ne bismo ostvarili svoj cilj, to jest stvaranje naše nezavisne države” (Tomljenović, 2012:25). Nasuprot njoj, istraživači dosledno ukazuju da se srpska strana definiše kao nedužna, pri čemu ovakav prikaz strana biva argumentovan opisanim istorijskim analogijama između NDH i Hrvatske 90ih. Kao i u slučaju udžbenika iz Hrvatske, istraživači ukazuju da je samokritika ograničena na unutrašnju politiku, a ne na ratna zbivanja. Većina autora izveštava da udžbenici prebacuju Miloševiću kako se opirao demokratizaciji društva i smatraju ga odgovornim za represiju nad građanima i lošu ekonomsku situaciju u zemlji (Maretić, 2013; Pavasović Trošt, 2018a).

Tok rata: dimenzija napadač-napadnuti

Rezultati dostupnih analiza ukazuju na to da udžbenici za srednje i osnovne škole u Hrvatskoj pružaju vrlo homogen prikaz početka rata: sukob su započeli Srbi u Hrvatskoj. Autori naglašavaju da se udžbenici razlikuju jedino u tome koji srpski napad deklarišu kao zvaničan početak rata – da li je to tzv. Balvan revolucija, sukob na Plitvicama, u Pakracu ili Borovu selu (Barunčić & Križe, 2006; Pavlović, 2015) i da se u opisima daljih ratnih zbivanja hrvatska strana se dosledno prikazuje kao branilac, a JNA kao pomagač srpskih napadača (npr. Avramović, 1999; Pavasović Trošt, 2018b). Istraživači ukazuju da se o snagama UNPROFOR-a piše jedino u svetlu njihove nesposobnosti da stabilizuju situaciju i razoružaju srpske snage, dok ih pojedini udžbenici opisuju i kao pomagače srpskih snaga (Barunčić & Križe, 2006). Nalazi analiza ukazuju da je u inicijalnim fazama rata posebna pažnja posvećena granatiranju Dubrovnika, a naročito bici za Vukovar. Ovde je najjasnije izražena slika o hrvatskim braniteljima i srpskim napadačima, pošto autori izveštavaju da hrvatski udžbenici pišu kako se bitka za Vukovar pretvorila u „tromjesečnu herojsku epopeju, u simbol obrane i u stvarnu obranu Hrvatske” (Barunčić & Križe, 2006:643). Rezultati studija ukazuju da je, pored početnih operacija, veći naglasak stavljen i na završne akcije. Autori izveštavaju da je posebna pažnja posvećena operacijama „Bljesak” i „Oluja”, koje su etiketirane kao oslobodilačke, pošto su za povod imale, kako udžbenici pišu, nespremnost srpske strane na pregovore (Pavlović, 2015). Iako nalazi studija gimnazijskih udžbenika ukazuju na to da se u njima pruža detaljniji opis, pošto se govori i o ratnim zbivanjima između 1991. i 1995. godine (npr. operacija Maslenica), međunarodnim inicijativama za razrešenje sukoba, ali i hrvatskim blokadama i osvajanjima kasarni JNA (Barunčić

& Križe, 2006), istraživači su složni u stavu da „crno-bela” podela na hrvatske braniocce i srpske napadače opstaje (Tomljenović, 2012; Švigir, 2018).

S druge strane, autori analiza udžbenika u Srbiji izveštavaju kako udžbenici pružaju malo informacija o početku i toku rata (npr. Pavasović Trošt, 2018b). Na primer, istraživači izveštavaju kako pojedini udžbenici samo navode da se JNA povukla iz Hrvatske nakon napada hrvatskih snaga na nju i/ili samo navode da se odigrala žestoka borba za Vukovar (Tomljenović, 2012), dok drugi udžbenici ne pružaju ni takve informacije (Maretić, 2013). Istraživači naglašavaju da jasnija podela na napadače i braniocce postoji jedino prilikom navođenja da je tzv. Republika Srpska Krajina pala nakon operacija „Bljesak” i „Oluja”, te da se može izvući zaključak da su ove akcije bile ofanzivne tj. da su srpske snage bile branitelji, a hrvatske napadači (Pavlović, 2015).

Žrtve rata, opisi stradanja i ratni zločini

Dostupne analize pokazuju da udžbenici u Hrvatskoj veliki prostor posvećuju opisima stradanja svoje etničke grupe i zločinima protivnika. Istraživači dosledno ukazuju na to koliko se detaljno opisuje srpsko etničko čišćenje: svi udžbenici pišu o proterivanju i masakriranju hrvatskog stanovništva, silovanjima, pljački i uništavanju njihove imovine i rušenju katoličkih crkava, uz pružanje broja stradalih, silovanih, raseljenih i zarobljenih, kao i brojnih fotografija u skladu sa tekstom (Barunčić & Križe, 2006; Pavlović, 2015; Pavasović Trošt, 2018a). Autori naglašavaju da je u udžbenicima rečnik izrazito emotivno „nabijen” jer se iznova navodi kako su Srbi „uništavali sela, progonili i masakrirali stanovništvo, rušili katoličke crkve i bombardirali gradove od Dubrovnika i Vukovara” (Švigir, 2018:123). Takođe, nalazi studije vode zaključku da je posebna pažnja posvećena opisima ratnih zločina, poput stradanja ranjenika vukovarske bolnice na Ovčari, ubijanja civila u Škabrnji i Nadinu, a spominju se i masovne grobnice i koncentracijski logori (Barunčić & Križe, 2006). Demonizacija srpske strane se može najbolje sažeti u kroz podatak istraživača o zaključku iz jednog udžbenika: „S obzirom na to da je cilj takvih djela bio nestanak hrvatskoga pučanstva, srpsko-crnogorski zločini u Hrvatskoj mogu se ocijeniti kao dobro smišljen i planski proveden akt genocida” (Barunčić & Križe, 2006:646).

Istovremeno, istraživači naglašavaju da je izuzetno mali prostor posvećen stradanjima srpske strane. Oni navode da se u malobrojnim udžbenicima prosto napominje da je veliki deo srpskog stanovništva napustio Hrvatsku nakon operacija „Bljesak” i „Oluja” i da su zabeleženi slučajevi kršenja ljudskih prava, poput ubistva ili uništavanja imovine. Uz to, dostupne analize vode zaključku da izrazito sveden prostor posvećen stradanju drugog biva dodatno umanjen kroz eufemizme, neprecizne termine, naglašavanje nepouzdanosti podataka o broju raseljenih Srba i malog broja zabeleženih zločina protiv njih, tumačenje pogroma kao organizovane evakuacije, krivljenje pojedinaca za zločine, a ne hrvatskih snaga u celini, uticaja srpske propagande koja je odbacivala apel hrvatskih čelnika da Srbi ostanu u svojim domovima, krivljenje srpskog rukovodstva zbog njihove nespremnosti na mirno rešenje i slično (Barunčić & Križe, 2006; Maretić, 2013; Pavasović Trošt, 2018b; Švigir, 2018). Možda najupečatljivija strategija moralnog opravdanja srpskog pogroma jeste nalaz istraživača kako pojedini udžbenici navode da su srpske snage raketirale Zagreb nakon operacije „Bljesak”, a da su Srbi koji su se povukli iz Republike Srpske Krajine nakon operacije „Oluja” sprovodili kampanju proterivanja svih ne-Srba iz područja Bosne u koje su se naselili (Pavlović, 2015). U pitanju je potpuno delegitimisanje žrtve jer, čak i u slučaju kada postoje naznake o njegovom stradanju, protivnik se prikazuje kao strana kojoj je agresivnost „urođena”. Uopšteno, analize udžbenika iz Hrvatske ukazuju da oni prikazuju Srbe kao isključive zločince i njihovo stradanje se unapred odbacuje kroz navode pojedinih udžbenika kako „s povijesnog gledišta, nije primjereno izjednačavati okolnosti nastajanja izbjegličkih kolona srpskog stanovništva u Bljesku i Oluji 1995., s prognaničkim kolonama Hrvata i ostalog nesrpskog stanovništva, koje je 1991. protjerano iz svojih domova. [...] Prve kolone su posljedica legalnih oslobodilačkih operacija hrvatskih vojno-redarstvenih snaga, a druge su rezultat plana o etnički čistoj velikoj srpskoj državi” (Tomljenović, 2012:14). Istraživači naglašavaju da čak i treće strane bivaju tumačene kroz ovu matricu: udžbenici navode suđenja u Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju kao

dokaz srpske krivice, da bi, u kasnijim izdanjima, isti autori izrazili sumnju u ovaj sud nakon puštanja nekoliko srpskih optuženika na slobodu (Pavasović Trošt, 2018a).

Nasuprot njima, analize udžbenika u Srbiji ukazuju da je rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine prikazan kroz stradanje srpske strane. Autori izveštavaju kako je decenijama pisano o torturi i zverstvima nad srpskim civilima, njihovoj pljački i uništavanju pravoslavnih crkava, dovodeći u vezu aktuelno stradanje sa ustaškim genocidom iz Drugog svetskog rata (Avramović, 1999; Maretić, 2013). Istraživači ukazuju na to da je emotivno nabijen rečnik dosledno korišćen u opisu srpskih stradanja: termin „teror” je korišćen isključivo za opise srpskih žrtava (Obradović, 2016), dok je slikovni materijal uvek u skladu sa napisanim tekstom (Tomljenović, 2012; Pavlović, 2015). Nalazi studija dosledno ukazuju da demonizacija hrvatske strane dobija svoj najjasniji izraz u opisima operacija „Bljesak” i „Oluja”, pošto se one definišu kao pogrom stotina hiljada civila sa svojih ognjišta usled želje hrvatske strane da prostor etnički očisti od Srba (Maretić, 2013; Pavasović Trošt, 2018a). Međutim, istraživači izveštavaju da, od sredine 2000ih, udžbenici u Srbiji razvijaju suptilniji prikaz stradanja sopstvene grupe. Autori ilustruju kako dominantan prikaz srpskih žrtava biva izražen kroz retoričke strategije poput ekspliciranja srpskih žrtava u pojedinim slučajevima, uz istovremeni izostanak navođenja nacionalnosti stradalih u drugim slučajevima (Tomljenović, 2012; Pavlović, 2015; Pavasović Trošt, 2018a). Na ovaj način, sve strane, uključujući i srpsku, su potencijalne žrtve. Uporedo sa tim, dostupne analize izveštavaju da se u udžbenicima navode ratni zločini svih strana, ali bez jasne naznake o tome koja je (para)vojska odgovorna za njih, dok se spominjanje optužnice Haškog tribunala protiv Slobodana Miloševića ne obrazlaže (Maretić, 2013). S druge strane, autori izveštavaju da, kada se eksplicitno navode stradanja drugih, izražava se sumnja u pouzdanost podataka (Obradović, 2016).

Ishod rata

Na kraju, potrebno je analizirati na koji način udžbenici u Srbiji i Hrvatskoj govore o završetku sukoba i njegovim posledicama. Da li se zadržava jednostrani pristup, usled naglašavanja sopstvene pobeđe ili se zastupa inkluzivniji prikaz, poput naglasaka na zajedničkom stradanju civila, uništavanju imovine i potrebi za povratak u „normalan” život?

Većina nalaza dostupnih studija ukazuje da udžbenici u Hrvatskoj prosto dopunjuju matricu agresor-žrtva dimenzijom pobednik-gubitnik (Avramović, 1999; Pavasović Trošt, 2018b). Tako, autori izveštavaju da udžbenici isključivo pišu o vojno-političkim posledicama sukoba: oslobođenim teritorijama nakon operacija „Bljesak” i „Oluja”, Dejtonskom sporazumu, optuženicama Haškog tribunala protiv Miloševića, integraciji hrvatskog Podunavlja i slično (Barunčić & Križe, 2006; Pavlović, 2015). Prikazi života „običnog čoveka” u toku rata su minimalni. Istraživači navode da je najčešće u pitanju jedino kratak odlomak dramskog dela o patnji stanovnika ili pitanje na kraju lekcije (Maretić, 2013). Istovremeno, autori izveštavaju da su od 90ih, u udžbenicima naglašeni i narativi o tzv. hiljadugodišnjoj borbi za hrvatsku državnost i katolicizmu kao svojstvu hrvatske etničke grupe (Pavasović Trošt, 2018a). Samim tim, čak i delovi teksta koji se ne odnose vojne i političke aspekte rata doprinose pojačavanju razlike između „nas” i „njih”.

Analize udžbenika iz Srbije ukazuju na to da i u njima dominira prikaz sfere vojnog i političkog (Stojanović, 2010). Ipak, autori naglašavaju da je u skorijim izdanjima načinjen pomak, pošto se naglašava da je rat imao užasne posledice za sve učesnike i da su civilne žrtve bile na svim stranama (Maretić, 2013; Pavasović Trošt, 2018a). Na žalost, istraživači izveštavaju da se srpski udžbenici ograničavaju na pružanje opštih konstatacija: rat se definiše kao posledica međuetničke mržnje i udžbenici se zadržavaju na svedenim rečenicama o velikom stradanju svih strana na prostoru bivše SFRJ (Tomljenović, 2012; Pavasović Trošt, 2018b). Jezik pisanja je, dakle, neprecizan, te se slika o stradanju zapravo zamagljuje. Pojedini istraživači (Pavlović, 2015) ukazuju kako se opisane razlike između udžbenika u Srbiji i Hrvatskoj mogu primetiti već u samom nazivu rata: dok se u hrvatskim udžbenicima on definiše kao „Domovinski”, naglašavajući njegovu odbrambenu prirodu, u srpskim udžbenicima se on naziva građanskim, naglašavajući da je u pitanju bio sukob građana u

Hrvatskoj. Iako termin „građanski” sadrži veću inkluzivnost, na ovaj način se uloga Srbije i ostalih republika u ratu zapravo zamagljuje, tim pre što je ishod sukoba opisan izuzetno uopštenim rečnikom.

Zaključna razmatranja o udžbeničkim pristranostima

Sistematski pregled literature smo sprovedeli pretpostavljajući da će udžbenici u Srbiji i Hrvatskoj zastupati suprotnostavljene narative u kojima će sopstvena etnička grupa biti prikazana kao žrtva i u pozitivnom svetlu, dok će suparnička strana biti okarakterisana kao agresor i glavni krivac za rat (Hipoteza 1.2) i da će ovakav narativ biti zastupljeniji u udžbenicima u Hrvatskoj (Hipoteza 1.1). Iako dostupne studije nisu sistematski pristupile analizi zastupljenosti, zbog čega nismo u mogućnosti da jasno potvrdimo ili odbacimo potonju hipotezu, njihovi nalazi snažno govore u prilog prve istraživačke pretpostavke.

Zvanični istorijski narativi u udžbenicima iz Srbije i Hrvatske su skoro u potpunosti suprotni jedan drugom. Ova suprotstavljenost zapravo proizilazi iz identičnih pristrasnosti u njima: udžbenici obe zemlje pripisuju zle namere drugoj strani, dok svoju etničku grupu opisuju kao žrtvu, njene akcije definišu kao branilačke i skoro isključivo su usmereni na stradanje svoje i zločine druge strane u ratu. Dok se potezi sopstvene grupe tumače prosto kao nužan odgovor, epiteti i druge retoričke strategije za opis suparnika stvaraju predstavu rata u kojoj se može jasno razaznati ko je žrtva, a ko agresor tj. ko je dobar, a ko loš. Pojednostavljeno, udžbenici sadrže narative „u ogledalu”: prikaz sukoba je do te mere suprotstavljen, da se tekstovi u njima mogu nazvati nepomirljivim. Štaviše, narativi nisu suprotstavljeni jedino u sadržaju, pošto se i načini na koji oni opisuju rat mogu definisati kao dva disfunkcionalna pola jedne dimenzije. Dok udžbenici u Hrvatskoj dosledno, sistematski i eksplicitno delegitimizuju srpsku stranu, noviji udžbenici u Srbiji koriste izrazito uopštene pojmove kako bi opisali ovaj rat, otežavajući jasnije zaključke. Forma pisanja i sadržaj teksta deluju sinergično: odgovornost sopsvene grupe biva umanjena i relativizovana, a krivica i agresivnost suparnika naglašena i precizno opisana. Na ovom mestu, treba napomenuti da su udžbenici u obe zemlje prošli kroz određene pozitivne promene: izbačen je govor mržnje i stradanja druge strane se ipak spominju. Na žalost, samoviktimizacija i delegitimizacija drugog (npr. kroz istorijske analogije) ostaju sržni elementi istorijskih narativa, pri čemu ova suprotstavljenost dobija svoju punu formu kroz kombinaciju opisanih elemenata narativa. Združene, analizirane celine ukazuju na dosledne suprotnosti u prikazima rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine i nepomirljivost istorijskih predstava u udžbenicima ovih zemalja.

Zaključci do kojih smo došli kroz sistematski pregled analiza udžbenika su u skladu i sa stavovima istraživača koji su se na opštiji način bavili različitim istorijskim „deformacijama” u udžbenicima tj. sa nalazima pojedinih studija koje smo, usled nedostatka podataka o tipu udžbenika, vremenskom intervalu i metodi analize, isključili iz pregleda.

Tako, istraživači ukazuju na to da je tekst u udžbenicima iz Hrvatske zapravo preskriptivan: koristi se emotivno nabijen rečnik, detaljni opisi ratnih pobeda podstiču patriotizam, a prikazi ratnih heroja služe kao uzori budućim generacijama (Koren, 2015). Istovremeno, pojedini autori upozoravaju da udžbenici u Hrvatskoj, kao i društvo u celini dosledno simbolički isključuju Srbe iz nacionalne istorije (Sibley, 2010): srpski doprinos hrvatskoj naciji kroz istoriju se negira, a vekovno prisustvo Srba u Hrvatskoj i njihova etnička posebnost se ignoriše, što stvara zaključak da je Hrvatska oduvek bila isključivo zemlja Hrvata (Seim, 2007). Takođe, autori upozoravaju da udžbenici iz Srbije i Hrvatske obiluju stereotipima (Agičić, 1998; Radojević, 2011) i da njihovi tekstovi podržavaju disfunkcionalna uverenja o svojoj grupi. Dok udžbenici u Srbiji promovišu sliku etničke grupe kao stradalnika kroz istoriju koja je uvek bila na strani dobra i spremna da se žrtvuje (Stojanović, 2009; Gavrilović, 2018), udžbenici u Hrvatskoj insistiraju na posebnosti Hrvata u odnosu na balkanske komšije i njihovoj hiljadugodišnjoj težnji za državnošću (Subotić, 2013; Gavrilović, 2018). Na kraju, udžbenici u obe zemlje dele sržnu osobinu: istoriju odnosa između Srba i Hrvata prikazuju skoro isključivo kao istoriju sukoba (npr. Koren & Baranović, 2009), te se o poslednjem ratu stvara zaključak da je on bio neminovan istorijski proces (Stojanović, 2007). Čak ni udžbenici za druge predmete nisu „pošteđeni” ovih pristrasnosti: istraživači (Matanović, 2013) ukazuju da se u hrvatskim udžbenicima

za predmet priroda i društvo rat u Hrvatskoj 1991-1995 obrađuje svedeno, ali uz naglasak na njegovoj odbrambenoj prirodi, time osuđujući srpsku stranu.

Uopšteno govoreći, udžbenici u Srbiji i Hrvatskoj se nalaze u centru dnevno-političkih problema još od trenutka rata. Potreba da se osmisli kraj komunizma, nova državnost i istorija sukoba sa susedima je rezultirala disfunkcionalnom matricom pisanja: istorija nacije je prikazana kao istorija etničke grupe (etnički „drugi” se ne razmatraju), odnosi Srba i Hrvata su prikazani skoro isključivo kao istorija sukoba i pozitivna slika sopstvene grupe je stvarana kroz negativnu sliku „drugog” (Höpken, 2006). Svi ovi uvidi jasno potvrđuju našu sržnu pretpostavku da udžbenici istorije u Srbiji i Hrvatskoj predstavljaju očigledan primer institucionalizacije pristrasnih istorijskih narativa.

Studija 1.2: Analiza pitanja sa prijemnih ispita i državne mature

Kako bismo proverili da li testovi znanja iz istorije nakon završene srednje škole u Hrvatskoj imaju veći broj pitanja o ovom ratu u ukupnom korpusu pitanja (Hipoteza 1.3.1), pristupili smo utvrđivanju njihove proporcije u testovima znanja u Beogradu i Hrvatskoj.

Prijemni ispiti u Beogradu se sastoje od 60 pitanja sa višestrukim ponuđenim odgovorima (ukupno, korpus čini 600 pitanja). Od toga, samo su prijemni ispiti za 2012., 2014. i 2019. godinu sadržali po jedno pitanje vezano za ovaj rat (videti prilog D).⁷ To znači da je svega 0,5% pitanja iz korpusa posvećeno ovom ratu. Takođe, pitanja na ovu temu iz 2014. i 2019. godine bila su identična, što govori u prilog zaključku da se rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine obrađuje skoro isključivo kroz pogrom srpskog naroda iz Hrvatske.

S druge strane, korpus pitanja u Hrvatskoj se sastoji iz 1688 pitanja različitog formata (pitanja sa višestrukim ponuđenim odgovorima, slikovni materijal sa podpitanjima, pitanja koja zahtevaju pisanje kratkog odgovora itd.). Ovoliki broj pitanja je posledica toga što su se za svaku školsku godinu pravila dva testa (letnji i jesenji rok za polaganje), pri čemu je svaki test imao od 63 do 82 pitanja.⁸ Zbog različitog formata, proces uzorkovanja je bio teži nego u slučaju beogradskog korpusa pitanja (ICC je iznosio .961). Nakon početnog izdvajanja 51 pitanja, u konsultacijama sa nezavisnim procenjivačem je izbačeno 7 pitanja iz dva razloga. U tim pitanjima, odnosi sa Srbima, ratna dešavanja i slično se ne spominju, već je u pitanju isključiva usmerenost na državno uređenje Hrvatske. Drugo, generacije koje polažu maturu, to čine u Hrvatskoj koja je uveliko priznata kao nezavisna država, te pretpostavljamo da referendum i međunarodno priznanje doživljavaju više kao pitanja o državnim praznicima, a ne kao otelovljenje vekovima željene hrvatske državnosti. Drugim rečima, pretpostavljamo da za njih takva pitanja imaju manji psihički naboj i da se ne posmatraju kao deo rata (kao što to verovatno čine generacije koje su glasale i bile neposredni svedoci daljih dešavanja). Samim tim, konačna baza za analizu se sastojala iz 44 pitanja⁹ (prilog D). Proporcija pitanja o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine je 2,61%: od ukupno 22 testa sa državne mature, samo 4 nisu sadržala pitanja o ovom ratu.

Rezultati ($\chi^2(1)=9,764$, $p<.05$; $W=.065$) govore u prilog hipotezi o većoj zastupljenosti ovog rata u ukupnom korpusu pitanja sa testova znanja u Hrvatskoj.

U skladu sa pretpostavkom o „crno-belom” prikazu rata (Hipoteza 1.2), u ovoj studiji smo proverili da li se pristrasnosti istorijskih narativa opisane kroz sistematski pregled literature nalaze i u korpusima pitanja za prijemne ispite iz Beograda i hrvatsku državnu maturu. Pošto se pitanja mogu analizirati kao izolovani primeri opštijeg narativa, uporednom analizom ovih baza smo došli do sledećih podataka.

Što se tiče prijemnih ispita u Beogradu, u njima je srpska strana prikazana kao stradalnik (Srbima je oduzet status konstitutivnog naroda u Hrvatskoj, da bi kasnije, u stotinama hiljada, Srbi bili proterani iz nje), dok se odgovornost za početak rata, zle namere i zločine u njemu pripisuje hrvatskoj strani i njenom savezniku, pošto su akcije Bljesak i Oluja jasno opisane kao pogromi koje

⁷ Istraživači su se u potpunosti slagali prilikom izdvajanja pitanja tj. koeficijent intraklasne saglasnosti je bio 1.

⁸ Školske godine 2000/01, 2010/11 i 2011/12 imale i zimski rok, ali su jedini predmeti za polaganje bili maternji jezik, strani jezici i matematika.

⁹ Tretirali smo svako podpitanje kao zasebno pitanje, kao što je to činio ključ sa tačnim odgovorima.

je hrvatska vojska, u celini, sprovela uz podršku SAD. Ovaj narativ je u potpunosti saglasan sa narativom sukoba stvorenim na osnovu sistematskog pregleda literature: iako malobrojna, pitanja sa prijemnih ispita omogućavaju stvaranje „crno-bele” predstave sukoba, pošto jasno opisuju koja je strana odgovorna za izbijanje rata i njegove posledice tj. ko su žrtve, a ko zločinci.

Uz to, tematskom analizom uzorka pitanja sa državne mature u Hrvatskoj, došli smo do gotovo identičnih pristrasnosti iz sistematskog pregleda literature. Prvo, kao uzrok rata se navodi težnja Srba ka stvaranju tzv. Velike Srbije tj. pripajanje većeg dela bivše SFRJ srpskoj matici. Istovremeno, hrvatska strana je prikazana kao diplomatski nastrojena, pošto pojedina pitanja vezana za referendum o nezavisnosti jasno sadrže delove o garanciji kulturne autonomije i građanskih prava Srba u Hrvatskoj (gubitak statusa Srba kao konstitutivnog naroda se ne navodi). Drugo, opis strana je pojednostavljen i predstavlja „crno-beli” prikaz suparnika: dok su srpska strana i JNA kao njen saučesnik definisani kao (velikosrpski) agresor, prikazi hrvatske strane su koncentrisani na otpor pogoršavanju situacije (npr. zahtevi za demobilizaciju vojnika JNA, odbijanje hrvatskog pilota da izvršava naređenja komande JNA itd.). Treće, tok rata je prikazan isključivo kao hrvatska odbrana od srpskog napada. Pitanja različitog formata dosledno prikazuju i etiketiraju hrvatsku stranu kao branitelje, dok su Srbi prikazani isključivo kao začetnici sukoba i raznih opsada. Četvrto, prikaz ratnih stradanja je u potpunosti jednostran. Navode se isključivo hrvatske žrtve i srpski zločini. Na primer, vukovarsko ratište i spomen područje Ovčara se opisuju kao „mjesto masovne likvidacije hrvatskih branitelja i građana toga grada”. Na kraju, ishod rata se razmatra jedino kroz pitanje pobjednika: različiti formati pitanja su jedinstveni u zahtevu da učenici navedu koje akcije su „oslobodile” određene delove Hrvatske. Inkluzivnija pitanja o stradanju civila, urušenim mestima i potrebi za normalizacijom života izostaju.

Rezultati uporedne analize korpusa pitanja sa testova znanja u Srbiji i Hrvatskoj su u skladu sa rezultatima pregleda analiza sadržaja udžbenika. U testovima znanja iz obe zemlje, pitanja su formulisana tako da pružaju antagonističku i pojednostavljenu predstavu sukoba, u kome dominira sopstvena viktimizacija i delegitimizacija drugog. Pristrasan opis sukoba je naročito izražen u hrvatskom korpusu pitanja, pošto različiti formati pitanja zahtevaju više od pukog prepoznavanja tačnog odgovora i često sadrže emotivno nabijene slikovne materijale. Ovi zaključci jasno govore u prilog našoj pretpostavci da testovi znanja u Srbiji i Hrvatskoj sadrže suprotstavljene narative u kojima dominira prikaz sopstvene etničke grupe kao dobre, uz dosledno negativan prikaz suparnika (Hipoteza 1.2).

Studija 1.3: Analiza nastavnih planova i programa

Pre analize sadržaja nastavnih planova i programa (u daljem tekstu NPP) u Srbiji i Hrvatskoj, potrebno je ukazati na osnovna načela nastave koja su u njima eksplicirani. Na ovaj način, možemo proveriti postoji li sukob između zakonski definisanog cilja nastave i načina na koji je propisano bavljenje skorašnjom istorijom sukoba. NPP u Srbiji za osnovni cilj ima razvoj kritičkog mišljenja učenika prema istorijskim epizodama, obogaćivanje ličnog identiteta kroz razumevanje različitih socijalnih identiteta (regionalni, etnički, verski itd.), izgradnju demokratskih vrednosti poput tolerancije na različitosti i zauzimanje proaktivnog stava prema razrešenju postojećih unutrašnjih i regionalnih sukoba. Ostvarivanje ovih ciljeva se ujedno smatra i opštom predmetnom kompetencijom koja se može kretati od adekvatne upotrebe osnovnih istorijskih znanja preko veštine analitičkog poređenja različitih izvora informacija do kritičkog stava prema uticaju propagande i stereotipa na postojeći međukulturni dijalog. Iz ovoga se može zaključiti da je nastava istorije zasnovana na humanističkim vrednostima. S druge strane, NPP u Hrvatskoj navodi gotovo iste ciljeve nastave istorije kao i njegov pandan iz Srbije: naglašava se razumevanje povezanosti između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti uz zauzimanje istorijske perspektive i kritičnog pristupa, poštovanje svih kultura, moralni razvoj učenika, aktivno učešće u građanskom životu zajednice, nacije i sveta itd. Takođe, njegova struktura je istovetna NPP-u iz Srbije – naglasak je stavljen na aktivnu ulogu učenika i detaljno se pojašnjavaju ishodi nastave tj. veštine koje će učenik razviti kroz nju (upotreba adekvatne terminologije, kritičko mišljenje i sposobnost argumentovanja sopstvenog stanovišta, uvažavanje

različitih perspektiva i slično). Samim tim, može se zaključiti da se NPP-ovi iz obe zemlje vode humanističkim ciljevima i da obrazovanje strukturiraju dinamički, kroz pojašnjavanje ishoda tj. veština učenika koje učenici razvijaju kroz nastavu istorije.

Nakon pregleda osnovnih ideja nastave istorije koji su definisani u ovim dokumentima, usmerili smo se na moguće prisustvo pokazatelja pristrasnosti istorijskih narativa (odsustvo određene istorijske epizode i/ili sistematski prikaz svoje grupe u pozitivnom svetlu) u njima. Kako bismo proverili istraživačku pretpostavku o većoj zastupljenosti ovog rata u nastavnom planu i programu za gimnazije u Hrvatskoj (Hipoteza 1.3.2), uporedili smo broj nastavnih jedinica posvećenih ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine za gimnazije svih smerova u Srbiji i Hrvatskoj.¹⁰

U NPP-u u Srbiji se navodi ukupan fond časova za četvrti razred (66 za opšti i 99 za društveno-jezički smer) i taksativno se konkretizuje opšta predmetna kompetencija kroz pojedine standarde, ishode (njihova ostvarenja) i teme tj. ključne sadržaje nastave istorije. Standardi, ishodi i teme (sa svojim ključnim sadržajima) su identični za sve smerove gimnazije. Međutim, konkretnija primena opisanih humanističkih načela na rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine nije očigledna. Samo jedan ishod, od ukupno 35, navodi da će učenik po završetku razreda moći da „izvede zaključke o uzrocima, toku i posledicama ratova uslovljenih raspadom SFRJ koristeći izvore različitog porekla i saznavne vrednosti”. Takođe, opisani rat je uključen jedino u celinu pod imenom „Raspad jugoslovenske države i međunacionalni sukobi (internacionalizacija sukoba, nastanak novih država, NATO bombardovanje Republike Srpske i Savezne Republike Jugoslavije, pitanje statusa Kosova i Metohije)”. Ovo je jedna od 16 celina teme „Međunarodni odnosi, savezi i krize” (ukupno, 6 opštih tema sadrže 59 ključnih sadržaja nastave istorije). Samim tim, ovaj rat predstavlja 1,7% ukupnog sadržaja na čijem osnovu se razvijaju nepuna 3 procenta opšte predmetne kompetencije.

S druge strane, NPP u Hrvatskoj takođe sadrži podelu na 5 opštijih domena nastave i konkretne teme tj. sadržaje kroz koje se oni ostvaruju (u slučaju tzv. klasičnog, jezičkog, prirodoslovno-matematičkog i prirodoslovnog tipa gimnazije postoji 16 obaveznih tema, dok opšti tip prolazi kroz 18 obaveznih tema). Treba naglasiti da, uz obavezne teme, nastavnik mora obraditi još najmanje 2 teme po izboru za svaki od pet opštih domena (NPP daje predloge, ali se podržava slobodan odabir sadržaja od strane nastavnika i/ili učenika). Ukupan fond časova za gimnazije tzv. klasičnog, jezičkog, prirodoslovno-matematičkog i prirodoslovnog tipa je 70 (dva časa nedeljno), dok je fond časova za opšti tip 96 (tri časa nedeljno). Međutim, iako je osnovni format i ukupan fond časova NPP-ova dve države sličan, NPP u Hrvatskoj se jasno razlikuje u učestalosti navođenja rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine.

Tako, u slučaju tzv. klasičnog, jezičkog, prirodoslovno-matematičkog i prirodoslovnog tipa gimnazije, ovaj rat se pominje u opštim domenima:

- „Društvo” kao deo obavezne teme „Društveno-političke promjene u Republici Hrvatskoj; Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u Hrvatskoj; Zbrinjavanje izbjeglih i prognanih; Erdutski sporazum i mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja; Posljedice Domovinskoga rata; Hrvatska u 21. stoljeću”,
- „Ekonomija” kao deo obavezne teme „Gospodarske posljedice sloma komunizma u Europi i Hrvatskoj; hrvatsko gospodarstvo u Domovinskome ratu i tranziciji” i kao jedna od ukupno dve konkretizacije ishoda nastave u ovom domenu pošto će učenik biti u mogućnosti da „analizira utjecaje Prvoga svjetskog, Drugoga svjetskog i Domovinskoga rata na ekonomske aktivnosti i razvoj gospodarstva”,
- „Politika” kao deo obavezne teme „Slom komunizma u Europi; Stvaranje Republike Hrvatske: uvođenje demokratskih promjena; Velikosrpska agresija i Domovinski rat od 1991. do 1995. godine; Istočnoslavonsko bojište i obrana Vukovara; Ključne oslobodilačke operacije hrvatske vojske i policije: Maslenica, Bljesak, Oluja; Rat u Bosni i Hercegovini; Washingtonski, Splitski i Daytonski sporazum. Hrvatska u NATO-u i EU” i kao jedan od

---

¹⁰ Istraživači su ostvarili potpuno slaganje prilikom izdvajanja jedinica nastavnih planova i programa (koeficijent intraklasne saglasnosti je bio 1).

ukupno šest specifičnih ishoda nastave, pošto će učenik biti sposoban da „analizira uzroke, tijek, obilježja i posljedice Domovinskoga rata” nakon savladavanja ovog domena.¹¹

S druge strane, NPP za opšti tip gimnazije na vrlo sličan način obrađuje ovaj rat. Tako, on se eksplicitno pominje u domenima:

- „Društvo” kao deo obavezne teme „Društveno-političke promjene u Republici Hrvatskoj; Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u Hrvatskoj; Zbrinjavanje izbjeglih i prognanih; Erdutski sporazum i mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja; Posljedice Domovinskoga rata; Hrvatska u 21. stoljeću”,
- „Ekonomija” kao deo obavezne teme „Gospodarske posljedice sloma komunizma u Europi i Hrvatskoj; globalizacija suvremene ekonomije, hrvatsko gospodarstvo u Domovinskom ratu i tranziciji; Hrvatska u gospodarskom sustavu EU-a” i kao jedan od dva specifična ishoda nastave u ovom domenu pošto će učenik biti u mogućnosti da „analizira utjecaje Prvoga svjetskog, Drugoga svjetskog i Domovinskoga rata na ekonomske aktivnosti i razvoj gospodarstva”,
- „Politika” kao deo obavezne teme „Političke promjene i slom komunizma u Europi; Stvaranje Republike Hrvatske: uvođenje višestranačja i demokratska smjena vlasti; Od ustavnih promjena do Božićnog Ustava Republike Hrvatske; Međunarodno priznanje RH; Velikosrpska agresija i Domovinski rat od 1991. do 1995. godine; Istočnoslavonsko bojište i obrana Vukovara; Ključne oslobodilačke operacije: oslobađanje zapadne Slavonije, Južno bojište i deblokada Dubrovnika, Maslenica, Ljeto ‘95, Bljesak, Oluja te Maestral i Južni potez; Rat u Bosni i Hercegovini; Washingtonski, Splitski i Daytonski sporazum; Hrvatska u NATO-u i EU” i kao jedan od šest specifičnih ishoda nastave, jer će učenik biti u stanju da „analizira uzroke, tijek, obilježja i posljedice Domovinskoga rata” nakon savladavanja ovog domena.¹²

Analizom sadržaja NPP-ova u Hrvatskoj za sve smerove gimnazije zaključili smo da je rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine tema koja zauzima važno mesto u nastavi. Ne samo što se ovaj rat obrađuje iz različitih aspekata (društvenog, ekonomskog i političkog), već je njegovo prisustvo osigurano i kroz specifične ishode: razvoj određenih veština kod učenika se zasniva na obradi ovog rata kroz nastavu. Pojednostavljeno, od svih obaveznih nastavnih tema, između 16 i 19 procenata se odnosi na ovaj rat, dok je između 12% i 13% obrazovnih ishoda zasnovano na njegovoj analizi. Relativnu razliku u zastupljenosti ovog rata u NPP-ovima iz Srbije i Hrvatske smo proverili putem Hi-kvadrat testa.¹³ Ponovo, rezultati ($\chi^2(1)=5,310$, $p<.05$; $W=.196$) govore u prilog Hipotezi 1.3.2.

Kao i u slučaju tematske analize pitanja sa testova znanja i sistematskog pregleda analiza udžbenika, želeli smo da proverimo da li NPP-ovi u Srbiji i Hrvatskoj neguju suprotstavljene i jednostrane narative koji naglašavaju stradanje svoje i odgovornost suparničke etničke grupe (Hipoteza 1.2). Uoprednom analizom naziva nastavnih jedinica posvećenih ovom ratu došli smo do sledećih zaključaka.

Mala zastupljenost i uopštena formulacija kojom se rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine navodi u NPP-u iz Srbije, navodi na zaključak da ovaj sukob ne zauzima značajno mesto u procesu obrazovanja. Njegov značaj se, dakle, prevashodno ogleda u mogućnosti da služi kao jedna od prilika učenicima da dostignu neke od zadatih standarda nastave istorije. Međutim, NPP u Srbiji ne nudi ni jasne smernice za rad na ovu temu. Na primer, NPP ne nudi model kojim će učenici razviti kritičko mišljenje prema različitim istorijskim izvorima o ratu i uticaju propagande koji će ih, konačno, učiniti spremnijim da prevaziđu postojeće međunacionalne animozitete. Zaista, u samom tekstu NPP-a se naglašava se da je on opšti sadržinski okvir nastave istorije, dok raspored i dinamiku učenja sprovodi nastavnik, uvažavajući potrebe konkretnog odeljenja, kao i opšte standarde i ishode nastave. To znači

¹¹ Preostalih 13 obaveznih tema, 10 predloga izbornih tema i 13 specifičnih ishoda nastave ga ne spominju.

¹² Preostalih 15 obaveznih tema, 12 predloga izbornih tema i 15 specifičnih ishoda nastave ga ne spominju.

¹³ Analizu tabela kontigencije smo sproveli tako što smo spojili ukupan broj specifičnih tema i ishoda, pošto se oni mogu posmatrati kao dva aspekta opštih ciljeva nastave istorije i predmetne kompetencije, a potom uprosecili proporciju navođenja i ukupan broj tema i ishoda za sve smerove gimnazije u Hrvatskoj.

da u NPP-u postoji jaz između apstraktnih ciljeva i standarda nastave i konkretnog školskog časa.¹⁴ Zbog toga, u NPP-u iz Srbije nema očiglednih pristrasnosti u sadržaju istorijskih narativa, kao što je to slučaj sa udžbenicima istorije i testovima znanja. Međutim, NPP u Srbiji se može posmatrati kao primer drugog oblika pristrasnosti – odsustva. Siromaštvo konkretnih informacija o skorašnjoj istoriji ratova i njihova mala zastupljenost u NPP-u navodi na zaključak da je ovo istorijska epizoda prema kojoj institucionalni mehanizmi pokazuju jasan otklon. Pojednostavljeno, rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine je jedna od tema koja se zapravo izbegava u dokumentu od centralnog značaja za srednjoškolsko obrazovanje učenika Srbije.

Nasuprot njemu, formulacija obrazovnih tema nam omogućava da jednostavnije zaključimo kako je NPP u Hrvatskoj primer institucionalizacije pristrasnih istorijskih narativa. Dok su obrazovni ishodi, kao i teme iz domena ekonomije i društva, definisani opštije, obrazovna jedinica iz domena „Politika”, uprkos svojoj konciznosti, sadrži gotovo sve oblike pristrasnosti koje smo registrovali u prethodnim analizama: srpska strana je etiketirana kao agresor, dok je hrvatska strana prikazana kao žrtva, oslobodilac i, konačno, pobednik. Ovaj nalaz postaje značajniji ukoliko se uvaži činjenica da je oko trećine fonda časova rezervisano za opšti domen „Politika”, u slučaju svih smerova gimnazije.

Samim tim, smatramo da smo Hipotezu 1.2 delimično potvrdili, pošto NPP u Hrvatskoj jasno zastupa „crno-beli” prikaz rata, u skladu sa korpusom pitanja sa državne mature i nalazima sistematskog pregleda analiza udžbenika. S druge strane, otvorili smo novo pitanje vezano za odnos između NPP-a u Srbiji i udžbenika istorije, pošto je očigledan nesklad između malog prostora koji je posvećen ratu u Hrvatskoj 1991-1995 u NPP-u i izraženosti različitih oblika pristrasnosti koje smo izolovali kroz sistematski pregled analiza udžbenika i tematsku analizu korpusa pitanja sa prijemnog ispita. Ovo je delom uzrokovano time što se srpski NPP definiše kao opšti okvir procesa nastave, a ne preskriptivan dokument koji detaljno razrađuje svaku temu u nastavi. Ipak, to je samo delimičan odgovor. Ono što možemo zaključiti jeste da, uprkos manjem prostoru, srpski udžbenici i korpus pitanja opisuju ovaj rat opisan na gotovo „ogledalan” način u odnosu na njihove hrvatske pandane, dok srpski NPP u sebi sadrži suptilniji oblik pristrasnosti u odnosu na hrvatski: izbegavanje bavljenja ovom kontroverznom istorijskom epizodom.

Zaključna razmatranja o studiji 1

U studiji 1 smo pokušali da saznamo kakvi istorijski narativi o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine bivaju institucionalizovani u Srbiji i Hrvatskoj: da li je naglasak stavljen na zajedničko stradanje ili na viktimizaciju sopstvene etničke grupe; osuđuje li se rat ili se on pak veliča? Kroz sistematski pregled analiza sadržaja udžbenika iz Srbije i Hrvatske, tematsku analizu NPP-ova iz obe zemlje i analizu sadržaja korpusa pitanja sa prijemnih ispita iz Beograda i državne mature u Hrvatskoj, došli smo do jasnog zaključka da ove države zauzimaju gotovo identičan pristup ovom ratu: narativi pružaju antagonističku sliku sukoba gde se suparnička etnička grupa krivi za početak rata, nanetu štetu i ratne zločine, dok se sopstvena etnička grupa prikazuje kao moralno ispravna, kao žrtva čije su akcije bile zapravo odgovor na agresiju suparnika i kao strana koja se sve vreme zalagala za prestanak sukoba. Ovaj antagonizam se najjasnije ogleda kroz uporednu analizu udžbenika istorije: Srbija i Hrvatska neguju gotovo „ogledalne” narative koji se mogu posmatrati kao polovi (disfunkcionalnog) dijaloga u kome sadržaj narativa jedne strane biva odbačen kroz suprotne tvrdnje u narativu druge strane (Tulviste & Wertsch, 1994). Koraci ka uravnoteženom prikazu načinjeni u novijim udžbenicima su minimalni i ne mogu osporiti ovakav zaključak.

Suprotstavljene predstave sukoba opstaju i u slučaju analize sadržaja uzorka pitanja, s tim što do izražaja dolazi razlika i u zastupljenosti ovih pristrasnih narativa (korpus pitanja iz Hrvatske mnogo više prostora posvećuje disfunkcionalnom prikazu rata). Veća zastupljenost je u skladu i sa

---

¹⁴ Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja vaspitanja Republike Srbije je razvio priručnike za nastavnike koji bi trebalo da im pomognu da se bolje upoznaju sa standardima postignuća i predmetnim kompetencijama nastave istorije. Preciznije, kroz korišćene primere, nastavnici bi trebalo da lakše savladaju prazninu između opštih shvatanja učenja istorije i konkretne nastave. Ono što je bitno za ovaj rad jeste činjenica da primera vezanih za tzv. ratove 90ih u priručniku nema. Više na: <https://ceo.edu.rs/стандарди-у-образовању>

(nesistematizovanim) nalazima o većoj proporciji koju rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine zauzima u hrvatskim udžbenicima, u odnosu na srpske. Ovi rezultati su očekivani ukoliko se uvaži činjenica da se pitanja za prijemni ispit odnosno državnu maturu moraju oslanjati na udžbenike istorije (informacije koje nisu u njima se ne mogu koristiti za pravljenje testova). Drugim rečima, uzorci pitanja se mogu posmatrati kao „kondenzovan” prikaz udžbeničkih lekcija o ovom ratu.

Kao što su testovi znanja zasnovani na tekstovima iz udžbenika, tako i oni zahtevaju odobrenje za upotrebu u nastavi od strane resornih ministarstava, pri čemu se njihova podobnost procenjuje prevashodno kroz poklapanje sa nastavnim planom i programom. Međutim, očekivano poklapanje u zastupanju pristrasnih narativa između testova znanja nakon završene srednje škole, udžbenika i NPP-ova nismo potvrdili u potpunosti. Ovaj nalaz tumačimo kao posledicu izrazite razlike u zastupljenosti ovog sukoba u NPP-ovima: dok pandan iz Srbije ne sadrži gotovo nikakav eksplicitan pomen ovog rata, NPP u Hrvatskoj dosledno neguje pristrasan narativ i posvećuje mu značajan prostor, uključujući ga i u više obrazovnih ishoda nastave istorije. Samim tim, smatramo da je naša analiza jasno potvrdila gotovo sve istraživačke pretpostavke: srpski i hrvatski sistem obrazovanja predstavljaju očigledne primere institucionalizacije pristrasnih istorijskih narativa. Jedina prava razlika između njih se ogleda u tome što su NPP, udžbenici i korpus pitanja sa prijemnog ispita u Srbiji „bogatiji” za osnovni oblik pristrasnosti, pošto sadrže i otklon prema ovom ratu, dok njihovi pandani iz Hrvatske dosledno i detaljno neguju izrazito pojednostavljeno i pristrasno tumačenje rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine.

Studija 2

Uzorak

Uzorak ispitanika su činili studenti iz Srbije i Hrvatske koji se izjašnjavaju kao Srbi odnosno Hrvati (dostupan uzorak u Hrvatskoj diktira strukturu uzorka u Srbiji). Proces uzorkovanja je bio prigodan (tzv. metod snežne grudve). Na osnovu postojeće literature koja se bavila veličinom uzorka neophodnom za dobijanje adekvatne statističke snage i zadovoljavajuće veličine efekta (Cohen, 1992; Chen & Chen, 2010) i uz pomoć programa G*Power 3 (Faul, Erdfelder, Lang & Buchner, 2007) izračunali smo da je uzorak od 470 ispitanika minimalan uslov za otkrivanje manjeg efekta ($f=.15$), sa snagom od 90%, na nivou značajnosti od 5% ($\alpha<.05$) prilikom sprovođenja univarijatne analize varijanse. Uvažavajući rečeno, odlučili smo da uzorak čini 500 ispitanika (po 250 iz Srbije i Hrvatske) kako bi se umanjio rizik od nedostajućih podataka. Ukupno, u studiju 2 je uključeno 509 ispitanika, pri čemu se postupak odabira ispitanika odvijao kroz nekoliko koraka.

U Srbiji je 373 ispitanika pristupilo popunjavanju upitnika. Od toga, 12 ispitanika se nije izjasnilo kao Srbin/Srpkinja, 74 ispitanika popunili manje od 70% baterije, a jedan upitnik je bio nevalidan (ispitanik je unosio nasumična slova umesto odgovora i obeležio je prvi podeok na svim skalama). Samim tim, srpski poduzorak je činilo ukupno 286 ispitanika (226 žena). Prosečna starost poduzorka je oko 21 godinu ($M=21.55$, $SD=2.616$) i skoro 96% ispitanika studira.

U Hrvatskoj, 386 ispitanika je pristupilo popunjavanju upitnika, od čega je 31 ispitanik isključen iz dalje analize jer se nisu izjasnili kao Hrvat/Hrvatica, 5 upitnika je sadržalo isključivo nevalidne odgovore, dok je 127 ispitanika popunilo manje od 70% baterije. Hrvatski poduzorak je, dakle, činilo 223 ispitanika (176 žena). Prosečna starost poduzorka je oko 25 godina ($M=24.81$, $SD=8.773$), dok skoro 80% ispitanika studira.

Srpski i hrvatski poduzorak su po većini parametara uporedivi. Manja neslaganja zabeležena su u procentu ispitanika koji nisu studenti (čine 4% srpskog, a 20% hrvatskog uzorka), kao i u uzrastu – hrvatski je nešto stariji. Međutim, ova neslaganja nisu velika i dozvoljavaju komparaciju predviđenu nacrtom istraživanja.

Instrumenti

Ispitanici su popunili nekoliko skala različitih formata (videti prilog A).

Etnička pripadnost ispitanika je utvrđena kroz stavku „Kako se izjašnjavate”, pri čemu je ispitanicima ponuđeno nekoliko mogućnosti, uz opciju da slobodno dopišu svoj odgovor. Jedino odgovori ispitanika koji su se izjasnili kao Srbi odnosno Hrvati su uključeni u analizu.

Ispitanici su izvestili o svojoj *generalnoj vezanosti za svoju etničku grupu tj. stepen identifikacije* sa njom kroz slaganje sa tvrdnjom „Koliko se osećate kao Srbin/Srpkinja (Hrvat/Hrvatica)?” na sedmostepenoj Likertovoj skali (1 – *nimalo*; 7 – *u potpunosti*).

Tipove etničke identifikacije smo merili kroz upitnik koji su razvili Rokasova sa saradnicima (Roccas et al., 2008). U pitanju je skup od 8 tvrdnji, po 4 za značajnost i nadmoćnost (npr. „To što sam Srbin(Srpkinja)/Hrvat(Hrvatica) je značajan deo mog identiteta” ili „Drugi narodi mogu da nauče mnogo od nas”) datih u formatu petostepene Likertove skale (1 – *uopšte se ne slažem*; 5 – *potpuno se slažem*).

Pozicija rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine u pojedinčevom sistemu istorijskih narativa je istražena kroz zahtev ispitanicima da potpuno slobodno navedu pet najvažnijih događaja iz nacionalne istorije.

Osnovna znanja o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine smo proverili kroz zadatak ispitanika da navedu koje godine je počeo i kada se završio ovaj sukob.

Etos konflikta smo merili kroz prevedenu i adaptiranu verziju upitnika koji je razvijen od strane Bar-Tala i saradnika (Bar-Tal et al., 2012). Sastoji se iz 16 stavki (npr. „Uprkos srpskim težnjama ka miru, Hrvati su se iznova zalagali za rat”) datih u obliku petostepene Likertove skale (1 – *uopšte se ne slažem*; 5 – *potpuno se slažem*).

Defanzivan odnos prema istorijskim narativima sopstvene grupe (FENCE) je meren kroz upitnik koji su razvili istraživači iz Srbije (Savić & Branković, 2020). Sastoji se iz 12 tvrdnji (npr. „Istorija rata koju smo učili u školi je najtačnija (nasuprot istoriji koja se predaje u Hrvatskoj/Srbiji)”) datih u obliku sedmostepene Likertove skale (1 – *uopšte se ne slažem*; 7 – *potpuno se slažem*).

Pristrasnost atribucije odgovornosti i štete je merena kroz upitnik razvijen za potrebe istraživanja i sastoji se iz dve stavke date u obliku prilagođene skale semantičkog diferencijala sa 11 podeoka, gde polovi (1 i 11) znače zastupanje antagonističkih stavova, a sredina (6) podrazumeva uravnotežen prikaz rata. Prvo pitanje se odnosi na procenu odgovornosti za sukob („1 – *Srbi su isključivo odgovorni za rat*, 6 – *obe strane snose podjednaku odgovornost za rat*, 11 – *Hrvati su isključivo odgovorni za rat*”), a drugo pitanje na procenu štete („1 – *Hrvati su neuporedivo više stradali u ratu nego Srbi*, 6 – *obe strane su podjednako stradale*, 11 – *Srbi su neuporedivo više stradali u ratu nego Hrvati*”). Veći rezultat na obe stavke znači snažnije izraženu pristrasnost procene u korist svoje etničke grupe.

Zastupanje strategija moralnog isključivanja smo merili kroz adaptaciju skale koju je razvio Bandura (1999) kako bi merio četiri opšte strategije moralnog isključivanja: redefiniciju dela, agensnosti tj. odgovornosti, štete i žrtve. Sastoji se iz 18 tvrdnji (npr. „Navodi o srpskim zločinima su u stvari samo opisi ratnih dejstava karakterističnih za bilo koji moderni sukob”) u obliku petostepene Likertove skale (1 – *uopšte se ne slažem*; 5 – *potpuno se slažem*).

Reakcija na ugrožavajuć istorijski narativ se odnosi na ispitanikovu ocenu tj. stav prema informacijama koje dovode u pitanje istorijske interpretacije njihove grupe, a time i njenu sliku uopšte. Ona je merena kroz upitnik stvoren za potrebe istraživanja. U pitanju je kratka vinjeta u kojoj je prikazan fiktivan, ali moguć zločin iz rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine počinjen od strane pripadnika sopstvene etničke grupe. Ideja za ovakav format je dobijena zahvaljujući istraživanju vezanom za rat u Bosni 1992-1995 godine (Li, Leidner, Petrović, Orazani & Rad, 2018). Nakon čitanja, ispitanici su prošli kroz 9 pitanja vezanih za ocenu verodostojnosti vinjete (npr. „U kojoj meri je autor teksta: 1 – *pristrasan*; 7 – *nepristrasan*?”), gde veći rezultat podrazumeva pozitivniju reakciju. Pitanja su konceptualno organizovana oko dva „objekta”: teksta i njegovog autora.

Upamćenost ugrožavajućih informacija smo istražili kroz skup od 10 pitanja podeljenih u dve grupe. Prvu grupu čini 5 pitanja koja ukazuju na stepen razumevanja izložene vinjete (npr. „Ko je činio etničku većinu u selu o kome tekst izveštava?”). Drugu grupu čini pet pitanja koja zahtevaju numerički odgovor (npr. „Sećate li se koliki je ukupan broj stradalih civila naveden u tekstu?”).

Zatvorenost prema istorijskim kontranarativima (eng. *BLOC*) je merena kroz upitnik korišćen u pomenutom istraživanju (Savić & Branković, 2020). On je sačinjen od 4 stavke (npr. „U kojoj meri biste bili zainteresovani da pročitate novinski članak koji predstavlja hrvatsku stranu konflikta?“) koje se odnose na (ne)spremnost za izlaganje istorijskim narativima suprotstavljene grupe. Stavke su date u formatu sedmostepene Likertove skale, gde veći rezultat na skali znači da je ispitanik spremniji za izlaganje istorijskim narativima koje neguje suparnička etnička grupa.

Stimulus materijal: vinjeta

Ispitanici su izveštavali o svojoj reakciji i količini zapamćenih informacija iz teksta kog smo oblikovali tako da svojim izgledom i stilom pisanja liči na novinski članak. Postojale su dve verzije vinjete (po jedna za svaki etnički poduzorak), pri čemu je jedina razlika između njih bila podela uloga i imena u samom tekstu.

Statističke analize

Hipotezu 2.1 smo proverili kroz Hi-kvadrat test (da li podjednaka proporcija ispitanika iz Srbije i Hrvatske navodi rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine kao jedan od pet najvažnijih događaja iz nacionalne istorije).

Postojanje sistematskih razlika između srpskih i hrvatskih ispitanika na varijablama od značaja za istraživanje (FENCE, etnička identifikacija itd.) smo testirali kroz univarijantnu analizu varijanse. Takođe, izvršili smo i konfirmatornu faktorsku analizu kako bi proverili pretpostavljenu strukturu korišćenih upitnika.

Hipoteza 2.2 je analizirana kroz analizu puta.

Procedura

Istraživanje smo sprovedi preko internet platforme SurveyMonkey, uz potpuno poštovanje anonimnosti. U cilju postizanja bolje metodološke kontrole (Podsakoff, MacKenzie, Lee & Podsakoff, 2003), stavke svih upitnika su randomizirane za svakog ispitanika.

Metrijska analiza korišćenih skala

Pre provere istraživačkih pretpostavki, razmotrili smo metrijske osobine korišćenih instrumenata putem RTT10G makroa (Knežević & Momirović, 1996). Analiza je ukazala na neadekvatnost (slaba diskriminativnost, nedovoljna validnost, pouzdanost itd.) manjeg broja tvrdnji, te ove stavke nisu korišćene u daljim analizama i nisu uključene u treću studiju. Pošto ova analiza ne spada u glavne ciljeve istraživanja, njeni rezultati su prikazani u prilogu B. Metrijska svojstva instrumenata u celini, kao i međusobne veze konstrukata na poduzorcima su date u tabelama 3 i 4.

Analize ukazuju na to da upitnici imaju zadovoljavajuća metrijska svojstva na oba etnička poduzorka: pouzdanost se kreće u rasponu od .78 do .93, skale imaju visoku reprezentativnost i homogenost, dok su odstupanja od normalne raspodele primećena kod manjeg broja skala. Drugo, izraženost disfunkcionalnih uverenja i kod srpskih i kod hrvatskih ispitanika je mala (vrednosti na oba poduzorka su ispod teorijskog proseka) i obe podgrupe su otvorene za istorijske kontranarative, te ih ocenjuju mahom pozitivno, što ukazuje na liberalnost naših ispitanika u razmišljanju o skorašnjoj istoriji sukoba. Takođe, jedino je snaga etničke identifikacije izraženija, dok se isto ne može reći za naše složenije mere etničke identifikacije. Naročito nisku vrednost smo uočili na opažanju nadmoćnosti svoje etničke grupe, što ukazuje na to da ni srpski ni hrvatski ispitanici ne veličaju svoju etničku grupu tj. da nisu šovinistički nastrojani. Međutim, i srpski i hrvatski ispitanici procenjuju odgovornost za početak sukoba i pričinjenu štetu u korist svoje grupe: oba poduzorka smatraju da je njihova strana nešto gore prošla i da suparnička etnička grupa snosi veću odgovornost za sukob. Ovaj podatak odstupa od uočenog trenda, te smo ga detaljnije obradili prilikom poređenja dva poduzorka.

Poređenjem obrasca rezultata na poduzorcima može se uočiti i da su konstrukti povezani na sličan način i sličnim intenzitetom.¹⁵ To govori u prilog činjenici da ne postoje izraženije sistematske razlike u odnosima varijabli na dva etnička poduzorka. Ipak, kako bismo direktno proverili pretpostavku o metrijskoj invarijantnosti, sproveli smo i konfirmatornu faktorsku analizu korišćenih upitnika na etničkim poduzorcima (videti prilog C). Na osnovu ranijih nalaza istraživača (Bandura, 1999; Klar & Baram, 2016; Savić & Branković, 2020) proverili smo da li stavke zastupanja strategija moralnog isključivanja, defanzivnog odnosa prema istorijskim narativima sopstvene grupe (FENCE), zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima (BLOC) i reakcije na ugrožavajuć istorijski narativ grade jedinstvene faktore.

---

¹⁵ Jedina veća razlika između dva poduzorka je bila negativna povezanost između izraženosti etničke identifikacije i otvorenosti prema istorijskim kontranarativima kod srpskih ispitanika, dok ova veza ne postoji kod hrvatskih ispitanika. Ovoj razlici nismo pridali veći značaj usled malih indeksa povezanosti, rezultata naše konfirmativne faktorske analize, kao i nalaza u našim analizama puta, o čemu će više reči biti kasnije.

Tabela 3 – Deskriptivni pokazatelji, metrijska svojstva instrumenata i korelacije konstrukata na srpskom poduzorku

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	Min	Max	M	SD
1. Snaga etničke identifikacije	/									1	7	4.96	1.64
2. Značajnost etničke pripadnosti	.736**	$\alpha=.885$								1	5	2.86	1.19
3. Opažanje nadmoćnosti svoje etničke grupe	.525**	.651**	$\alpha=.779$							1	4.75	2.46	.78
4. Etos konflikta	.539**	.653**	.620**	$\alpha=.869$						1	4.90	2.61	.81
5. FENCE	.486**	.587**	.581**	.798**	$\alpha=.922$					1	6.67	3.27	1.45
6. Sklonost ka moralnom isključivanju	.477**	.570**	.576**	.809**	.794**	$\alpha=.945$				1	4.88	2.80	.87
7. Pristrasnost atribucije odgovornosti i štete	.292**	.403**	.260**	.588**	.526**	.577**	$r=.554**$			-4.50	5	1.41	1.65
8. Zatvorenost prema kontranarativima	-.176**	-.150*	-.187**	-.293**	-.281**	-.277**	-.084	$\alpha=.881$		1	7	4.93	1.64
9. Reakcija na istorijski kontranarativ	-.280**	-.355**	-.283**	-.448**	-.433**	-.497**	-.304**	.261**	$\alpha=.903$	1	7	4.35	1.07
Sk	-.332*	.185	.164	.220	.242	.135	.210	-.575**	-.180				
Ku	-.753**	-.864**	-.412	-.301	-.685*	-.257	-.055	-.342	.378				
KMO	/	.952	.897	.961	.989	.991	/	.962	.980				
H2	/	.942	.925	.854	.932	.880	/	.960	.922				

*p<0,05

**p<0,01

Tabela 4 – Deskriptivni pokazatelji, metrijska svojstva instrumenata i korelacije konstrukata na hrvatskom poduzorku

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	Min	Max	M	SD
1. Snaga etničke identifikacije	/									1	7	4.77	1.74
2. Značajnost etničke pripadnosti	.703**	$\alpha=.893$								1	5	2.51	1.18
3. Opažanje nadmoćnosti svoje etničke grupe	.433**	.651**	$\alpha=.776$							1	4.25	2.17	.75
4. Etos konflikta	.538**	.659**	.632**	$\alpha=.836$						1	5	2.47	.76
5. FENCE	.519**	.607**	.586**	.816**	$\alpha=.904$					1	7	2.96	1.39
6. Sklonost ka moralnom isključivanju	.460**	.551**	.581**	.781**	.788**	$\alpha=.934$				1	4.81	2.64	.89
7. Pristrasnost atribucije odgovornosti i štete	.570**	.517**	.290**	.632**	.526**	.566**	$r=.606^{**}$			-2.50	5	2.04	1.60
8. Zatvorenost prema kontranarativima	-.009	-.081	-.120	-.238**	-.221**	-.278**	-.130	$\alpha=.877$		1	7	4.97	1.58
9. Reakcija na istorijski kontranarativ	-.212**	-.299**	-.334**	-.478**	-.475**	-.487**	-.355**	.339**	$\alpha=.933$	1	7	4.90	1.29
Sk	-.383*	.488**	.248	.327*	.651**	.303	.197	-.752**	-.352*				
Ku	-.651*	-.831*	-.417	-.127	-.141	-.423	-.624	.083	-.095				
KMO	/	.958	.887	.942	.983	.988	/	.956	.992				
H2	/	.948	.922	.796	.919	.845	/	.945	.963				

*p<0,05

**p<0,01

Rezultati na većini parametara govore u prilog jednofaktorske strukture za FENCE (srpski poduzorak: $\chi^2 = 133.122$, $df = 27$, $p < .01$, CFI = .936, TLI = .914, RMSEA = .117; hrvatski poduzorak: $\chi^2 = 98.216$, $df = 27$, $p < .01$, CFI = .931, TLI = .909, RMSEA = .109), BLOC (srpski poduzorak: $\chi^2 = 2.126$, $df = 2$, $p > .05$, CFI = 1.000, TLI = .999, RMSEA = .015; hrvatski poduzorak: $\chi^2 = 12.880$, $df = 2$, $p < .01$, CFI = .976, TLI = .929, RMSEA = .156), reakciju na ugrožavajuć istorijski narativ (srpski poduzorak: $\chi^2 = 87.965$, $df = 20$, $p < .01$, CFI = .942, TLI = .919, RMSEA = .110; hrvatski poduzorak: $\chi^2 = 46.597$, $df = 20$, $p < .01$, CFI = .977, TLI = .968, RMSEA = .081), ali ne i za skalu strategija moralnog isključivanja (srpski poduzorak: $\chi^2 = 547.705$, $df = 104$, $p < .01$, CFI = .905, TLI = .890, RMSEA = .092; hrvatski poduzorak: $\chi^2 = 339.504$, $df = 104$, $p < .01$, CFI = .880, TLI = .862, RMSEA = .101). S tim u vezi, pretpostavili smo hijerarhijsku strukturu skale gde stavke grade četiri podfaktora (4 opšte strategije opisane u uvodu) koji zauzvrat grade jedinstvenu sklonost ka moralnom relativiziranju zločina iz prošlosti. Ovakvo rešenje je imalo bolje metrijske indekse (srpski poduzorak: $\chi^2 = 250.699$, $df = 103$, $p < .01$, CFI = .995, TLI = .994, RMSEA = .071; hrvatski poduzorak: $\chi^2 = 247.941$, $df = 103$, $p < .01$, CFI = .991, TLI = .990, RMSEA = .080) u odnosu na inicijalni model.

S druge strane, istraživači koji su razvili skale etosa konflikta i etničke identifikacije (Roccas et al., 2008; Bar-Tal et al., 2012) su izvestili i nešto složenijoj strukturi: dok kvalitet etničke vezanosti grade dva opštija faktora, etos konflikta gradi sedam¹⁶ specifičnih tema tj. podfaktora. Ovako definisana hijerarhijska struktura je na većini parametara imala adekvatno slaganje i na stavkama kvaliteta etničke identifikacije (srpski poduzorak: $\chi^2 = 23.003$, $df = 13$, $p < .05$, CFI = .998, TLI = .998, RMSEA = .052; hrvatski poduzorak: $\chi^2 = 12.153$, $df = 13$, $p > .05$, CFI = 1.000, TLI = 1.000, RMSEA = .000) i na stavkama etosa konflikta (srpski poduzorak: $\chi^2 = 101.017$, $df = 34$, $p < .01$, CFI = .986, TLI = .982, RMSEA = .083; hrvatski poduzorak: $\chi^2 = 116.196$, $df = 34$, $p < .01$, CFI = .969, TLI = .959, RMSEA = .104).

Analize ilustruju srodnost faktorskih struktura na dva etnička poduzorka, pošto se razlike svode na vrednosti pojedinih indeksa slaganja. Istovetnost faktorske strukture i slični obrasci veza između konstrukata na dva poduzorka ukazuju na to da se naša predviđena poređenja dva etnička poduzorka mogu izvesti bez izmena.

Studija 2.1: Zastupljenost rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine u pojedinčevom sistemu istorijskih narativa i posedovanje osnovnih znanja o ovom sukobu

U studiji 1 smo ukazali na to kakav se istorijski narativ o ovom ratu pruža u obrazovnim sistemima Srbije i Hrvatske i koliko se insistira na njemu. Preciznije, naši nalazi su pokazali da ne postoji značajnija razlika u samom sadržaju obrazovno institucionalizovanih narativa (oba dosledno neguju pozitivnu sliku grupe, na uštrb suparničke strane), već u njihovoj zastupljenosti: u srpskom obrazovnom sistemu tzv. sukobi 90ih zauzimaju manje značajno mesto (te teme se, štaviše, izbegavaju) u odnosu na hrvatski sistem obrazovanja. Ovi rezultati su u skladu sa stavovima istraživača (Penic et al., 2016) o većoj prisutnosti ovog sukoba u hrvatskom javnom mnjenju, spremnosti nastavnika istorije u Srbiji da preskoče predavanje o tzv. ratovima 90ih (Maric & Jovanovic, 2017), ali i sa pojedinim pokušajima u Hrvatskoj da pristrasni istorijski narativ poprimi formu pravno obavezujućeg dokumenta.^{17,18}

Polazeći od naših nalaza o obrazovno institucionalizovanim narativima u Srbiji i Hrvatskoj, pretpostavili smo da je rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine prisutniji u istorijskim narativima hrvatskih ispitanika u odnosu na srpske (Hipoteza 2.1), te smo poredili koliko često srpski i hrvatski ispitanici spontano navode opisani rat kao jedan od pet najvažnijih događaja iz nacionalne istorije.

¹⁶ Osmu temu (*Mir*) nije uključena u faktorsku analizu iz dva razloga – stavke koje se odnose na ovu temu imaju nezadovoljavajuća metrijska svojstva i rat u Hrvatskoj se formalno završio pre nekoliko decenija.

¹⁷ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2000_10_102_1987.html

¹⁸ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_07_76_1787.html

Odgovore ispitanika smo ocenjivali po „blažem” kriterijumu: nismo uvažavali samo navode u kojima se direktno ukazuje na sukobe u Hrvatskoj, već smo prihvatili i opštije odgovore poput „ratovi 90ih” ili „raspad SFRJ”. Dva nezavisna procenjivača su kodirala odgovore ispitanika: međusobno slaganje je bilo zadovoljavajuće (ICC=.94), a nedoumice su rešene kroz konsultacije. Analizom pojedinačnih odgovora ispitanika iz srpskog poduzorka smo primetili da oni češće ukazuju na period, a ne na konkretne događaje: svega pet srpskih ispitanika je jasno navelo ovaj rat ili neke od njegovih ključnih epizoda, dok se 109 ispitanika zadržalo na uopštenim formulacijama (npr. „raspad Jugoslavije”, „ratovi devedesetih”). S druge strane, svega deset hrvatskih ispitanika je koristilo uopštene izraze (npr. „rat 1990ih”), a ogromna većina (njih 160) sintagmu „domovinski rat” ili je navodila neke od ključnih epizoda rata (npr. akcija „Oluja”). Ukupno, oko 40% srpskih ispitanika je navelo ovaj sukob, dok je u slučaju hrvatskog poduzorka navelo oko 76% ispitanika. Rezultati Hi-kvadrat analize ($\chi^2(1)=65.268$, $p<.01$; $W=.358$) jasno ukazuju na značajniju ulogu ovog perioda u narativima hrvatskih ispitanika, u odnosu na srpske.

Postoji nekoliko mogućih razloga za uočenu razliku u specifičnostima odgovora ispitanika iz dva poduzorka. Pre svega, moguće je da su ove razlike posledica prenosa zvaničnih poruka na lični nivo: udžbenici u Hrvatskoj posvećuju više prostora i pružaju detaljnije informacije o ovom ratu, dok udžbenici u Srbiji tzv. ratove 90ih tretiraju kao celinu. U tom slučaju, naši ispitanici su prosto navodili ono što su usvojili kroz kontakt sa obrazovno institucionalizovanim narativima, na čije smo razlike ukazali u studiji 1. S druge strane, moguće je da je češće navođenje perioda odraz manje upoznatosti srpskih ispitanika sa ovim sukobom, što je u skladu sa nalazima istraživača o rudimentiranim znanjima o NATO bombardovanju SRJ (Јевтић, 2019) i o otporu koje profesori u Srbiji imaju prema predavanju ove teme (Maric & Jovanovic, 2017). Na kraju, apstraktnost odgovora se može posmatrati i kao defanzivna strategija. Odsustvo detaljnijih odgovora srpskih ispitanika bi, dakle, predstavljalo „mehanizam odbrane” od istorijskih informacija koje dovode u pitanje sliku o sebi i o grupi kojoj pojedinac pripada (Schütz & Baumeister, 1999). Argument za rečeno jeste veoma različit simbolički značaj ovog sukoba u zvaničnim interpretacijama istorije: dok je u Srbiji on strašan građanski rat koji je uništio relativnu političku i ekonomsku stabilnost bivše države, u Hrvatskoj je se tretira kao formativni istorijski događaj tj. kao nastanak moderne hrvatske države. O tome govore i nalazi o ograničenom obeležavanju ovih sukoba u Srbiji – bez centralne ceremonije i upečatljivih spomenika, već kroz spontanu inicijativu grupa građana (npr. Bădescu, 2016; Mandić, 2016), kao i nalazi istraživača (npr. Koren & Baranović, 2009; Penic et al., 2016) da se u hrvatskom javnom mnjenju i obrazovnom sistemu insistira se na tumačenju ovog rata kao primeru otpora prema okupatoru i uspešne borbe za nezavisnost. Pošto naša studija nije osmišljena tako da proveri uzroke utvrđenih razlika, buduća istraživanja bi mogla da testiraju pretpostavljene mehanizme u njihovoj osnovi.

Da bismo utvrdili da li ispitanici poseduju osnovna znanja o ovom sukobu, od njih smo zatražili da odgovore na pitanje koje godine je rat počeo, a koje se završio. Kao tačan odgovor je odabran interval koji se odnosi na otvoreni vojni sukob – od 1991 do 1995 godine. Ponovo, dva nezavisna procenjivača su kodirala odgovore ispitanika. Slaganje je bilo potpuno tj. koeficijent intraklasne saglasnosti je bio 1. Ukupno, 56% srpskih ispitanika dalo je tačan odgovor, u odnosu na 68% tačnih odgovora koje su dali hrvatski ispitanici, što je značajna razlika ($\chi^2(1)=7.453$, $p<.01$; $W=.121$). Pažljivija analiza pogrešnih odgovora je pokazala još izraženije razlike u poznavanju činjenica. Dok je svega 11% srpskih ispitanika navelo vremenski interval koji uključuje međuetničke tenzije iz 1990. godine, oko 45% hrvatskih ispitanika je navelo period koji obuhvata i pogoršanje međuetničkih odnosa i mirnu reintegraciju Podunavlja (period od 1990. do 1998. godine). To znači da je značajan broj srpskih ispitanika slabije upoznat sa ovim sukobom, dok se skoro polovina hrvatskih ispitanika mogla svrstati u grupu koja je dala tačan odgovor, ukoliko bi se uvažio širi vremenski okvir sukoba. Interesantan podatak je da ni jedan srpski ispitanik nije naveo period koji obuhvata posleratnu reintegraciju Podunavlja. Ovo je u skladu sa našim nalazom da sistem obrazovanja u Srbiji posebnu pažnju usmerava na operaciju „Oluja” tj. da se pogrom srpskog stanovništva iz Hrvatske posmatra kao „rasplet” ovog sukoba.

Dobijena asimetrija znanja o ratu u Hrvatskoj i značaja koji mu se pridaje u korist hrvatskih ispitanika je u skladu sa nalazima ranijih istraživanja (npr. Јевтић, 2019), kao i našim nalazima iz

studije 1. Pokazali smo da obrazovni sistem u Hrvatskoj insistira na prikazu sukoba kao formativnog događaja za naciju, dok se obrazovni sistem u Srbiji, kroz uopštenije navode u udžbenicima i malu zastupljenost u testovima znanja više „sklanja” od ovog rata. Uz to, agensi socijalizacije u Srbiji poput profesora istorije pokazuju jasan otklon prema ratovima 90ih (Maric & Jovanovic, 2017), dok hrvatska skupština usvaja deklaracije koje zapravo veličaju ovaj sukob. To znači da su pokušaji u stvaranju hegemonne interpretacije skorašnje istorije sukoba (Jovchelovitch, 2008) daleko sistematizovaniji u slučaju Hrvatske, u odnosu na Srbiju. Stoga, potvrdili smo da se razlika u osnovnom obliku pristrasnosti (selektivnost istorijskih informacija tj. njihovo odsustvo) koje smo dobili kroz poređenje obrazovno institucionalizovanih narativa u Srbiji i Hrvatskoj potvrdila prilikom poređenja srpskih i hrvatskih ispitanika.

Našim nalazima ne treba pridati preveliku interpretativnu težinu. Rezultati zapravo ukazuju na trend, relativnu razliku u korist hrvatskih ispitanika, a ne na „crno-belu” situaciju u kojoj su hrvatski ispitanici odlično informisani, a srpski ispitanici ne znaju (skoro) ništa o ovom sukobu. Uz to, razlike u znanju i značaju smo proveravali kroz spontano navođenje ovog rata kao jednog od centralnih događaja iz nacionalne istorije i kroz posedovanje najosnovnijih znanja o njemu. Dalja istraživanja treba da razrade složenije pokazatelje pojedinčevog izbegavanja istorijskih informacija u odnosu na našu binarnu meru (navodi rat / ne navodi rat i daje tačan odgovor / daje pogrešan odgovor). Ipak, kao što smo to učinili prilikom analiziranja razlike u specifičnosti odgovaranja, smatramo da je važno ponuditi ideje o poreklu razlika za buduća istraživanja.

Ranija istraživanja (Liu & Hilton, 2005) su ukazala na to da određeni istorijski događaj može služiti kao prototipsko otelovljenje istorijskog narativa koji će osmišljavati grupnu pripadnost i legitimisati ponašanje grupe. U slučaju Srbije, pojedini istraživači (Zirojević, 1995; Volkan, 1999) smatraju da Kosovska bitka 1389. godine ima upravo takvu ulogu: koristi se kao osnovni primer herojskog otpora i moralnosti srpske strane usled odbijanja da se prihvati zakon jačeg, uprkos tome što je srpska strana pretrpela ogromne gubitke. Ovaj stav je u skladu sa nalazom da je Kosovski boj jedan od glavnih motiva u srpskoj književnosti i da je ovaj istorijski događaj vekovima ugrađivan u etnički i verski identitet Srba (npr. Šuica, 2011). Međutim, zbog čega borba za Republiku Srpsku Krajinu nije tumačena kao još jedan primer herojskog otpora tj. zašto srpski ispitanici ne tumače rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine u „kosovskom” ključu? Da li je razlog u tome što nisu uloženi sistematski naponi da se poistovete skorašnje ratne epizode sa prototipskim bitkama u obrazovnim institucijama Srbije, verskim organizacijama, književnosti i javnom mnjenju uopšte? Da li zato što su uloge poput heroja (strane koja dela iz dobrih namera), žrtve (strane koja je stradala) ili zločinca (strane koju motivišu zli ciljevi) u sukobima 90ih manje jednoznačne? Istraživači (npr. Giner-Sorolla et al., 2020) su na primeru Drugog svetskog rata pokazali da ispitanici iz većeg broja zemalja relativno jasno moralno pozicioniraju istorijske učesnike na ovaj način. Moguće je da ispitanici ratove vezane za raspad SFRJ daleko teže tumače u istom ključu pošto su svi učesnici sukoba neprestano menjali uloge – od strane koja je stradala i kojoj se pomaže do strane odgovorne za zločine nad doskorašnjim napadačima. Sva ova pitanja predstavljaju poziv istraživačima da detaljnije istraže sadržaj sećanja mlađih generacija na rat u Hrvatskoj 1991-1995 i da omoguće ispitanicima da njihova tumačenja o skorašnjoj istoriji sukoba uporede sa drugim istorijskim događajima ugrađenim u etnički identitet.

Studija 2.2: Poređenje srpskih i hrvatskih ispitanika u etničkoj identifikaciji, zastupanju antagonističkih uverenja, pristrasnoj atribuciji i odnosu prema ugrožavajućim istorijskim narativima

Dok smo u prethodnom tekstu izvestili da se srpski i hrvatski ispitanici razlikuju u tome koliko poseduju osnovna znanja o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine i koliki mu značaj pridaju, sada smo istražili koliko se etnički poduzorci razlikuju u tumačenju ovog sukoba. Pošto se stepen informisanosti o nekoj istorijskoj epizodi ne poklapa nužno sa stavom o njoj, hteli smo da proverimo da li se srpski i hrvatski ispitanici razlikuju u proceni odgovornosti i štete, koliko su otvoreni za drugačija tumačenja i kako reaguju na njih. Istovremeno, proverili smo da li se razlikuju na faktorima koje je dosadašnja literatura jasno izdvojila kao motivacionu podlogu za zastupanje pristrasnih

tumačenja prošlosti. Ukoliko srpski i hrvatski ispitanici snažnije zastupaju disfunkcionalna uverenja o međugrupnim odnosima, veličaju svoju etničku grupu i ukoliko odbacuju istorijske informacije koje ih dovode u pitanje, to znači da oni podržavaju predstavu strana i sukoba koju smo opisali kroz pet tematskih celina prilikom našeg pregleda analiza udžbenika. U suprotnom, neslaganje sa ovim uverenjima zapravo znači da ispitanici neguju istorijske narative koji se razlikuju od verzija legitimisanih u sistemima obrazovanja Srbije i Hrvatske.

Između srpskih i hrvatskih ispitanika nije bilo razlike u odgovoru na direktno pitanje o snazi identifikacije sa sopstvenom etničkom grupom ($t(507)=1.271$, $p>.05$, $d=.11$), ali se razlike u korist srpskih ispitanika uočavaju na složenijim merama etničke identifikacije: oni, naime, u većoj meri opažaju svoju grupu kao nadmoćnu ($t(507)=4.151$, $p<.01$, $d=.37$) i pripisuju etničkoj identifikaciji veći značaj nego hrvatski ispitanici ($t(507)=3.329$, $p<.01$, $d=.29$). Takođe, srpski ispitanici su snažnije zastupali sisteme uverenja poput etosa konflikta ($t(507)=2.060$, $p<.05$, $d=.18$) i FENCE-a ($t(507)=2.413$, $p<.05$, $d=.22$), dok je razlika u sklonosti ka strategijama moralnog isključivanja u istom smeru, a na granici značajnosti ($t(507)=1.957$, $p=.051$, $d=.17$). S druge strane, između srpskih i hrvatskih ispitanika nema razlike u zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima: ispitanici u oba poduzorka su podjednako otvoreni prema suparničkim izvorima informacija ($t(507)=-.307$, $p>.05$, $d=.03$). Konačno, hrvatski ispitanici bili su skloniji ka pristrasnoj atribuciji odgovornosti i štete za rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine ($t(507)=-4.345$, $p<.01$, $d=.39$), dok su srpski imali defanzivniji stav prema ugrožavajućem istorijskom narativu ($t(387.148)=-5.012$, $p<.01$, $d=.47$).¹⁹

Uprkos ovom obrascu razlika, treba naglasiti da one nisu izražene: većina efekata je u opsegu slabih, a samo se za razlike u reakciji prema ugrožavajućem narativu može govoriti o srednjoj veličini efekta. Naime, ni srpski ni hrvatski ispitanici nisu zapravo skloni strategijama koje održavaju sukob, niti pokazuju nekritičnu vezanost za svoju etničku grupu (samo u slučaju snage etničke identifikacije odgovori blago premašuju teorijski prosek). Ovo može biti posledica izrazite selekcionisanosti našeg uzorka: u pitanju su dominantno studenti psihologije tj. mladi, visokoobrazovani i otvoreni pojedinci. Moguće je da bi na reprezentativnijem uzorku dobili veću distribuciju vrednosti u načinu na koji su srpski i hrvatski ispitanici vezani za svoju grupu i koliko zastupaju antagonistička uverenja o ovom ratu. Međutim, čak i selekcionisani uzorak poput ovog, koji pokazuje otvorenost prema kontranarativima i pozitivnu reakciju na njih, i dalje procenjuje odgovornost za rat i pričinjenu štetu u korist svoje etničke grupe.

Kako se ovi rezultati mogu dovesti u vezu sa rezultatima prve studije koji su nedvosmisleno ukazali na pristrasne strategije u oblikovanju zvaničnih istorijskih narativa? Pre svega, ni jedan etnički poduzorak zapravo ne podržava jednostranu predstavu rata i zaraćenih strana. To znači da su se naponi srpskog i hrvatskog društva (javno mnjenje, sistem obrazovanja, profesori kao agensi socijalizacije itd.) da mladim generacijama pruže monolitnu sliku skorašnje istorije sukoba samo delimično ostvarili. Otklon sistema obrazovanja Srbije prema ovom sukobu odgovara njegovom ređem spontanom navođenju od strane srpskih ispitanika. S druge strane, snažnije prisustvo pristrasnog narativa u sistemu obrazovanja i javnom mnjenju Hrvatske zapravo se nije „prenelo” i u snažnije zastupanje uverenja o međuetničkim odnosima koje održavaju sukob. Štaviše, iako su razlike male i ispitanici im nisu zapravo skloni, srpski poduzorak je mahom snažnije zastupao ova disfunkcionalna uverenja, što je u sukobu sa pretpostavkom o komplementarnom odnosu zvaničnog i ličnog nivoa prilikom negovanja istorijskih narativa. S druge strane, atribucija odgovornosti i štete od strane oba poduzorka jeste u skladu sa porukama koje se nalaze u udžbenicima iz Srbije i Hrvatske. Međutim, smatramo da je ovaj nalaz dominantno posledica forme naše mere atribucije: u pitanju su bile dve stavke sa direktnim poređenjem etničkih grupa koje podseća na situaciju nultog zbira (npr. veće stradanje „njih” istovremeno znači manje stradanje „nas”). Pojednostavljeno, kroz poređenje sa niskim vrednostima na skalama etničke identifikacije i antagonističkih uverenja, verujemo da su rezultati na ovoj relativno „gruboj” meri zapravo metodološki artefakt.

---

¹⁹ Uticaj studentskog statusa i uzrasta nije razmatran zbog nedovoljnog broja ispitanika (11% od ukupnog broja ispitanika čine osobe koje nisu studenti, dok je svega 9% ispitanika starije od 30 godina). S druge strane, uticaj pola nije detaljnije istražen jer nam nisu poznate studije o polnim razlikama na opisanim varijablama i smatramo da ne možemo pružiti smisleno obrazloženje ukoliko bismo ukazali na njihovo postojanje.

Naši nalazi otvaraju više značajnih pitanja. Da li je ovakav obrazac razlika isključiva posledica selekcionisanosti uzorka? Da li je pristrasan sadržaj istorijskih narativa zapravo ograničen na zvanična tumačenja prošlosti, dok opšta populacija u Srbiji i Hrvatskoj ima kritički stav prema skorašnjoj istoriji sukoba? Da li je ispitanicima jasnije da uoče pristrasnosti u tumačenjima događaja koje ilustruju stavke poput „Sve što su srpske/hrvatske snage činile u ratu, bilo je zarad očuvanja svojih bližnjih i svojih domova”, nego da uoče pristrasnosti u samoj „agendi sećanja” (koji se istorijski događaji forsiraju kao formativni za naciju, a koji se „preskaču”)? Smatramo da se odgovor na makar neka od navedenih nedoumica može pronaći ukoliko se ispitanicima dozvoli da samostalno i slobodno pruže narative o ovom ratu, a ne da samo izražavaju stepen slaganja sa stavkama koje podržavaju pristrasnu sliku prošlosti. Takođe, buduća istraživanja bi trebalo da ispitanicima izlože zvanične narative obe države, čije je detalje ilustrovala naša studija 1. Dobre strane, kao i manjkavosti narativa koje ispitanici budu naglasili bi predstavljali odličan pokazatelj njihovog odnosa prema obrazovnim porukama dve nacije o skorašnjoj istoriji sukoba.

Studija 2.3: Razlika u uspešnosti predviđanja antagonističkih uverenja modela između stepena i kvaliteta etničke identifikacije

Pre nego što testiramo naš pretpostavljeni model odnosa između etničke identifikacije, zastupanja antagonističkih uverenja i odnosa prema različitim istorijskim narativima o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine, potrebno je bliže istražiti da li je opšta snaga etničke identifikacije bolji prediktor od specifičnih tipova vezanosti za svoju etničku grupu.

Dosadašnja istraživanja nisu pružila nedvosmislene rezultate o tome da li je opšti stepen ili poseban način etničke identifikacije ključan za predviđanje uverenja koja održavaju sukob: dok pojedini istraživači (npr. Sahdra & Ross, 2007) izveštavaju o značaju opšte snage vezanosti, drugi istraživači (npr. Leidner et al., 2010) ukazuju na to da različiti oblici etničke identifikacije mogu imati suprotstavljene posledice. Ni studije sprovedene na srpskim i hrvatskim uzorcima (npr. Penic et al., 2016) nisu pružile definitivan odgovor: dok je opažanje nadmoćnosti sopstvene etničke grupe bilo u vezi sa odbijanjem krivice za postupke u ratovima 90ih na srpskom uzorku, hrvatski ispitanici su odbijali krivicu bez obzira na to da li su kritički vezani za svoju etničku grupu ili je pak veličaju.

Model odnosa kog smo definisali je u skladu sa studijama (npr. Roccas et al., 2006) koje insistiraju na tome da etnička identifikacija nije jedinstven fenomen, već da postoji nekoliko kvalitativno različitih tipova etničke vezanosti, sa svojim specifičnim posledicama. Preciznije, pažnju smo usmerili na dva aspekta etničke identifikacije: značajnost etničke pripadnosti i opažanje nadmoćnosti svoje etničke grupe. Prethodna istraživanja (npr. Bilali, 2012) su pokazala da je opažanje nadmoćnosti, ali ne značajnost etničke pripadnosti, u vezi sa uverenjima koja održavaju sukob. Uz to, smatramo da se ova dva načina etničke vezanosti razlikuju u prirodi evaluacije. Značajnost etničke pripadnosti se određuje *spram sebe*, pošto osoba izveštava o značaju koji etnička pripadnost ima za njeno samopoimanje. S druge strane, opažaj nadmoćnosti je zasnovan *spram drugih* tj. u sebi sadrži poređenje sa drugim grupama, kroz njihovo unižavanje. Samim tim, smatramo da je samo opažaj nadmoćnosti sopstvene etničke grupe u vezi sa uverenjima koja održavaju sukob, pošto ona podržavaju stvaranje granice između „nas” kao dobrih i „njih” kao loših. Drugim rečima, naš model ne pretpostavlja vezu između disfunkcionalnih uverenja i značajnosti etničke pripadnosti, pošto se ovaj oblik vezanosti ne zasniva na „crno-belom” poređenju etničkih grupa.

Kroz hijerarhijsku linearnu regresiju²⁰ smo istražili da li dimenzije značajnosti i nadmoćnosti pružaju dodatan doprinos u predviđanju individualnih razlika u sklonosti ka zastupanju skupa uverenja kao što su etos konflikta i FENCE na srpskom i hrvatskom poduzorku. Rezultati analize su dati u tabelama 5 i 6.

---

²⁰ Testirali smo i različite oblike nelinearnih veza, ali oni nisu značajnije doprineli prediktivnoj moći modela.

Tabela 5: Predviđanje etosa konflikta putem stepena i načina etničke identifikacije

srpski poduzorak							
Model	Prediktor	F	df	R	korigovano R ²	β	semiparc. korelacija
1.	snaga etničke identifikacije	116.224**	1	.539	.288	.539**	.539
2.	snaga etničke identifikacije	108.281**	2	.658	.430	.128	.086
	značajnost etničke pripadnosti					.559**	.378
3.	snaga etničke identifikacije	92.528**	3	.704	.491	.095	.064
	značajnost etničke pripadnosti					.367**	.221
	opažaj nadmoćnosti svoje etničke grupe					.331**	.250
hrvatski poduzorak							
Model	Prediktor	F	df	R	korigovano R ²	β	semiparc. korelacija
1.	snaga etničke identifikacije	89.923**	1	.538	.286	.538**	.538
2.	snaga etničke identifikacije	88.276**	2	.667	.440	.147*	.105
	značajnost etničke pripadnosti					.555**	.395
3.	snaga etničke identifikacije	78.670**	3	.720	.512	.158*	.112
	značajnost etničke pripadnosti					.316**	.190
	opažaj nadmoćnosti svoje etničke grupe					.357**	.271

*p<.05

**p<.01

Tabela 6: Predviđanje FENCE-a putem stepena i načina etničke identifikacije

srpski poduzorak							
Model	Prediktor	F	df	R	korigovano R ²	β	semiparc. korelacija
1.	snaga etničke identifikacije	87.733**	1	.486	.233	.486**	.486
2.	snaga etničke identifikacije	76.329**	2	.592	.346	.118	.080
	značajnost etničke pripadnosti					.500**	.338
3.	snaga etničke identifikacije	66.892**	3	.645	.410	.085	.057
	značajnost etničke pripadnosti					.304**	.183
	opažaj nadmoćnosti svoje etničke grupe					.338**	.256
hrvatski poduzorak							
Model	Prediktor	F	df	R	korigovano R ²	β	semiparc. korelacija
1.	snaga etničke identifikacije	81.300**	1	.519	.266	.519**	.519
2.	snaga etničke identifikacije	68.838**	2	.620	.379	.182*	.129
	značajnost etničke pripadnosti					.479**	.341
3.	snaga etničke identifikacije	59.814**	3	.671	.443	.192**	.136
	značajnost etničke pripadnosti					.253**	.152
	opažaj nadmoćnosti svoje etničke grupe					.337**	.256

*p<.05

**p<.01

Iako smo ranije utvrdili da je snaga identifikacije snažno povezana sa ovim sklopovima uverenja (tabele 3 i 4) povezanost ne samo što je slabija u odnosu na složenije mere etničke identifikacije, već njen doprinos u predviđanju etosa konflikta i FENCE-a opada kada se uključi značajnost, a potom i nadmoćnost (u srpskom poduzorku, on zapravo nestaje). Treba biti oprezan u zaključivanju, pošto je naša mera snage etničke identifikacije vrlo gruba: korišćena je samo jedna stavka. Ovakav način merenja ima jasne metodološke nedostatke, te bi buduća istraživanja mogla da izbegnu sličan problem. Uprkos tome, naši nalazi pokazuju da nije dovoljno meriti isključivo snagu identifikacije. Međutim, rezultati nisu u skladu sa našim modelom, pošto su, kao i u studiji na našim prostorima (Penic et al., 2016), oblici vezanosti različite evaluativne prirode, u pozitivnoj vezi sa disfunkcionalnim uverenjima. To znači da pretpostavka o specifičnom uticaju opažanja nadmoćnosti sopstvene etničke grupe na uverenja koja održavaju sukob (Hipoteza 2.2) nije potvrđena.

Šta ovi rezultati znače za naše istraživanje?

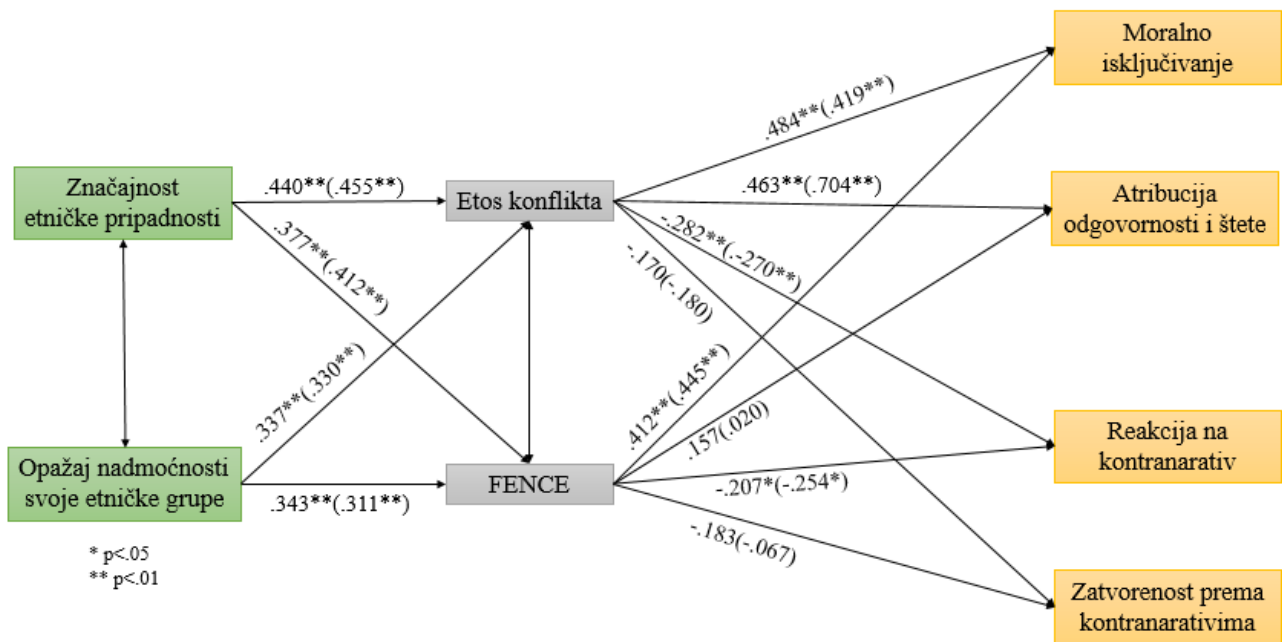
Pre svega, treba naglasiti da je etnička identifikacija proces kojim se pojedinčeva slika o sebi „obogaćuje” grupnom pripadnošću. Međutim, slika o grupi ne sadrži isključivo autostereotipe (prikaz „nas”), već i heterostereotipe tj. prikaze „drugih” (Švigir, 2018): nemoguće je u potpunosti se ograničiti na osobine grupe tj. isključiti vrednosne procene između slike grupe kojoj pripadamo i predstava grupa čiji nismo član. Iako se značajnost etničke pripadnosti prevashodno odnosi na autostereotipe, a opažaj nadmoćnosti sopstvene etničke grupe na heterostereotipe, ova dva načina etničke identifikacije nesumnjivo predstavljaju dva aspekta iste pojave. Drugim rečima, moguće je da u određenim kontekstima, kakav je raspad SFRJ, slika „nas” do te mere određena slikom „njih”, da je nemoguće jasnije razlučiti različite uticaje određenih načina grupne vezanosti. Ranija istraživanja (npr. Volkan, 1986) su jasno ilustrovala koliko srodni narodi insistiraju na međusobnim razlikama u konfliktnim situacijama. U tom slučaju, definisanje sebe kao Hrvata automatski znači da je on ne-Srbin i obrnuto. Iako naše istraživanje ne može proveriti ovu pretpostavku, smatramo da smo pružili makar delimično obrazloženje zbog čega smo u naš model uključili i veze značajnosti etničke pripadnosti sa uverenjima poput etosa konflikta i FENCE-a.

Studija 2.4: Model psihičkih procesa u osnovi zastupanja pristrasnih istorijskih narativa

Kako bismo testirali model odnosa između dimenzija etničke identifikacije, etosa konflikta, FENCE-a, moralnog isključivanja, atribucije odgovornosti i štete, reakcije na ugrožavajuć istorijski narativ i zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima, sproveli smo analizu puta na srpskom i hrvatskom poduzorku. Pošto uslov multivariacione normalnosti (Korkmaz, Goksuluk & Zararsiz, 2014) nije zadovoljen ni na srpskom (Mardia's $Sk=117.24$, $p<.01$; Mardia's $Ku=8.10$, $p<.01$), ni na hrvatskom poduzorku (Mardia's $Sk=113.16$, $p<.01$; Mardia's $Ku=2.45$, $p<.05$), korišćeni su robusni parametri slaganja između modela i podataka (Savalei, 2018).

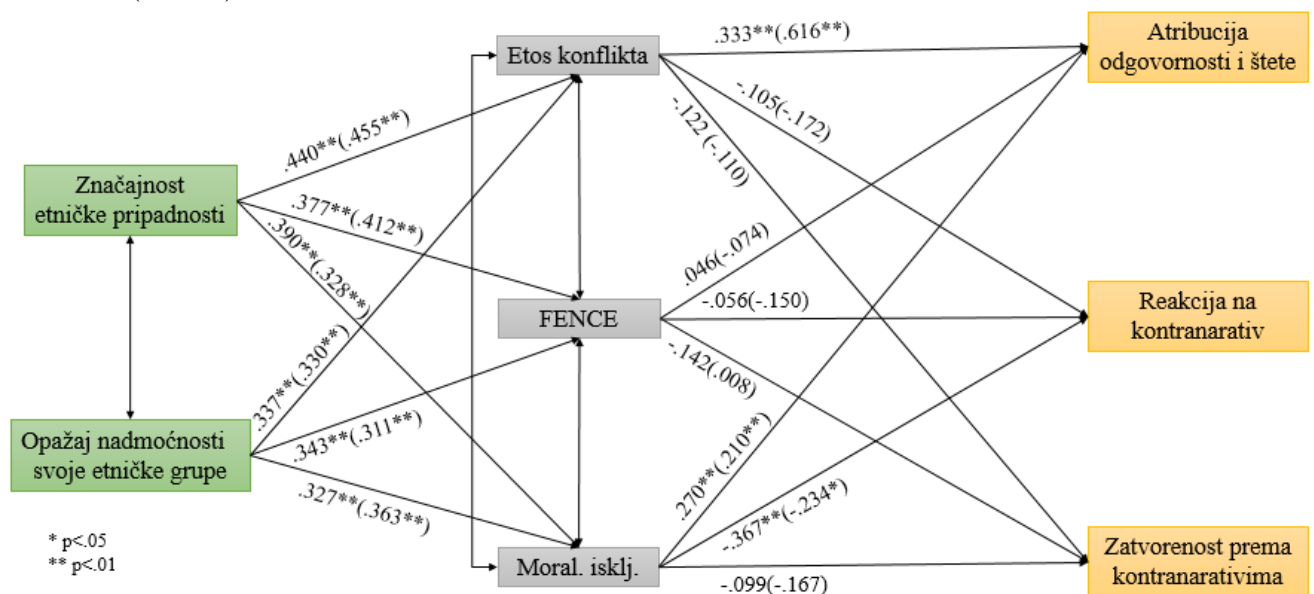
Poklapanje inicijalnog modela (slika 4) sa podacima je bilo zadovoljavajuće na srpskom ($\chi^2 = 42.704$, $df = 14$, $p < .001$, $CFI = .973$, $TLI = .947$, $RMSEA = .093$) i hrvatskom poduzorku na većini parametara ($\chi^2 = 51.230$, $df = 14$, $p < .001$, $CFI = .956$, $TLI = .912$, $RMSEA = .114$). Samim tim, smatramo da smo delimično potvrdili Hipotezu 2.2 pošto smo ukazali da je etnička identifikacija osnova za zastupanje različitih antagonističkih uverenja koja zauzvrat održavaju pristrasnu sliku sukoba i navode ispitanike da negativnije reaguju na informacije koje takvu predstavu dovode u pitanje. Ponovo, razlog zbog čega smatramo ove nalaze delimičnom potvrdom jeste nalaz o istom efektu različitih tipova etničke identifikacije, ali i činjenica da veće zastupanje uverenja koja održavaju sukob nije vodilo većoj zatvorenosti prema izvorima informacija koji ne pripadaju sopstvenoj etničkoj grupi.

Slika 4: Inicijalni model analize puta. Na vezama su prikazani standardizovani regresioni koeficijenti za srpski i hrvatski (u zagradama) poduzorak

U pokušaju da rešimo ove nedostatke, pretpostavili smo određene izmene modela. Iako smo moralno isključivanje inicijalno tretirali kao skup opravdavajućih stavova koji se mogu pronaći u srpskom i hrvatskom javnom mnjenju, treba naglasiti su ranija istraživanja (npr. Bandura, 1999) ovu sklonost razmatrala kao unutrašnju dispoziciju izraženu u različitoj meri između članova. Moralno isključivanje se, dakle, može definisati i kao sklonost ka relativizaciji ponašanja svoje grupe, u cilju održavanja njene moralnosti. Skorija istraživanja (npr. Ivanović, Žeželj & Psaltis, 2021) su sa uspešnošću ukazala na ispravnost ovakvog definisanja moralnog isključivanja. Zbog toga smo odlučili da ovaj koncept tretiramo kao deo sistema antagonističkih uverenja koja ispitanici zastupaju u različitoj meri tj. kao izvor individualnih razlika srodan fenomenima poput FENCE-a i etosa konflikta (slika 5).²¹

Slika 5: Model analize puta sa sklonošću ka moralnim isključivanjem kao prediktorom. Na vezama su prikazani standardizovani regresioni koeficijenti za srpski i hrvatski (u zagradama) poduzorak.

²¹ Sproveli smo i hijerarhijsku linearnu regresiju sa opštom snagom i dimenzijama etničke identifikacije kao prediktorima sklonosti ka moralnom isključivanju. Pravilnosti koje smo opisali prilikom predviđanja etosa konflikta i FENCE-a se u celosti odnose i na ovaj slučaj, te smo odlučili da ove rezultate detaljnije ne prikazujemo.

Ovako definisan model je, na većini parametara, adekvatno odgovarao podacima i na srpskom ($\chi^2 = 20.835$, $df = 9$, $p < .05$, $CFI = .990$, $TLI = .968$, $RMSEA = .072$) i na hrvatskom poduzorku ($\chi^2 = 34.335$, $df = 9$, $p < .05$, $CFI = .968$, $TLI = .900$, $RMSEA = .130$). Pošto su se opisane promene bolje slagale sa podacima i na srpskom ($\Delta\chi^2 = 20.929$, $\Delta df = 5$, $p < .001$) i na hrvatskom poduzorku ($\Delta\chi^2 = 16.573$, $\Delta df = 5$, $p < .01$), prihvatili smo izmenjeni model.

Uporednom analizom inicijalnog i izmenjenog modela došli smo do nekoliko zaključaka. Prvo, ispostavlja se da je zatvorenost prema kontranarativima varijabla koja nije adekvatno objašnjena faktorima uključenim u model. Alternativni modeli u kome je i ona služila kao prediktor takođe nisu imali adekvatno slaganje sa podacima. Uz to, FENCE se pokazao kao dosledno lošiji prediktor na svim zavisnim varijablama. Oba ova nalaza su u suprotnosti sa istraživanjem u kome su opisani koncepti predstavljeni (Klar & Baram, 2016). Treba podsetiti na izrazito visoku korelaciju između defanzivnog odnosa prema narativima svoje grupe, zastupanja etosa konflikta i sklonosti ka moralnom isključivanju (videti tabele 3 i 4 za detalje). Pretpostavljamo da je FENCE konstrukt koji je prosto previše sličan drugim medijatorima. Pre svega, moguće je posmatrati ga kao razradu teme Jedinstvo iz etosa konflikta, vezanu za odnos prema zvaničnim istorijskim narativima grupe. Stavke FENCE-a su zapravo apstraktnija operacionalizacija ideje o slozi prilikom tumačenja prošlosti (npr. „Nacija koja sumnja u svoju istoriju može samo postati slabija”), dok su stavke etosa konflikta formulisane na konkretniji način, šireg zahvata i većeg psihičkog naboja (npr. „Ne bismo smjeli dopustiti da Srbi vide kako među nama postoje neslaganja u stavovima prema Domovinskom ratu”). S druge strane, insistiranje na ispravnosti istorijskog puta koje je karakteristično za FENCE (npr. „Važno je za nas kao grupu da znamo da smo bili na pravoj strani u ratu”) je mnogo više razrađeno kroz iznijansirano moralno opravdanje ponašanja svoje etničke grupe, uz unižavanje suparničke strane (npr. „Brojke o navodnim srpskim žrtvama više su propaganda nego povijesne činjenice”). Samim tim, FENCE je skala koja ima svoju nesumnjivu vrednost, ali u našem istraživanju ovaj prediktor se pokazao kao suvišan usled svoje snažne povezanosti sa drugim disfunkcionalnim uverenjima, a koja su više razrađena i konkretnije formulisana.

Drugo, model ukazuje na razliku u opštosti korišćenih varijabli: dok etos konflikta bolje predviđa opšte stavove o odgovornosti za sukob i pričinjenoj šteti, sklonost ka moralnom isključivanju je u naročitoj vezi sa konkretnom reakcijom na ugrožavajuće istorijske narative. Na uticaj sklonosti ka moralnom relativizovanju na dinamiku međuetničkih odnosa je ukazano ranije (Ivanović et al., 2021), te naši rezultati mogu služiti kao potvrda studijama koje sklonost ka moralnom isključivanju tretiraju kao značajan izvor individualnih razlika u održavaju međuetničkih sukoba.

Na kraju, oba naša modela ukazuju na složeniji uticaj različitih tipova etničke identifikacije nego što je to pretpostavila dosadašnja literatura (npr. Roccas et al., 2006). Prediktivnost zdrave i pristrasne vezanosti za svoju etničku grupu na srpskom i hrvatskom poduzorku ukazuje na to da, u kontekstu ratova vezanih za raspad SFRJ, nije od primarnog značaja način na koji je osoba vezana za svoju etničku grupu. Kroz ranije iznetu ideju o nužnom sapostojanju auto i heterostereotipa, pretpostavili smo da sam čin pojedinačne identifikacije kao Srbina ili Hrvata implicira negativno poređenje sa suparničkom etničkom grupom i usvajanje uverenja koja stoje u osnovi održavanja sukoba i nakon završetka ratnih dejstava. Uprkos tome što naši nalazi ne mogu direktno osporiti ovu ideju, uspjeli smo da dosledno potvrdimo pretpostavljene veze između izvora individualnih razlika. Kod ispitanika oba poduzorka, iako su očigledno liberalniji i otvoreniji, izraženost etničke identifikacije je odgovarala stepenu u kome zastupaju različita antagonistička uverenja, a koja zauzvrat potvrđuju pristrasnu sliku sukobljenih strana i motivišu ispitanike da negativnije reaguju na preteće istorijske informacije.

Uvažavajući ove nalaze, smatramo da bi buduća istraživanja trebala da opšte tipove etničke identifikacije zamene drugačijim prediktorima i provere u kakvoj su oni vezi sa opisanim disfunkcionalnim uverenjima. Ranija istraživanja o razlici između tzv. slepog i konstruktivnog patriotizma (npr. Schatz, Staub & Lavine, 1999) nude jedan od mogućih pravaca. Dok prvi oblik karakteriše rigidna vezanost i izrazito snažna odanost prema naciji, kao i netolerancija prema kritikama, potonji oblik patriotizma podrazumeva vezanost za naciju sa naglaskom na spremnost

preispitivanja aktuelnog stanja u državi, u cilju poboljšanja. Jasno je da su etnička i nacionalna identifikacija su srodni, ali ne i isti fenomeni. Pretpostavljamo da je jedna od osnovnih razlika to što su slike „nas” i „njih”, centralan sadržaj za etničku identifikaciju, manje zastupljene kada pojedinac razmišlja o odnosu prema državi u kojoj živi. Zato smatramo da bi različiti oblici vezanosti za svoju naciju imali suprotstavljeni efekat na negovanje disfunkcionalnih uverenja, kakav smo inicijalno pretpostavili prilikom razmatranja tipova etničke identifikacije.

Studija 2.5: Stepen upamćenosti kao implicitna mera defanzivnosti prema ugrožavajućim narativima

Pored reakcije na istorijski kontranarativ, pokušali smo da ukažemo na dodatni pokazatelj sklonosti ka zastupanju pristrasnih istorijskih narativa, koji takođe poseduje visoku ekološku validnost. U te svrhe smo iskoristili grupu od pet numeričkih pitanja sa testa znanja. Smatramo da se dosledno davanje većih ili manjih vrednosti od onih datih u tekstu može tumačiti kao sklonost ka minimiziranju nedela koje je počinila sopstvena etnička grupa tj. kao implicitni pokazatelj pristrasne obrade informacija. Odgovore ispitanika smo sistematizovali u tabeli 7.

Tabela 7 – Deskriptivni pokazatelji odgovora na testu znanja

	N		Min		Max		Median		SD		Sk		Ku	
	S ^a	H ^b	S	H	S	H	S	H	S	H	S	H	S	H
Sećate li se koliki je ukupan broj stradalih civila naveden u tekstu?	182	135	1	0	50000	1000	124	125	3804.26	143.1	12.35**	3.99**	159.78**	19.15**
Sećate li se koliki procenat stradalih su činili žene i deca?	115	89	1	0	500	124	35	35	46.12	15.48	8.90**	2.82**	88.28**	13.73**
Koliki procenat Srba/Hrvata je preostao u selu?	110	90	0	0	5000	100	5	5	503.45	14.8	8.99**	4.81**	86.1**	25.39**
Koliki je broj civila mučenih i ranjenih ubrzo po dolasku snaga u Mece?	182	130	0	0	50000	10000	89	90	3813.72	1231.48	12.28**	7.72**	158.43**	59.68**
Koliko se civila i dalje vodi kao nestalo?	184	129	0	0	5000	10000	48	46	459.06	893.24	8.03**	10.64**	74.9**	117.47**

*p<0,05

**p<0,01

a - srpski ispitanici

b - hrvatski ispitanici

Iz tabele je moguće izvući nekoliko zaključaka. Prvo, distribucija odgovora je suviše raspršena da bi se parametrijske mere poput proseka ili standardne devijacije²² mogle smisleno koristiti. Drugo, ovoliko raspršenje nije posledica nekoliko nepromišljenih odgovora: analiza univarijacionih i multivarijacionih iznimaka (Korkmaz, Goksuluk & Zararsiz, 2014) je ukazala da se oko trećine srpskih i hrvatskih ispitanika mogu tretirati kao iznimci. Dodatni problem predstavlja činjenica da su različiti ispitanici davali ekstremne odgovore na različitim pitanjima, što znači da isključivanje ispitanika iz analize zbog jednog ekstremnog odgovora automatski eliminiše i njegova četiri adekvatna odgovora. Treće, osipanje uzorka je bilo značajno: skoro polovina ispitanika na oba poduzorka nisu pružili validan odgovor na pet pitanja (preskočili su pitanje, napisali „ne znam”, „/” itd.). Na kraju, eksplorativnom faktorskom analizom smo utvrdili da pitanja sa numeričkim odgovorima grade višefaktorsku strukturu tj. da ne čine homogen kompozit.

Ovi rezultati se mogu bolje razumeti ukoliko se uporede sa pitanjima gde se od ispitanika tražilo da upišu kratak tekst: u proseku, oko 27% srpskih i 23% hrvatskih ispitanika je izvestilo da ne može da pruži nikakav odgovor. Ukoliko se na to dodaju pogrešni odgovori, približno polovina ispitanika nije dovoljno motivisano pristupila zadatku. Lepa ilustracija poteškoća u prisećanju odgovora jeste pitanje „Kako je povređen predsednik mesne zajednice”. Ispitanici su u velikom broju (oko 19% srpskih i oko 24% hrvatskih) odgovarali da je on upucan u glavu, umesto da je pištoljem udaren u nju. Drugim rečima, greške u pamćenju se ne mogu posmatrati kao motivisane defanzivne strategije, pošto je značajan broj ispitanika naveo teži zločin u odnosu na onaj koji se opisuje u tekstu. Takav rezultat ukazuje na to da je naš zadatak možda bio pretežak za ispitanike. Drugim rečima, naš test znanja je zapravo bio mera upamćenosti informacija: broj i izraženost grešaka ne ukazuje na to da su ispitanici suptilno deformisali informacije u cilju umanjavanja zločina svoje grupe, već da su sa velikim poteškoćama pokušavali da ih se zapravo prisete.

Smatramo da je nekoliko razloga zbog čega smo dobili ovakve podatke na našem testu znanja. Prvo, ovaj zadatak se nalazio na kraju našeg istraživanja – moguće je da su se ispitanici zamorili, te da zbog toga nisu mogli da pruže svoj maksimum. Drugo, pitanja vezana za održavanje pažnje su bila vrlo konkretna i moguće je da su ispitanici shvatili glavnu poruku teksta, ali da se nisu koncentrisali na detalje. U prilog tome govori podatak da je najmanje nedostajućih odgovora bilo na pitanju o nacionalnosti snaga koje su počinile zločin (oko 17%). Treće, ispitanici su mogli da potpuno slobodno upišu svoje odgovore, zbog čega smo verovatno dobili tolika raspršenja na pitanjima koja su zahtevala numerički odgovor. Moguće je da bi slični upitnici zadati na početku istraživanja, sa opštijim pitanjima vezanim za razumevanje teksta i izvesnim ograničenjima u odgovaranju (npr. definisan je dozvoljen raspon vrednosti na pitanjima sa numeričkim odgovorima) dobili kvalitetnije podatke nego što je to slučaj sa našim testom znanja. Na kraju, buduća istraživanja bi mogla da koriste zatvorena pitanja sa ponuđenim odgovorima, pri čemu bi ispitanici izveštavali i o stepenu uverenosti u svoj odgovor. U tom slučaju, mera defanzivnosti u obradi istorijskih informacija bi činila kompozit odabira pogrešnog odgovora i sigurnosti pojedinca u njegovu ispravnost. Ovakva mera je sa uspešnošću korišćena u istraživanju sklonosti ka negiranju istorijskih prestupa grupe (Kurtiş et al., 2017), te može služiti kao dobra alternativa našem pristupu.

Usled navedenih nedostataka, nismo bili u mogućnosti da statistički proverimo našu pretpostavku o povezanosti varijabli iz modela sa novim izvorom individualnih razlika. Ipak, kroz ilustracije komentara sa kraja upitnika, uspehi smo (makar delimično) da potvrdimo osnovnu ideju – ispitanici koji su u komentarima naglašavali „crno-beli” prikaz strana su dosledno umanjivali opisani zločin i čak otvoreno dovodili u pitanje sam tekst. Nasuprot njima, ispitanici koji su naglašavali uravnoteženu predstavu sukoba (npr. osuda svakog zločina na svim stranama) su davali odgovore koji su bliži vrednostima datim u tekstu.

U slučaju hrvatskog poduzorka, kod dva ispitanika smo uočili izrazito antagonističku predstavu prošlosti kroz komentare (npr. „Zašto pokušavate relativizirati velikosrpsku agresiju i prikazivati Srbe kao žrtve? Ima još ali podugačak je popis”). Ovi ispitanici su davali nešto niže

---

²² Robusni pokazatelj varijabilnosti (MAD) nismo mogli izračunati na dva pitanja pošto je jedan od elemenata matematičke formule 0, te smo prinuđeni da ostavimo parametrijsku meru.

vrednosti na pitanjima vezanim za obim zločina (npr. „Koliki je broj civila ranjenih i mučenih ubrzo po dolasku snaga u Mece?“), ukazujući na sklonost ka minimiziranju posledica prestupa koje je načinila njihova etnička grupa. Možda najupečatljiviji nalaz jeste aktivan otpor koji je jedan od njih pokazao prema bilo kakvoj obradi kontranarativa. Umesto da pruži odgovore, on je unosio pitanja poput: „Što je Šljivančanin tražio od Hrvata nakon pada Vukovara?“. Ovakav način odgovaranja zapravo ne predstavlja implicitne pokušaje da se relativizuje prestup svoje etničke grupe, već eksplicitno odbijanje istorijskih informacija koje su u sukobu sa uvreženim narativom u Hrvatskoj o ovom ratu. Spram njih, deset hrvatskih ispitanika je u komentarima naglašavalo uravnoteženu predstavu rata (npr. „*Okrenimo se zajedničkoj tolerantnoj budućnosti*“). Njihovi odgovori na pitanja o posledicama zločina ukazuju na manju sklonost ka minimiziranju prestupa svoje etničke grupe (vrednosti su nešto više u odnosu na opisanu grupu od dva ispitanika).

Što se tiče srpskih ispitanika, ukupno pet osoba je prokomentarisalo istraživanje. Od toga, dva su naglasila „crno-belu“ sliku sukoba (npr. „*Zasto Hrvati nisu mogli demokratskim putem i dogovorom da zatraže otepljenje nego su izazivali ratne sukobe i progone?*“), dok su preostala tri ispitanika pružila „decentrirano“ tumačenje rata (npr. „*Samo da kažem da, iako smatram da su podjednako krive i hrvatska i srpska strana u sukobima koji su se desili, najviše mi je žao što u široj javnosti, Evropi i Americi Srbi važe za genocidan narod i zločince, a zaista nije tako. U ovom ratu naneli smo zlo Hrvatima isto koliko su i oni nama*“). Na žalost, usled prevelikog broja nedostajućih odgovora na pitanjima sa testa znanja, trend minimizacije posledica prestupa na koji smo ukazali na hrvatskom poduzorku, nismo mogli potvrditi i na srpskom.

Šta smo uspeli da zaključimo iz ovih podataka?

Test znanja smo zamislili kao meru koja će na manje osvešćenom nivou ukazati na sistematsku sklonost ispitanika da relativizuje istorijski prestup etničke grupe, u stepenu u kome su se sa njom identifikovali i u kome zastupaju različita uverenja koja održavaju sukob. Naša operacionalizacija se nije pokazala kao adekvatna, pošto je potpuno slobodan unos odgovora ovu meru zapravo pretvorio u test uspešnosti prisećanja. Ipak, ilustracije komentara koje smo pružili pokazuju da je naš stimulusni materijal dovoljno psihički nabijen da „isprovocira“ ispitanike da ga odbace ili, pak, da ga uvažava kao izvor informacija. Navedeni predlozi za buduća istraživanja bi, dakle, trebalo da pomognu u jasnijem razumevanju kako pojedinac obrađuje potencijalno preteće informacije po njegov sistem istorijskih narativa i usvojena remetilačka uverenja o međuetničkim odnosima.

Zaključna razmatranja o studiji 2

Glavni cilj studije 2 jeste da proverimo koliko je slaganje između zvaničnih poruka o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine i odgovora ispitanika: da li ćemo ponovo dobiti veće prisustvo ovog rata u sistemu istorijskih narativa hrvatskih ispitanika i da li će antagonistički sadržaj obrazovno institucionalizovanih narativa dve nacije biti u skladu sa izraženošću zastupanja antagonističkih uverenja o ratu i međuetničkim odnosima.

Prvo, pokazali smo da je veća zastupljenost ovog rata u sistemu obrazovanja Hrvatske u skladu sa češćim posedovanjem osnovnih znanja kod hrvatskih ispitanika i većim značajem koji mu oni pridaju (češće ga spontano navode kao jednog od centralnih događaja iz nacionalne istorije). Takođe, ukazali smo na buduće pravce istraživanja koji će detaljnije pojasniti razloge dobijanja ovih razlika (npr. da li je u pitanju otklon srpskih ispitanika prema kontroverznoj prošlosti, zbog čega se ovaj rat ne koristi kao primer istorijske povelje (Liu & Hilton, 2005) Srbije itd.).

Drugo, ukazali smo na to da srpski i hrvatski ispitanici nisu skloni uverenjima koja je dosadašnja literatura (npr. Bar-Tal et al., 2012; Ivanović et al., 2021) izdvojila kao značajne prepreke u izgradnji boljih međugrupnih odnosa. Štaviše, oba etnička poduzorka su bila otvorena za narative suparničke strane i mahom su pozitivno reagovali na njih. Smatramo da je osnovni razlog za ovakve podatke selekcionisanost uzorka: u pitanju su studenti psihologije koji su isuviše mladi da bi lično proživeli ratna zbivanja. Na kraju, iako smo pokazali da srpski i hrvatski ispitanici veću odgovornost

za rat dodeljuju protivničkoj strani i veruju da je njihova etnička grupa više nastradala, smatramo da je ovaj nalaz zapravo metodološki artefakt.

Treće, uprkos tome što su na našem uzorku apsolutne vrednosti opisanih antagonističkih uverenja ispod teorijskog proseka, uspeli smo da ukažemo na doslednost veza između etničke identifikacije, negovanja disfunkcionalnih uverenja i pristrasnog tumačenja prošlosti. Ispostavlja se da različiti tipovi etničke identifikacije vode zastupanju uverenja koja sistematski prikazuju sopstvenu grupu u pozitivnom svetlu, na uštrb suparničke strane. Zauzvrat, ova uverenja održavaju pristrasnu predstavu skorašnje istorije sukoba i stoje u osnovi negativnije reakcije na informacije koje ovakvu sliku dovode u pitanje.

Na kraju, ukazali smo na to da različiti oblici etničke identifikacije mogu voditi istom cilju tj. zastupanju uverenja o „crno-belim” međuetničkim odnosima Srba i Hrvata, što nije u skladu sa našim pretpostavkama (Hipoteza 2.2) i postojećom literaturom (npr. Bilali, 2012). Ovaj nalaz smo inicijalno pokušali da pojasnimo kroz stav da je u nekim situacijama nemoguće jasno razdvojiti autostereotipe od opisa „drugog”. Međutim, ovu ideju treba dopuniti sa stavom pojedinih istraživača (npr. Ellemers, Spears & Doosje, 2002) da je veoma značajno napraviti razliku između identifikacije kao procesa i negovanja uverenja koja „ispunjavaju” etnički identitet. Dok se identifikacija odnosi na kontekstom „provocirano” *opažanje* sebe kao pripadnika grupe (npr. Onorato & Turner, 2004), različita uverenja o grupnim vrednostima i odnosima sa drugim grupama predstavljaju *opis* sebe kao člana. Iako smo ovu podelu nagovestili kroz pretpostavku da istorijski narativi osmišljavaju etnički identitet, naše hipoteze smo formulisali tako da je u prvi plan stavljen različit uticaj pojedinih tipova etničke identifikacije. Iz tog razloga, za naše istraživanje je značajna kritika istraživača (npr. Livingstone & Haslam, 2008) o neopravdanom povezivanju stepena i načina socijalne identifikacije sa različitim bihejvioralnim pokazateljima, bez detaljnije analize sadržaja identiteta tj. različitih uverenja koja osmišljavaju identitet i koja deluju normativno na ponašanje pojedinca. Upravo istraživanja na ovim prostorima (Tomljenović, 2012; Švigir, 2018) predstavljaju dobru ilustraciju kako etnički identitet koji je ispunjen sadržajem o antagonističkim odnosima dve etničke grupe može poništiti očekivane razlike između različitih načina identifikacije. U skladu sa rečenim, kao alternativu u budućim istraživanjima smo ponudili vezanost za državu u kojoj pojedinac živi, za koju smatramo da slike „nas” i „njih” nisu centralne.

Koje su implikacije naših rezultata?

Pre svega, naš model je potvrdio stavove istraživača (npr. Licata & Klein, 2005) da je potrebno uvažiti vezanost pojedinca za svoju etničku grupu prilikom proučavanja istorijskih narativa koje on i njegova grupa zastupaju. Istovremeno, potvrdili smo nalaze ranijih studija (npr. Bar-Tal, 2007) da, ukoliko je pojedinac snažnije vezan za svoju grupu, on biva skloniji zastupanju uverenja u kojima je njegova prikazana kao „dobra”, što zauzvrat vodi negovanju slike prošlosti u kojoj je „drugi” kriv za nedaće. Istovremeno, uspeli smo da ukažemo i na manje istražene konstrukte: sklonost da se svoja etnička grupa opravda sa moralne tačke gledišta (Bandura, 1999). Naši rezultati ukazuju na to da je ovaj izvor individualnih razlika u osnovi procene validnosti informacija koje ugrožavaju uvreženu sliku prošlosti u kojoj je sopstvena etnička grupa prikazana kao istorijska žrtva i moralno ispravna strana. Izvori informacija koji dovode u pitanje poželjnu sliku grupe bivaju negativnije ocenjeni i njihovi podaci se manje vrednuju kod osoba koje imaju izraženu sklonost ka moralnom isključivanju.

Međutim, kakav je konkretan značaj naših nalaza za istorijske narative i koja je njihova uloga u opisanom modelu?

Pre svega, treba podsetiti da se pojedinci identifikuju sa grupom u cilju boljeg razumevanja sebe, drugih i stvanosti (Hogg, 2007). Naravno, stepen poistovećivanja sa grupom je nužan faktor, ali on sam ne može objasniti kako pojedinci kroz grupnu pripadnost podižu svoje samopoštovanje i kako uspevaju da koordinišu svoje postupke sa drugim članovima. Odgovor se nalazi u tome što pojedinci moraju ispuniti svoj socijalni identitet sadržajem (Ellemers et al., 2002). Upravo kroz definisanje sebe kao pripadnika određene grupe, pojedinac pounutruje grupna uverenja i osobine koji čine sadržaj njegovog socijalnog identiteta (npr. Haslam et al., 1999). Za svaku grupu, a naročito naciju, tumačenja njene prošlosti zauzimaju značajan deo sistema značenja, a time i jedan od centralnih sadržaja na kome se socijalni identitet osobe gradi (Bar-Tal, 2000b; Liu & Hilton, 2005). Problem

nastaje kada su istorijski narativi oblikovani tako da se sopstvena grupa dosledno prikazuje kao „dobra”, neretko na uštrb drugih grupa. Ovo je najjasnije u situacijama međuetničkih sukoba: članovima grupe je potrebno da pojasne konflikt i da ga dovedu u vezu sa svojom prošlošću, kako bi se lakše nosili sa nedaćama i planirali buduće akcije. Mi smo izdvojili nekoliko sistema uverenja koja služe ovome: a) etos konflikta, u čijoj je osnovi verovanje da smo „mi” dobri, a „oni” loši (Bar-Tal & Bennink, 2004), b) ispravnost „naših” tumačenja sukoba, sa naglaskom na slozi među članovima (Klar & Baram, 2016) i c) moralno relativiziranje postupaka grupe (Bandura, 1999). Ova uverenja grupe omogućavaju članovima da svoj etnički identitet ispune sadržajem čiji je zajednički imenitelj međuetnički antagonizam (Livingstone & Haslam, 2008). U ekstremnom slučaju sa ovih prostora, to podrazumeva da biti Hrvat znači ne-bití-Srbin i obrnuto. Tada, istorijski narativi bivaju oblikovani tako da pruže istorijsku potvrdu ovakvih stavova (Bar-Tal, 2003) tj. da prošlost, sadašnjost i budućnost grupe povežu u jedinstven uzročno-posledični lanac. Naš pregled zvaničnih istorijskih narativa dve postkonfliktne nacije ukazuju na to koliko države mogu biti dosledne u tome: odnosi dve etničke grupe se prikazuju kao isključivo loši kroz istoriju, te se stvara zaključak da je poslednji sukob bio neminovan. Štaviše, istraživanje na srpskom uzorku (Jovanović & Bermúdez, 2021) je ukazalo da mlađi naraštaji poseduju sličan narativ o raspadu SFRJ: u pitanju je bila veštačka tvorevina koja je na okupu držala različite etničke grupe sa nepomirljivim razlikama i istorijom međusobnih sukoba. Ovakav narativ se može smatrati jasnim primerom tzv. normalizacije sukoba, pošto pruža istorijsku potvrdu za disfunkcionalna uverenja grupe o aktuelnim međuetničkim odnosima.

Pojednostavljeno, međuetnički sukob je kontekst u kome je etnička identifikacija „zasićena”, pošto pojedinac o sebi razmišlja kao o pripadniku etničke grupe. Istovremeno, izražena identifikacija za posledicu ima pojavu disfunkcionalnih sadržaja socijalnog identiteta o kojima je bilo reči. Zauzvrat, ova uverenja stoje u osnovi različitih postupaka grupe koja vode održavanju sukoba: krivljenje druge strane za nedaće, izbegavanje kontakta sa njom, zatvorenost prema suprotstavljenim tumačenjima sukoba i/ili njihovo dovođenje u pitanje itd. U ovakvim situacijama, istorijski narativi služe legitimizaciji referentnog okvira grupe kroz pronalaženje istorijskih epizoda koje ga potvrđuju, pošto literatura (npr. Volkan, 2001; Wohl & Branscombe, 2008; Andrighetto, Halabi & Nadler, 2018) dosledno pokazuje da grupe koriste ranija stradanja kao opravdanja za njihove aktuelne postupke.

Treba naglasiti da, uprkos doslednosti obrasca dobijenih veza, naš model je ograničen na nekoliko uverenja koja održavaju međuetničke sukobe. Nesumnjivo je da su srpski i hrvatski etnički identitet ispunjeni i drugim sadržajima koji su podjednako bitni činioci u tumačenju prošlosti i koji mogu predstavljati kontratežu remetilačkom uticaju etosa konflikta ili moralne relativizacije na međuetničke odnose. Na primer, istraživanja (Reicher, Cassidy, Wolpert, Hopkins & Levine, 2006) su pokazala kako je tretiranje pomoći onima u nevolji kao sržnog elementa etničkog identiteta činilo smisaonu osnovu za borbu protiv pogroma Jevreja u Drugom svetskom ratu. Pojednostavljeno, potrebno je uvažiti složenost sadržaja koji stoji u osnovi opisa sebe kao člana grupe. Buduća istraživanja bi, dakle, mogla da se kroz intervjuje i fokus grupe detaljnije pozabave pitanjem šta za ispitanike znači biti Srbin/Hrvat, ali i sistemima uverenja o različitim međuetničkim odnosima koje oni neguju i da pokušaju da ih dovedu u vezu sa njihovim narativima o skorašnjoj istoriji sukoba.

Za sada, zadržaćemo se na zaključku da su naši rezultati u skladu sa literaturom o socijalnoj identifikaciji i međuetničkim sukobima (npr. Turner et al., 1987; Bar-Tal, 2007). Snažnija identifikacija sa grupom vodi izraženijem pounutrenju njenog referentnog okvira. U situacijama međuetničkih sukoba, različita uverenja koja stvaraju „crno-belú” predstavu strana bivaju naglašena i interpretacije prošlosti grupe se koriste u cilju njihovog legitimisanja. Ukoliko ovakva uverenja postanu glavni sadržaj etničkog identiteta, pojedinci će, bez obzira na različite načine vezanosti, zastupati antagonističke stavove i insistiraće na pristrasnoj predstavi prošlosti. Zauzvrat, kroz neprestanu unutargrupnu razmenu opisanih stavova o aktuelnim međugrupnim odnosima i prošlosti grupe, pojedinac dobija potvrdu od strane drugih članova da on *jeste* njen pripadnik.

Na kraju, potrebno je napomenuti da je studija 2 bila korelaciona, te da je smer uticaja mogao biti tumačen i na obrnut način. Na primer, moguće je da su pristrasne predstave skorašnje istorije sukoba i otklon prema njihovim kontranarativima vodile formiranju opštijih uverenja vezanih za moralnost svoje etničke grupe, delegitimisanje suparničke strane, opažaj jedinstva u unutargrupnim

stavovima itd. Zauzvrat, ovaj sklop uverenja bi služio kao osnova za monolitnu etničku identifikaciju. Iz tog razloga, sprovedi smo i treću, eksperimentalnu, studiju kako bismo potvrdili pretpostavljeni smer uticaja našeg modela (od opšteg tipa vezanosti preko disfunkcionalnih uverenja ka konkretnim reakcijama na različite istorijske narative o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine).

Studija 3

Uzorak

Veličina uzorka neophodna za dobijanje adekvatne statističke snage i zadovoljavajuće veličine efekta je određena na isti način kao i u studiji 2. Uz pomoć programa G*Power 3 (Faul et al., 2007) utvrdili smo da je uzorak od 231 ispitanika minimalan uslov za otkrivanje manjeg efekta ($f = .25$), sa snagom od 90%, na nivou značajnosti od 5% ($\alpha < .05$) prilikom sprovođenja univarijatne analize varijanse. S tim u vezi, odlučili smo da uzorak čini minimum 250 ispitanika kako bi se umanjio rizik od nedostajućih podataka.

Inicijalno, u studiju 3 je bilo uključeno 428 ispitanika. Od toga, 23 ispitanika se nisu izjasnili kao Srbi, dok je jedan ispitanik napomenuo da je već učestvovao u studiji 2. Od preostalih, ukupno je njih 305 (266 žena) popunilo upitnik u celosti. Prosečna starost uzorka je oko 20 godina ($M=20.22$, $SD=1.494$) i svi ispitanici pripadaju studentskoj populaciji Odeljenja za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Prigodno uzorkovanje smo sprovedi uz pomoć predmetnih profesora, pa su studenti koji su učestvovali u istraživanju dobili bodove za aktivnost na kursovima koje pohađaju.

Dizajn istraživanja i instrumenti

Kako je cilj studije 2 bila provera zasnovanosti opisanog modela psihičkih procesa koji utiču na zastupanje pristrasnih tumačenja prošlosti i izdvajanje onih konstrukata koji su međusobno najsnažnije povezani, njeni rezultati su uticali na izmenu naših istraživačkih pretpostavki i odabranih instrumenata.

Nezavisna varijabla jeste *etnička pripadnost prestupnika i žrtve* u fiktivnom, ali mogućem zločinu iz rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine. Manipulaciju ćemo vršiti kroz razmenu uloga i imena u stimulusnom materijalu.

Zavisna varijabla je *reakcija na ugrožavajući istorijski narativ* koja će biti merena na identičan način kao i u studiji 2. Nakon čitanja jedne od četiri moguće verzije vinjete, ispitanici će izvestiti o njenoj verodostojnosti putem osam stavki. Iako je metrijska analiza iz studije 2 ukazala na homogenost skale, nju je i dalje moguće konceptualno podeliti na faktor koji se odnosi na ocenu teksta i faktor koji se odnosi na ocenu autora.

Moderatori uključeni u analizu su bili *značajnost etničke pripadnosti, opažanje nadmoćnosti svoje etničke grupe i zastupanje strategija moralnog isključivanja*. Njihovu izraženost smo merili kao i u studiji 2.

Stimulus materijal: vinjeta

Korišćena vinjeta je identična onoj koju smo predstavili u drugoj studiji. Jedina razlika se odnosi na uvođenje i Mađara kao kontrolne grupe. Stvorili smo ukupno četiri verzije teksta: ispitanici su svrstani u dve eksperimentalne grupe (prva grupa čita tekst u kome su Srbi stradali od Hrvata, a druga identičan tekst u kome su Hrvati žrtve, a Srbi počinioci) i dve kontrolne (treća grupa čita tekst u kome su Srbi stradali od Mađara, a četvrta verziju teksta u kome su Mađari žrtve, a Srbi počinioci). Vinjeta je pisana tako da se učesnici mogu menjati bez ikakvog gubitka smisla teksta. Odabir Mađara za kontrolnu grupu je izvršen na osnovu dva argumenta: u pitanju je etnička grupa koja je istorijski prisutna u regiji Baranje i prema kojoj srpski ispitanici imaju neutralan stav (Ivanović, 2019).

Statistička analiza

Dok je prisustvo sistematskih razlika između eksperimentalnih grupa testirano kroz analizu varijanse, uticaj moderatora na njih je razmotren kroz analizu moderacije korišćenjem makroa PROCESS 4.0 za SPSS (Hayes, 2022), za svaki moderator posebno.

Procedura

Istraživanje smo sproveli preko internet platforme SurveyMonkey u potpunoj anonimnosti. Ispitanici su bili nasumično raspoređeni u jednu od četiri grupe. Prvo su izvestili o slaganju sa stavkama vezanim za moderatore, nakon čega su pročitali vinjetu, a potom izvestili o stavu prema njoj. Stavke upitnika su bile randomizirane za svakog ispitanika.

Metrijska svojstva instrumenata

Moderatore (dva tipa etničke vezanosti i sklonost ka moralnom isključivanju) i zavisnu varijablu (reakcija na istorijski narativ) smo merili na isti način kao što smo opisali u studiji 2, uz izbacivanje manjeg broja stavki na osnovu prethodne analize njihovih metrijskih svojstava. S tim u vezi, sproveli smo i analizu adaptiranih skala: rezultati ukazuju na zadovoljavajuće metrijske osobine naših instrumenata (tabela 8). Analiza stavki nije ukazala na neadekvatno formulisane tvrdnje, te njene rezultate nećemo prikazati.

Ispitanici, kao i u studiji 2, nisu bili skloni strategijama moralnog isključivanja, niti su se snažno etnički identifikovali. Takođe, reagovali su mahom pozitivno na izložene narative. Treba napomenuti da izdvojeni moderatori nisu bili snažno povezani sa reakcijom na izložene istorijske informacije. Ovim pitanjem smo se detaljnije pozabavili u našoj moderacionoj analizi.

Tabela 8 – Deskriptivna statistika, metrijska svojstva instrumenata i njihove korelacije

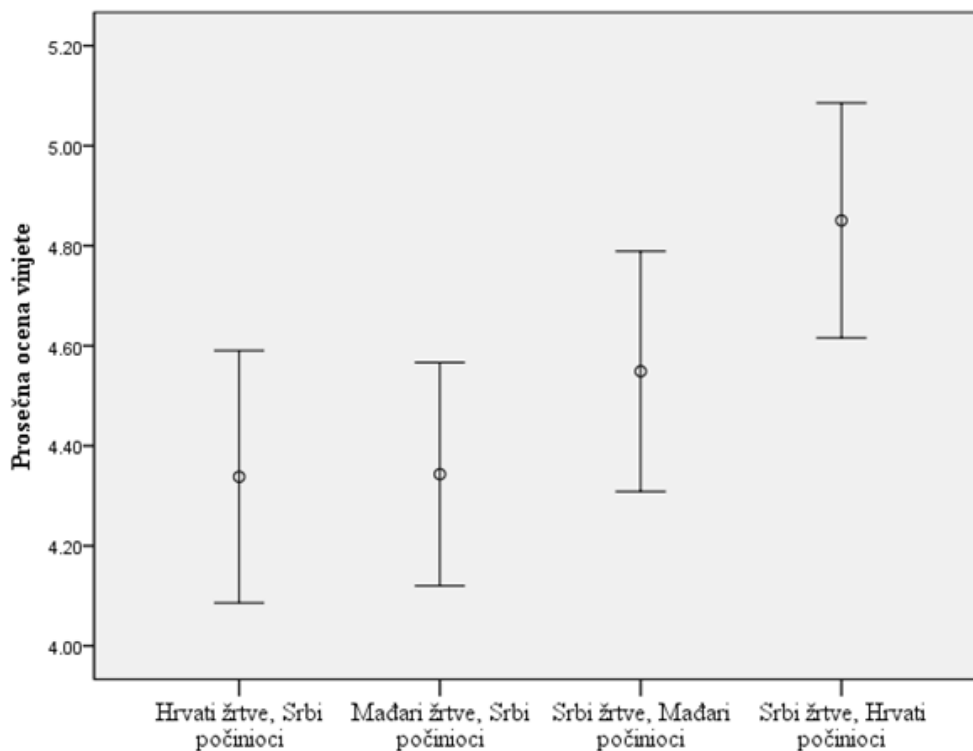
	1.	2.	3.	4.	Min	Max	M	SD
1. Značajnost etničke pripadnosti	$\alpha=.901$				1	5	2.91	1.20
2. Opažanje nadmoćnosti svoje etničke grupe	.669**	$\alpha=.771$			1	4.75	2.48	.77
3. Sklonost ka moralnom isključivanju	.526**	.614**	$\alpha=.939$		1	4.88	2.77	.83
4. Reakcija na istorijski narativ	.085	.021	-.034	$\alpha=.899$	1.13	7	4.53	1.06
Sk	-.118	.089	.102	-.296*				
Ku	-	-.528	-.396	.735**				
KMO	.961	.890	.990	.979				
H2	.952	.919	.882	.928				

* p<0,05
 ** p<0,01

Studija 3.1: Uticaj eksperimentalne manipulacije na reakciju na izloženi narativ

Na početku smo proverili postoji li efekat statusa sopstvene grupe u odnosu na moralni prestup tj. da li se kod ispitanika beleži tzv. defanzivno procesiranje informacija na ovom, primarnom, nivou. Preciznije, istražili smo da li ispitanici negativnije reaguju na tekstove (opisani kompozit od osam specifičnih ocena teksta i autora) u kojima je njihova etnička grupa prikazana kao počinitelj, u odnosu na situacije gde je ona žrtva. Naše četiri eksperimentalne grupe grupisali u dve opštije (Srbi kao počinioci i Srbi kao žrtve) i utvrdili smo da su, u skladu sa očekivanjima, tekstovi u kojima su Srbi prikazani kao žrtve pozitivnije ocenjeni ($M=4.71$) u odnosu na tekstove gde su Srbi počinioci ($M=4.34$), ($t(303)=-3.054, p<.01, d=.35$).

Sledeći korak u našoj analizi jeste bila provera uticaja tipa nepripadničke grupe na procenu teksta: je li važno samo da li je sopstvena etnička grupa žrtva ili počinitelj ili činjenica ko je „drugi” ima uticaj na ocenu tekstova. Pretpostavili smo da će ispitanici negativnije reagovati na tekst u kome su članovi sopstvene etničke grupe prikazani kao prestupnici, u odnosu na situaciju kada je prestupnik suparnička i kontrolna etnička grupa (Hipoteza 3.1.1). Rezultati ukazuju na to da je reakcija na izloženi istorijski narativ o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine zavisi od toga koju su verziju teksta ispitanici čitali (grafikon 1). Razlike u ocenama se kreću u očekivanom smeru – ispitanici su bolje prihvatili tekstove u kojima se uvreženi istorijski narativ (istorijska uloga Srba kao žrtve) nije dovodio u pitanje od onih u kojima jeste ($F(3,301)=4.200, p<.01, \omega^2=.031$).

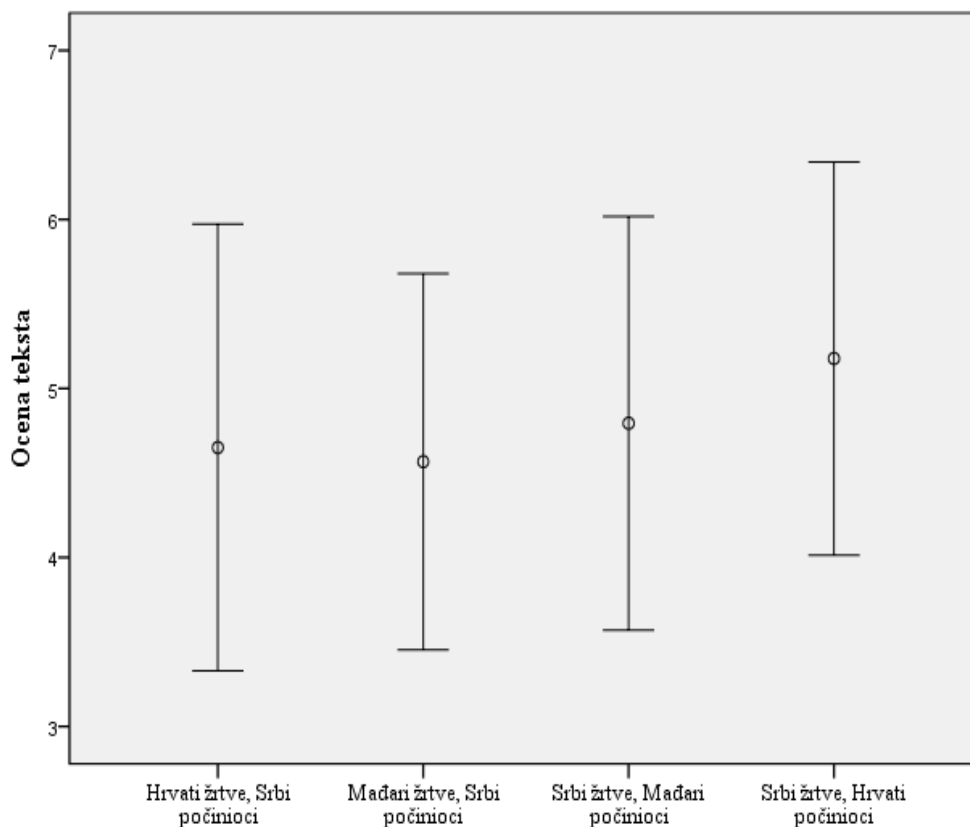

Grafikon 1 – Razlike u reakciji na istorijski narativ između eksperimentalnih grupa (prikazane su prosečne ocene četiri verzije vinjete i njihove standardne devijacije)

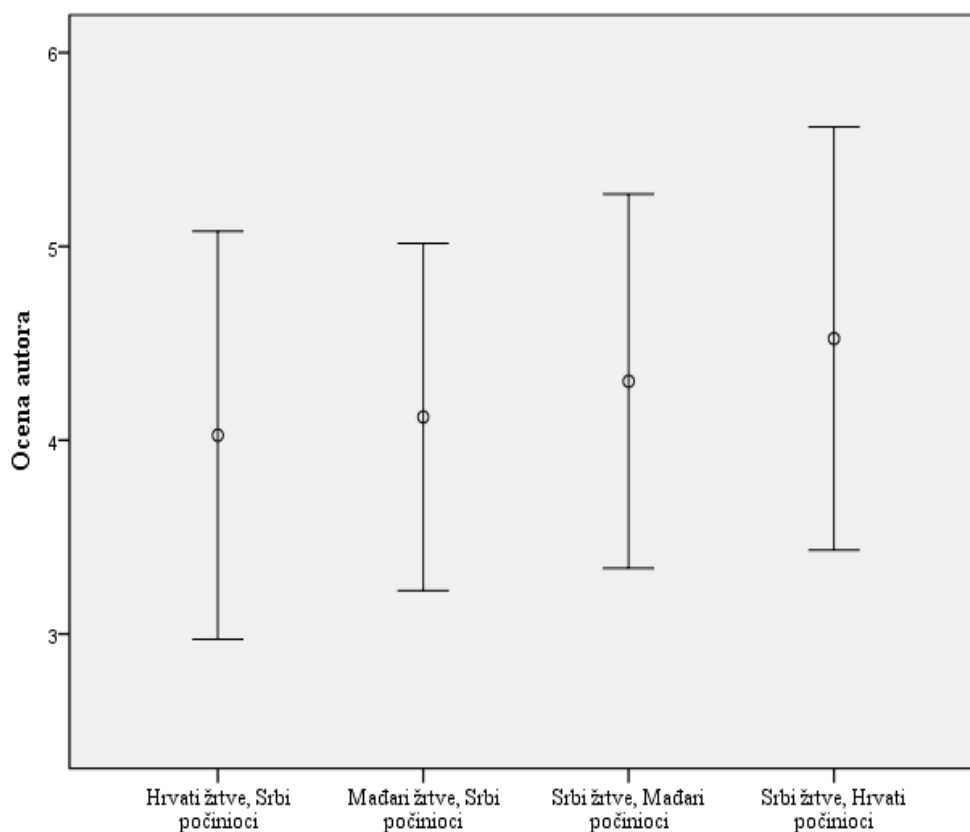
Post hoc analizom značajnosti razlika između eksperimentalnih grupa otkrili smo da ispitanici pozitivnije reaguju na tekst u kome je opisano stradanje Srba od strane Hrvata u odnosu na situacije gde su Srbi počinioci izmišljenog ratnog zločina nad Mađarima ($t(\text{Sheffe})=-2.990, p<.05$) i Hrvatima ($t(\text{Sheffe})=-3.096, p<.05$), što potvrđuje Hipotezu 3.1.1. Smatramo da su ovi rezultati u skladu sa našim zaključcima iz studije 1 – ispitanici su pozitivnije reagovali na tekst koji je u skladu sa zvaničnim istorijskim narativom. Isto tako, pozitivnija reakcija na tekst u kome su Srbi stradali od strane Hrvata je u skladu sa izraženošću pristrasnosti procene odgovornosti i štete iz studije 2. Međutim, treba naglasiti da su ispitanici reagovali relativno pozitivno (prosečne ocene se kreću

između 4 i 5 na sedmostepenoj skali) i prilično ujednačeno na sve 4 verzije teksta, te da je dobijeni efekat mali. Drugim rečima, nismo dobili očekivani polaritet u kome se pozitivna ocena dodeljuje uvreženom istorijskom narativu, a negativne ocene njegovim kontrarnarativima. Potencijalni razlog za odsustvo ovog polariteta bi mogao biti način merenja reakcije na vinjetu: u pitanju je prosek osam različitih ocena. Kako bismo proverili da li je ujednačenost ocena tekstova statistički artefakt, razdvojili smo dva faktora – ocenu teksta i ocenu autora.

Analiza varijanse je pokazala da ocena autora ($F(3,301)=3.776, p<.05, \omega^2=.027$) i ocena teksta ($F(3,301)=3.925, p<.01, \omega^2=.028$) prate isti trend kao i opšta reakcija na izloženu vinjetu: pozitivnije ocene teksta i autora se odnose na verzije vinjeta koje podržavaju dominantni istorijski narativ u Srbiji o ovom ratu (grafikoni 2 i 3).

Grafikon 2 – Razlike u oceni teksta između eksperimentalnih grupa (prikazane su prosečne ocene četiri verzije teksta i njihove standardne devijacije)

Grafikon 3 – Razlike u oceni autora između eksperimentalnih grupa (prikazane su prosečne ocene četiri verzije teksta i njihove standardne devijacije)

Ove granularne analize nisu ukazale ni na kakvo odstupanje od prethodno utvrđenih trendova: svi zabeleženi efekti bili su slabi i u istom smeru. Međutim, post hoc analizom smo utvrdili da se način ocenjivanja tekstova sistematski razlikuje između četiri verzije. Ocena autora je aspekt procene od naročtog značaja prilikom poređenja dve eksperimentalne grupe: ispitanici su pozitivnije procenili autora vinjete u kojoj je opisano kako su Hrvati sproveli zločin nad Srbima u odnosu na suprotnu situaciju ($t(\text{Sheffe})=-3.127, p<.05$). S druge strane, ispitanici su pozitivnije ocenili sam tekst u kome je opisan hrvatski zločin nad Srbima, u odnosu na verziju gde su Srbi počinioci, a Mađari žrtve ($t(\text{Sheffe})=-3.111, p<.05$). Ove razlike su nas navele da proverimo postoje li sistematske razlike između eksperimentalnih grupa na pojedinačnim ocenama naše kompozitne reakcije na izloženi istorijski narativ (tabela 9).

Tabela 9: Razlike na pojedinačnim stavkama između eksperimentalnih grupa

	grupa	M	F	df1	df2	p	ω^2
(ne)pristranost autora	1. Hrvati žrtve, Srbi počinioci	3.51	2.042	3	301	.11	.01
	2. Mađari žrtve, Srbi počinioci	3.63					
	3. Srbi žrtve, Mađari počinioci	3.61					
	4. Srbi žrtve, Hrvati počinioci	4.05					
(ne)kompetentnost autora	1. Hrvati žrtve, Srbi počinioci	4.14	2.110	3	301	.10	.01
	2. Mađari žrtve, Srbi počinioci	4.18					
	3. Srbi žrtve, Mađari počinioci	4.37					
	4. Srbi žrtve, Hrvati počinioci	4.61					
(ne)inteligentnost autora	1. Hrvati žrtve, Srbi počinioci	4.62	1.334	3	301	.26	.00
	2. Mađari žrtve, Srbi počinioci	4.62					
	3. Srbi žrtve, Mađari počinioci	4.85					
	4. Srbi žrtve, Hrvati počinioci	4.92					
zlo/dobronamernost autora	1. Hrvati žrtve, Srbi počinioci	3.83	4.720	3	301	.00	.04
	2. Mađari žrtve, Srbi počinioci	4.04					
	3. Srbi žrtve, Mađari počinioci	4.39					
	4. Srbi žrtve, Hrvati počinioci	4.52					
(i)relevantnost teksta	1. Hrvati žrtve, Srbi počinioci	5.41	4.060	3	301	.01	.03
	2. Mađari žrtve, Srbi počinioci	5.13					
	3. Srbi žrtve, Mađari počinioci	5.51					
	4. Srbi žrtve, Hrvati počinioci	5.90					
(ne)osnovanost teksta	1. Hrvati žrtve, Srbi počinioci	4.04	2.472	3	301	.06	.01
	2. Mađari žrtve, Srbi počinioci	4.06					
	3. Srbi žrtve, Mađari počinioci	4.14					
	4. Srbi žrtve, Hrvati počinioci	4.61					
stav o tekstu (loš/dobar)	1. Hrvati žrtve, Srbi počinioci	4.30	2.356	3	301	.07	.01
	2. Mađari žrtve, Srbi počinioci	4.28					
	3. Srbi žrtve, Mađari počinioci	4.51					
	4. Srbi žrtve, Hrvati počinioci	4.77					
(ne)ubedljivost teksta	1. Hrvati žrtve, Srbi počinioci	4.86	2.896	3	301	.04	.02
	2. Mađari žrtve, Srbi počinioci	4.80					
	3. Srbi žrtve, Mađari počinioci	5.01					
	4. Srbi žrtve, Hrvati počinioci	5.43					

*o *post hoc* poređenjima je izveštavano kada su ona bila statistički značajna

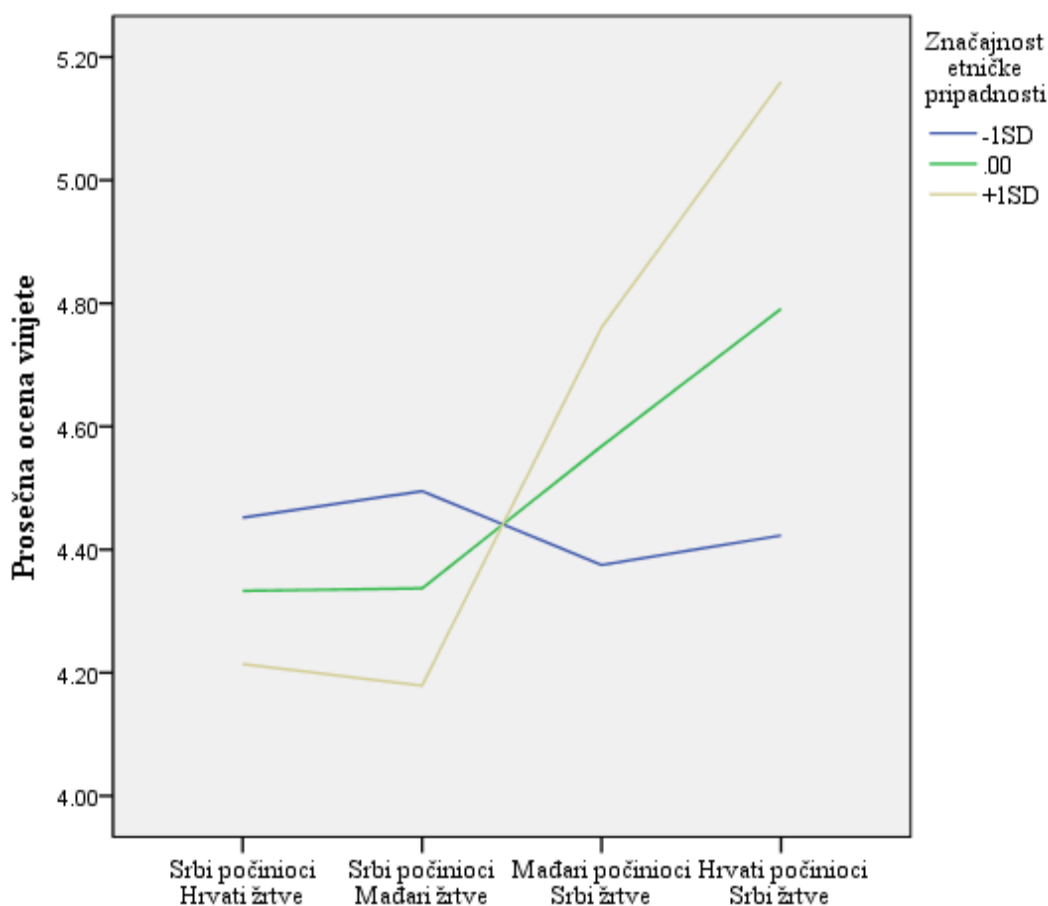
Analiza razlika na pojedinačnim ocenama ukazala je na dosledan trend: verzija teksta u kojoj su Srbi počinioi zločina nad Hrvatima dobijala je najniže ocene, dok je obrnuta situacija najpozitivnije ocenjena. Dve verzije teksta sa kontrolnom grupom se nalaze između. Drugo, ispitanici prave razliku između tekstova u kojima su Srbi stradali od strane Hrvata i Mađari od strane Srba na osnovu procene njihove ubedljivosti i važnosti: članci u kojima je kontrolna grupa žrtva sopstvene etničke grupe su procenjeni kao manje ubedljivi i važni u odnosu na vinjetu koja odražava zvanični istorijski narativ u Srbiji. S druge strane, ispitanici prave razliku između tekstova koji ga podržavaju ili negiraju (Srbi kao počinioi zločina nad Hrvatima) na osnovu procene namera autora: članak u kome je opisan zločin Hrvata nad Srbima je ocenjen kao delo dobronamernog autora, za razliku od vinjete u kojoj je opisana suprotna situacija (autor je ocenjen kao blago zlonameran). Ovaj obrazac potencijalno ukazuje na to da je ocena teksta u kome je kontrolna grupa žrtva doneta na osnovu istorijske verodostojnosti. S druge strane, prilikom poređenja dve eksperimentalne grupe, ispitanici su koncentrisani na autora teksta i njegove namere, što se može tumačiti kao jasniji odraz defanzivnosti prilikom obrade istorijskih informacija. Ove nalaze ne treba tumačiti kao „ili-ili” situaciju u kojoj su ispitanici nesposobni da tekstove u kojima su opisana hrvatska stradanja od strane Srba procenjuju na osnovu činjenične zasnovanosti. U odnosima srpske i mađarske etničke grupe nije postojala skorašnja istorija oružanih sukoba, te možemo pretpostaviti da ispitanici prevashodno ocenjuju da li su tekstovi u skladu sa ovom činjenicom ili ne. Otud dominacija ocena njihove ubedljivosti i važnosti. S druge strane, srpska i hrvatska strana su bile u višegodišnjem ratu. Njegovi uzroci i posledice su i dalje predmet žustrih rasprava, pri čemu se do skora zaraćene strane nalaze u dijalogu ispunjenim uzajamnim optužbama za zločine (npr. Subotić, 2015). Zbog toga smatramo da su opisi odnosa Srba i Hrvata više psihički nabijeni tj. da ispitanici ne mogu pristupiti našim vinjetama kao bilo kakvim istorijskim izvorima, već da im pridaju poseban značaj. Drugim rečima, usled afektivne šaržiranosti istorijske epizode, ispitanici automatski procenjuju i tekst i namere njegovog autora. Naravno, postoji opasnost da su ove pretpostavke samo posledica selekcionisanog uzorka: moguće je da buduće studije na reprezentativnijem uzorku ukažu na očekivani polaritet u ocenama, ali i njihovu homogenost. Samim tim, naša tumačenja treba uvažiti kao poziv na dalja istraživanja.

Studija 3.2: Moderacioni uticaj etničke identifikacije i moralnog isključivanja

Nakon što smo utvrdili da reakcija na izloženi istorijski narativ zavisi od verzije vinjete koju su ispitanici čitali, pokušali smo da ukažemo na faktore koji mogu oblikovati ovu vezu. Na osnovu našeg modela iz studije 2, promenili smo početnu pretpostavku tj. hipotezu 3.1.2. Smatramo da će negativniji stav prema vinjeti u kojoj je sopstvena etnička grupa prikazana kao ratni zločinac, u odnosu na druge verzije, biti pojačan kod ispitanika a) koji pridaju veći značaj svojoj etničkoj pripadnosti, b) koji imaju izraženiju percepciju nadmoćnosti svoje etničke grupe i c) koji su skloniji moralnom isključivanju. Pojednostavljeno, promenili smo moderatore, ali ne i stav o njihovom uticaju – izdvojene varijable će umanjiti stepen prihvatanja istorijskih informacija koje dovode u pitanje uvreženi narativ o ratu tj. pozitivnu sliku etničke grupe.

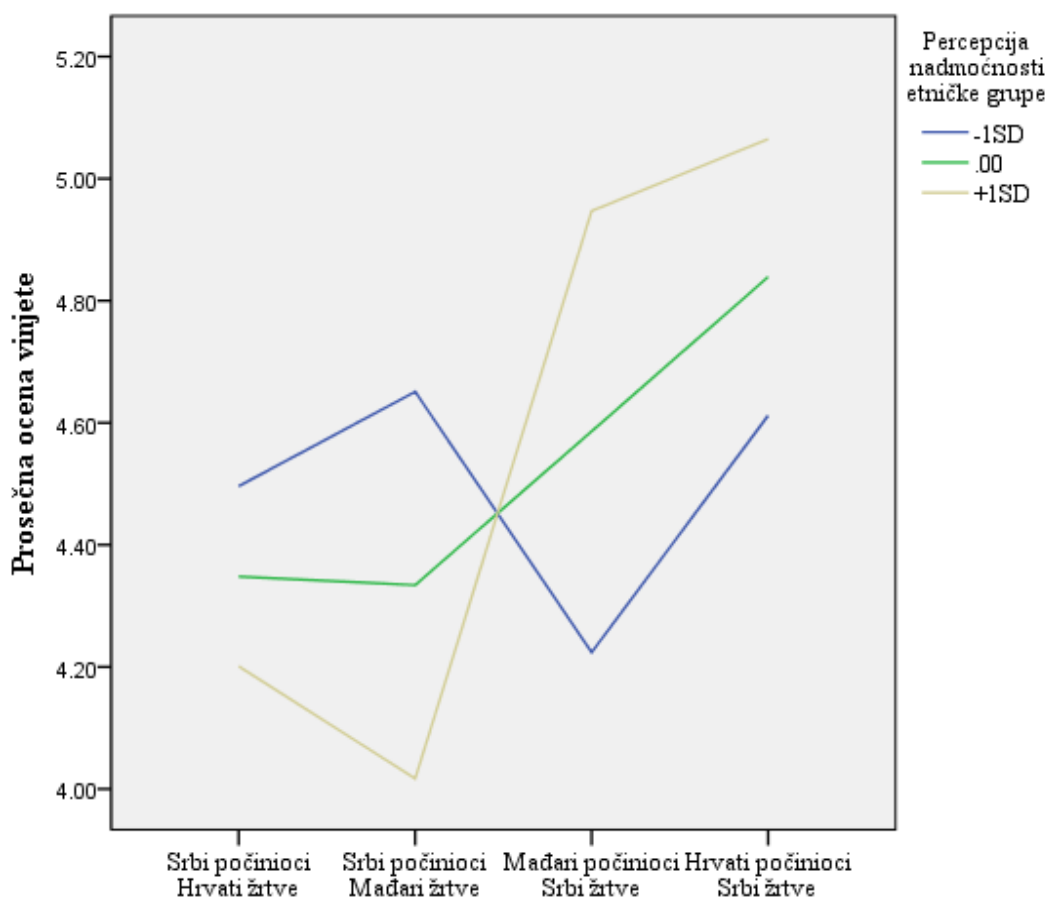
Analiza korelacija (tabela 8) ukazala je na slabu povezanost tipova etničke identifikacije i sklonosti kao moralnom isključivanju sa reakcijom na istorijski narativ, što dovodi u pitanje pretpostavljenu moderaciju. Ipak, uključivanje značajnosti etničke identifikacije za pojedinčev identitet u regresioni model je bilo opravdano, pošto je interakcija između verzije teksta i ovog tipa etničke identifikacije značajna ($R^2\text{change}=.044$, $F(3,297)=4.739$, $p<.01$). Na srednjim vrednostima značajnosti etničke identifikacije, ispitanici su pozitivnije ocenili tekst u kome su Srbi žrtve, a Hrvati počinioi ($b=.458$, 95% C.I. (.137, .780), $p<.01$). Istovremeno, na visokim vrednostima ove moderacione varijable (+1SD), ispitanici su pozitivnije reagovali na verzije teksta u kojoj su Srbi stradali i od Mađara ($b=.547$, 95% C.I. (.057, 1.036), $p<.05$) i Hrvata ($b=.946$, 95% C.I. (.502, 1.389), $p<.01$). Drugim rečima, ispitanici kojima je etnička pripadnost posebno značajna za samopoimanje naročito pozitivno ocenjuju tekstove u kome je njihova etnička grupa žrtva (grafikon 4).

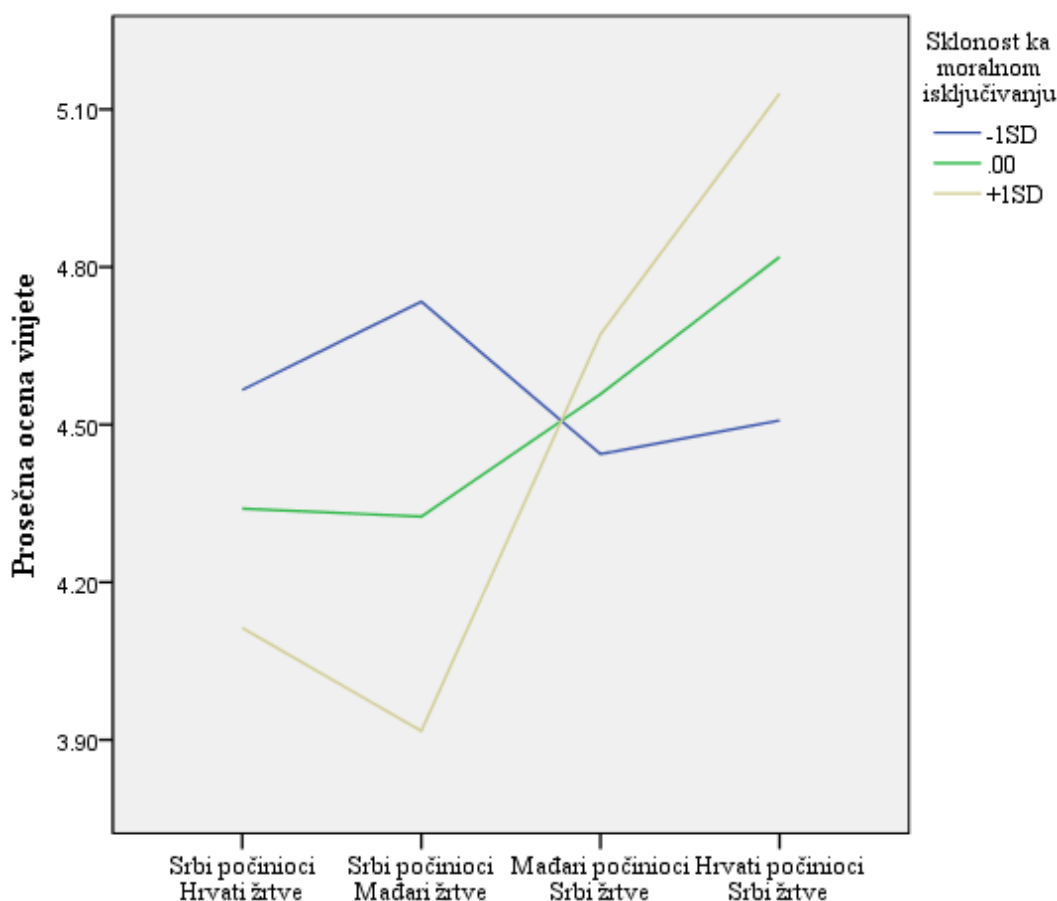
Grafikon 4: Moderacioni uticaj značajnosti etničke pripadnosti na reakciju na istorijski narativ

Što se tiče percepcije nadmoćnosti svoje etničke grupe, opisane pravilnosti su bile još izraženije – njeno uključivanje se pokazalo kao smisleno, pošto je interakcija bila značajna ($R^2\text{change}=.063$, $F(3,297)=6.904$, $p<.01$). Dobijen je isti trend: na srednjim vrednostima percepcije nadmoćnosti, ispitanici su pozitivnije ocenili tekst u kome je opisano stradanje Srba od strane Hrvata ($b=.490$, 95% C.I. (.173, .808), $p<.01$), dok su na visokim vrednostima ove moderacione varijable (+1SD) ispitanici pozitivnije ocenili verzije teksta u kome su Srbi stradali od i strane Mađara ($b=.747$, 95% C.I. (.258, 1.236), $p<.01$) i od strane Hrvata ($b=.865$, 95% C.I. (.434, 1.295), $p<.01$). Drugim rečima, osobe sklonije veličanju sopstvene etničke grupe naročito dobro prihvataju članke u kojima je opisano njeno stradanje (grafikon 5).

Grafikon 5: Moderacioni uticaj opažanja nadmoćnosti sopstvene etničke grupe na reakciju na istorijski narativ

Kada je sklonost ka moralnom isključivanju uključena kao moderator, procenat varijanse objašnjen interakcijom je bio najviši – preko 7% ($R^2\text{change}=.073$, $F(3,297)=8.133$, $p<.01$). Još jednom je potvrđen dobijeni trend: na srednjim vrednostima sklonosti ka moralnom isključivanju, ispitanici su naročito pozitivno ocenili tekst u kome su Srbi stradali od strane Hrvata ($b=.479$, 95% C.I. (.164, .795), $p<.01$), dok su na visokim vrednostima ove moderacione varijable (+1SD) oni bolje prihvatili vinjete u kojima su Srbi žrtve, bez obzira na to da li su počinioci kontrolna ($b=.559$, 95% C.I. (.080, 1.037), $p<.05$) ili suparnička ($b=1.017$, 95% C.I. (.588, 1.446), $p<.01$) etnička grupa (grafikon 6).

Grafikon 6: Moderacioni uticaj sklonosti ka moralnom isključivanju na reakciju na istorijski narativ

Uzeti zajedno, rezultati moderacione analize su nam omogućili da dođemo do nekoliko zaključaka. Prvo, nalazi su u skladu sa studijom 2, pošto smo potvrdili da je potrebno uvažiti oba tipa etničke identifikacije kada se istražuju stavovi ispitanika prema različitim istorijskim narativima. Drugo, analize su ukazale na ograničen uticaj naše eksperimentalne manipulacije i opisanih moderatora. Ovaj podatak tumačimo selekcionisanošću uzorka: pretpostavljamo da bi opisane pravilnosti bile izraženije ukoliko bi uzorak bio reprezentativniji. Treće, uprkos prigodnom uzorkovanju i ograničenim efektima, naši rezultati su dosledni – sve tri analize ukazuju na to da ispitanici koji su (na različite načine) snažnije vezani za svoju etničku grupu i koji su skloniji da moralno relativizuju istorijsko ponašanje svoje etničke grupe naročito dobro prihvataju članke koji ne dovode u pitanje uvreženi istorijski narativ o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine tj. koji potvrđuju istorijsku ulogu Srba kao žrtve. Smatramo da naši nalazi, dakle, potvrđuju Hipotezu 3.1.2.

Zaključna razmatranja o studiji 3

Dok smo u studiji 2 ukazali na opštiji model psihičkih procesa koji se nalazi u osnovi zastupanja pristrasnih istorijskih narativa, u ovoj studiji smo želeli da potvrdimo njegovu validnost kroz analize koje nam omogućavaju kauzalne zaključke.

Prvo, za zavisnu varijablu smo odredili neposrednu reakciju na tekstove koji u sebi sadrže različite prikaze skorašnjeg sukoba. Ova reakcija predstavlja kompozit ocena koje članovi društva najčešće koriste prilikom razmatranja različitih istorijskih narativa – procena objektivnosti i argumentovanosti teksta, pristrasnosti autora, njegove zlonamernosti i slično. To znači da je u pitanju mera sa visokom ekološkom validnošću, pošto su ispitanici imali prilike da budu izloženi različitim tumačenjima rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine i ovakvim ocenama njihove ispravnosti. Treba naglasiti i da je naša zavisna varijabla ponašajni pokazatelj defanzivnosti u obradi istorijskih

informacija, a ne još jedna mera stavova. Na ovaj način, izbegli smo ograničavanje na proučavanje veza između psihičkih sklonosti ispitanika.

Drugo, eksperimentalna manipulacija je potvrdila da tekst koji podržava uvreženi (pristrasni) istorijski narativ o srpskom stradanju od strane Hrvata dobija najvišu ocenu. Istovremeno, pokazali smo da izraženost različitih načina etničke identifikacije i sklonost ispitanika ka moralnom isključivanju podstiču bolje prihvatanje istorijskih informacija koje održavaju pozitivnu sliku svoje etničke grupe. Treba ponoviti da su dobijene razlike, iako u očekivanom smeru, vrlo slabe. Ispitanici su pozitivno ocenjivali izložene vinjete, nisu iskazali snažnu zdravu niti nekritičku vezanost za svoju etničku grupu i nisu bili skloni strategijama moralnog isključivanja.

Iako ograničenog opsega, individualne razlike na moderatorskim varijablama su se pokazale značajnim. Preciznije, rezultati studija 2 i 3 su komplementarni. U studiji 2 smo utvrdili da ispitanici sa izraženijom etničkom identifikacijom (različitog kvaliteta) i sklonošću ka moralnoj relativizaciji ponašanja svoje grupe negativnije reaguju na informacije koje ugrožavaju uvrežene istorijske narative. Istovremeno, u studiji 3 oni posebno dobro prihvataju informacije koje potvrđuju ustaljena tumačenja prošlosti u kojima se održava pozitivna slika sopstvene etničke grupe.

Koje su implikacije ovih nalaza?

Studije o postkonfliktnim društvima (npr. Mac Ginty, 2010; Mac Ginty & Firchow, 2016) ukazuju na postojanje dva opšta pristupa istoriji sukoba koji odgovaraju različitim nivoima društva. Dok nacionalne i međunarodne institucije najčešće pružaju obuhvatne narative koji „uokviravaju” prirodu i uzroke sukoba (*eng.* top-down approach), članovi društva koji su proživljavali teskobnu svakodnevicu međusobno dele priče koje mogu biti u manjoj ili većoj meri suprotstavljene zvaničnim istorijskim narativima (*eng.* bottom-up approach). Na žalost, naša studija o zvaničnim istorijskim porukama u sistemima obrazovanja Srbije i Hrvatske je, kao i dosadašnja istraživanja (npr. Mammone, 2006; Hobsbawm & Ranger, 2012; Cohen, 2013), jasno ukazala na to da društva, kroz institucionalizaciju istorijskih narativa, strateški redefinišu prošlost (pogotovo ratnu) tako da ne narušava pozitivnu sliku o sopstvenoj grupi. Iz suprotnog istraživačkog ugla koncentrisanog na to šta pojedinci usvajaju i kako, istraživači (npr. Sahdra & Ross, 2007; Bilali, 2012) naglašavaju da članovi koji su snažnije vezani za svoju etničku grupu pružaju snažan otpor preispitivanju istorijskih narativa oblikovanih u korist grupe, pošto ova osporavanja doživljavaju kao napad na njih same. U retkim ekstremnim slučajevima (npr. nacistička Nemačka), velika većina članova društva učestvuje u stvaranju jednostranih narativa u kojima se krivica pripisuje drugoj strani, ili ih bespogovorno prihvata. Tada, sistemi antagonističkih uverenja pojedinca („crno-bela” slika sveta sa jasnim moralnim ulogama: „mi” dobri, „oni” loši) se potvrđuju kroz jednostrana istorijska tumačenja i putem svakodnevnih komunikacija i putem poruka društvenih institucija. Naše istraživanje je upravo zasnovano na pretpostavci da se stvaranje pristrasnog istorijskog narativa odvija na svim nivoima: dok kanali socijalizacije kakav je sistem obrazovanja legitimizuju određenu verziju prošlosti, članovi neguju i brane ovakva tumačenja. Naravno, mi pretpostavljamo interakciju između društvenog i ličnog, a ne homogenost: smatramo da postoje individualne razlike u prihvatanju zvaničnih narativa i to u zavisnosti od izraženosti tri moderatora koje smo koristili u analizi.

Pre svega, iako smo zabeležili očekivane trendove, oni su bili vrlo ograničenog intenziteta. To je u skladu sa nalazima druge studije, u kojoj smo registrovali nisko slaganje ispitanika sa različitim disfunkcionalnim uverenjima. Slabu izraženost moderacionog obrasca smo dominantno pripisali selekcionisanosti uzorka (mlad, obrazovan, dobrovoljan, sačinjen od pripadnika pomažuće profesije tj. psihologa). Za razliku od naših ispitanika, značajan deo društva u Srbiji i Hrvatskoj je bio direktno ili posredno uključen u ratna zbivanja i mnogo više izložen jednostranim tumačenjima sukoba, pa se može očekivati da su vezanost za etničku grupu i sklonost defanzivnim interpretacijama prošlosti veće u opštoj populaciji. Drugim rečima, pošto su zaraćene strane bile podeljene po etničkim granicama, pripadnost srpskom ili hrvatskom narodu je postala jedna od centralnih odrednica samopoimanja (Turner et al., 1987) za veliki broj stanovnika bivše SFRJ, a međuetnički odnosi su poprimili „crno-belu” formu, gde smo „mi” dobri, a „oni” loši (npr. Moses, 1990; Gavrilović, 2018; Švigir, 2018). U takvoj situaciji, moralno opravdavanje postupaka sopstvene etničke grupe se može posmatrati kao jedan od načina na koji pojedinci razumeju i nose se sa traumatičnom prošlašću koja

je ostavila dugotrajne posledice na njih i na društvo u celini. Zbog toga pretpostavljamo da su u opštoj populaciji naši moderatori izraženiji i da predstavljaju prepreku (pre)oblikovanju zvaničnih istorijskih narativa u pravcu stvaranja kritične i balansirane predstave prošlosti. Podrška ovoj pretpostavci jeste nalaz istraživača (npr. Koren & Baranović, 2009) o snažnom otporu hrvatskog javnog mnjenja prema ovakvim pokušajima u udžbenicima, kao i teškoće s kojima se suočavaju slični projekti u Srbiji.²³ Buduća istraživanja bi, dakle, mogla da provere da li se u osnovi otpora nalaze i faktori koje je izdvojila naša moderaciona analiza.

Drugo, iako rezultati potvrđuju značaj socijalne identifikacije, oni nisu u skladu sa nalazima o suprotnim uticajima različitih načina etničke vezanosti, odnosno ne potvrđuju ideju o „zdravoj” i „nekritičkoj” etničkoj identifikaciji, odnosno „slepom” i „konstruktivnom” patriotizmu i slično, a koji bi vodili različitim ishodima, kada je reč o međugrupnim odnosima (npr. Schatz, Staub & Lavine, 1999; Roccas et al., 2008; Bilali, 2012). U kontekstu srpsko-hrvatskih odnosa, ispostavlja se da različiti načini etničke identifikacije imaju slične efekte. Iako je opažanje nadmoćnosti bilo snažniji moderator od značaja etničke pripadnosti, njihov smer uticaja je bio isti. Smatramo da se ovi nalazi mogu jasnije razumeti ukoliko se uvaži pomenuta razlika između stepena socijalne identifikacije i sadržaja socijalnog identiteta (Ellemers et al., 2002; Livingstone & Haslam, 2008). U postkonfliktnim društvima, vrlo je verovatno da se međuetnički odnosi definišu homogeno i jednostrano, te da se zato ne registruju različiti tipovi vezanosti. Preciznije, do izražaja ne dolazi različit odnos prema svojoj etničkoj grupi jer je sadržaj etničkog identiteta zapravo disfunkcionalan. U diskusiji o nalazima studije 2, pretpostavili smo da su srpski i hrvatski etnički identitet ispunjeni sadržajima vezanim za antagonizam međuetničkih odnosa. Naši rezultati govore u prilog ovome, pošto su i u studiji 3 snažnije identifikovani ispitanici, bez obzira na način njihove etničke identifikacije, naročito dobro prihvatili verziju teksta u kome je srpska strana prikazana kao žrtva hrvatskih poteza.

Treće, istraživanje je potvrdilo značaj manje istraženih konstrukata koji podstiču zastupanje pristrasnih istorijskih narativa. Sklonost ka moralnom isključivanju, faktor na koji su ukazala i domaća istraživanja (Ivanović, et al., 2021), se pokazao kao najsnažniji moderator veze između izloženog istorijskog narativa i reakcije na njegov sadržaj. Spremnost da se moralno relativizuju postupci, dakle, nije ograničena na situacije u kojima se procenjuje ponašanje pojedinca (npr. Thornberg et al., 2021), već predstavlja jednu od ozbiljnih prepreka izgradnje dobrih međuetničkih odnosa (Castano, 2011). Naši rezultati ukazuju na to da se remetilački uticaj moralnog isključivanja ogleda i u motivisanju pojedinaca da više vrednuju istorijske informacije koje održavaju pozitivnu sliku etničke grupe, na uštrb drugih. Smatramo da je moralno isključivanje izuzetno značajan izvor individualnih razlika za buduća istraživanja postkonfliktnih društava iz nekoliko razloga. Prvo, moralno isključivanje se jasno odnosi na etičnost i pravednost grupe – sadržaj koji čini jednu od okosnica na kojima se gradi pozitivna slika grupe. To znači da se ovaj sistem uverenja može aktivirati u različitim okolnostima u kojima je moralnost grupe dovedena u pitanje (npr. loš položaj manjina ili postkonfliktni kontekst). Drugo, moralna delegitimizacija protivnika je jedan od najvažnijih poduhvata prilikom opravdavanja ratne prošlosti svoje grupe. Na kraju, ovaj sistem uverenja može činiti jedan od osnovnih sadržaja koji gradi grupni identitet. Tada, moralno isključivanje poprima status „privilegovane prizme” kroz koju pojedinci razumeju i osmišljavaju svoju grupnu pripadnost i kroz koju se pozicioniraju prema pripadnicima drugih etničkih grupa.

Treba naglasiti da se dobijeni nalazi mogu uspešno povezati i sa širom literaturom o istorijskim narativima i međugrupnim sukobima. Naime, pojedini istraživači (Wertsch, 2002) smatraju da se grupe i njihovi članovi razlikuju u tome kako pristupaju istorijskim narativima: da li kao „autoritarnim” tekstovima koji podrazumevaju bezuslovno usvajanje tj. odbijanje ili kao „uverljivim” pričama čiji sadržaj zapravo predstavlja početnu tačku njihove dalje razrade. Dok prvi način ophođenja karakteriše dogmatizam zasnovan na uverenju o *istinitosti* istorijskih narativa i „stapanje” pojedinčevog „glasa” i poruke grupe, potonji način postupanja institira na ličnom doprinosu i mogućnosti promene narativa, pošto se oni ocenjuju s aspekta *ubedljivosti* tj. ne tretiraju se kao činjenični iskaz. Smatramo da su naši nalazi dodatno osvetlili pretpostavljene mehanizme.

---

²³ <https://pescanik.net/istorijske-citanke-2/>

Različiti tipovi etničke identifikacije i sklonost ka moralnom isključivanju mogu služiti kao motivaciona podloga koja navodi pojedinca da uvreženim istorijskim narativima pristupa kao kanoničkim tekstovima umesto kao uverljivim pričama, otvorenim za polemiku. Čak je i naš selekcionisani uzorak, koji je dobro prihvatao različite istorijske informacije, uključujući i one ugrožavajuće po sopstvenu grupu, ipak favorizovao članke u skladu sa zvaničnim istorijskim narativom, u stepenu u kome su značaj etničke pripadnosti, percepcija nadmoćnosti svoje grupe i sklonost ka moralnom isključivanju bili izraženi.

Iako to nije bio predmet našeg istraživanja, njegovi rezultati su od značaja i za postojeću literaturu o remetilačkom uticaju pristrasnih istorijskih narativa na aktuelne međugrupne odnose (npr. Halperin & Bar-Tal, 2011). Naime, istraživači (Hirschberger, Ein-Dor, Leidner & Saguy, 2016; Skrodzka, Kende, Faragó & Bilewicz, 2022) pokazuju da su ispitanici koji su koncentrisani na stradanje svoje etničke grupe kroz istoriju bili protiv kompromisa u aktuelnim političkim odnosima i skloniji negovanju teorija zavere koje narušavaju međuetničke odnose. Naši nalazi se mogu posmatrati kao moguća nadgradnja rečenog, pošto smo ukazali na to da etnička identifikacija i sklonost ka moralnom isključivanju mogu služiti kao motivaciona potka za negovanje jednostrane predstave nacionalne istorije u kojoj se insistira na prikazu sopstvene etničke grupe kao žrtve. Buduća istraživanja bi, dakle, trebalo da provere da li različiti oblici etničke identifikacije i sklonost ka moralnoj relativizaciji postupaka svoje grupe mogu biti veza između jednostranih istorijskih narativa i nespremnosti na poboljšanje međugrupnih odnosa.

Na kraju, smatramo da postoji nekoliko pravaca razrade naših rezultata.

Pre svega, koliko se članovi zapravo interesuju i aktivno bave skorašnjom istorijom sukoba svoje etničke grupe? Da li ispitanici različito vrednuju izvore informacija poput sistema obrazovanja, ličnih svedočanstava i sredstava masovnog informisanja? Da li na razliku u vrednovanju utiče i sadržaj (npr. da li su članovi grupe uvek kritični prema onome što pročitaju u dnevnoj štampi i da li poverenje u obrazovno institucionalizovane narative naglo opada ukoliko je njihov sadržaj ugrožavajuć za sliku grupe o sebi)? Neka od ovih pitanja su delimično rasvetljena istraživanjem u Srbiji (Јевтић, 2019) koje je izvestilo o slaboj informisanosti o tzv. ratovima 90ih i malom uticaju različitih društvenih kanala na mlađe generacije. Postoji li, dakle, mogućnost da su slabo izražene razlike u ocenama različitih istorijskih narativa koje smo dobili prevashodno posledica slabe upoznatosti i/ili interesovanja za ovu vremensku epohu? Nalazi pomenutog istraživanja pokazuju da je problem složeniji i nijansiraniiji: i kod ispitanika koji su imali vrlo rudimentirane narazive se pokazala jasna asimetričnost u dodeli moralnih uloga istorijskim učesnicima NATO bombardovanja SRJ 1999. godine (srpska strana je dominantno etiketirana kao žrtva, a NATO kao napadač). Za sada, ne znamo da li izraženost pristrasnosti istorijske predstave prati stepen informisanosti ili pojedinci koji su bolje upoznati sa određenom istorijskom epizodom teže izgradnji balansiranog tumačenja. Takođe, ne znamo ni u kakvoj je vezi stepen informisanosti sa etničkom identifikacijom i moralnim isključivanjem.

Drugo, naši moderatori svakako nisu konačan izbor: na osnovu modela iz studije 2 izdvojili smo faktore koji najbolje predviđaju bihevioralni pokazatelj sklonosti ka zastupanju pristrasnih istorijskih tumačenja. Na primer, ranija istraživanja na Novom Zelandu (Sibley, 2010) su pokazala kako negiranje značaja istorijskih nepravdi prema starosedeocima (istorijsko negiranje) i doprinosa njihove kulture savremenom društvu (simboličko isključivanje) negativno utiče na međuetničke odnose i stvara pristrasnu predstavu o nacionalnoj istoriji. Ovi faktori nisu ograničeni na postkolonijalnu prošlost, te je moguće proveriti da li predstavljaju značajan moderator stava prema različitim informacijama o skorašnjoj ratnoj prošlosti i odnosima zaraćenih strana. U najnepovoljnijem scenariju za međugrupne odnose, zastupanje simboličkog isključivanja i istorijske negacije bi dovelo do sistematskog isključivanja suparničke etničke grupe iz istorijskih narativa, dok bi sklonost ka moralnom isključivanju vodilo tome da se, kada je suparnička grupa prisutna, ona portretiše dominantno negativno. Na komplementaran odnos ovih faktora prilikom opisa odnosa Srba i Hrvata je ukazalo i pomenuto istraživanje (Seim, 2007) koje je proučavalo zvanične istorijske poruke u Hrvatskoj.

Treće, smatramo da bi buduća istraživanja trebalo da uvedu dodatne zavisne varijable poput (ne)spremnosti na međuetnički kontakt i saradnju. Na taj način, mogli bismo steći bolje razumevanje o uticaju jednostranih tumačenja prošlosti na aktuelne međugrupne odnose. Istraživači (npr. Liu & Hilton, 2005; Bar-Tal, 2007; Mukherjee et al., 2017) jasno ukazuju na to da su prošlost, sadašnjost i budućnost neraskidivo povezani tj. da istorijske poruke mogu služiti kao „vodič” u aktuelnim odnosima, kao i da mogu biti redefinisane kako bi se ostvarili ciljevi u bližoj ili daljoj budućnosti. Na žalost, literatura pokazuje da pristrasno oblikovani istorijski narativi mogu služiti legitimizaciji društvene nejednakosti (npr. Sibley, Liu, Duckitt & Khan, 2008) i mogu motivisati društvo na „svođenje računa” u sadašnjosti tj. raspirivanje međugrupnih sukoba (npr. Pérez & Liu, 2010). Samim tim, buduća istraživanja bi trebalo da provere da li se ovaj negativni obrazac dobija i u postkonfliktnom kontekstu bivše SFRJ.

Na kraju, uprkos selekcionisanom uzorku, obrazac rezultata ukazao je na dosledne, iako slabe pravilnosti: potvrdili smo uticaj etničke identifikacije i disfunkcionalnih uverenja o moralnosti grupe na obradu različitih istorijskih informacija. Buduća istraživanja mogu koristiti naše rezultate kao stabilnu osnovu za bolje razumevanje razloga u osnovi zastupanja jednostranih predstava o prošlosti grupe. S tim u vezi, u daljem tekstu smo posvetili posebnu pažnju doprinosu našeg istraživanja postojećoj naučnoj literaturi.

Opšta diskusija i smernice za dalja istraživanja

Naše istraživanje smo zasnovali na nekoliko ključnih teza.

Pre svega, pretpostavili smo da su različita tumačenja prošlosti jedan od osnovnih sadržaja koji grade sliku grupe i koji „ispunjavaju” pojedinčev socijalni identitet (Bar-Tal, 2000b), te da zbog toga imaju nekoliko uloga neophodnih za normalno funkcionisanje grupe: definišu ko pripada grupi, a ko ne, legitimišu ponašanje njenih pripadnika, omogućavaju vrednosna poređenja između grupa itd. (Páez et al., 2016).

Takođe, pretpostavili smo da su, usled njihovog značaja za opstanak grupe, zajednički istorijski narativi pristrasni: ugrožavajuće činjenice iz prošlosti se izbegavaju (npr. Pavlović, 2010) i pruža se slika o grupi kao dobroj i moralnoj (npr. Valentim & Heleno, 2018), neretko na uštrb drugih grupa (npr. Moses, 1990).

Na kraju, smatrali smo da su ove pristrasnosti prisutne na svim nivoima društva: i u zvaničnim tumačenjima društvenih institucija poput obrazovnog sistema (npr. Carretero et al., 2012) i u domenu svakodnevne komunikacije između članova. Uz to, postoje individualne razlike u stepenu usvajanja ovih zajedničkih tumačenja prošlosti koje se mogu dovesti u vezu sa različitim psihičkim faktorima (npr. Petrović et al., 2019).

U naše tri studije, hteli smo da proverimo koliko su ove pravilnosti izražene prilikom razmatranja dva postkonfliktna društva (Srbija i Hrvatska) i njihovih narativa o skorašnjoj istoriji sukoba (rat u Hrvatskoj 1991-1995 godine).

U prvoj studiji smo proučavali razlike na društvenom nivou: želeli da proverimo koliko zvanični narativi u Srbiji i Hrvatskoj sistematski prikazuju svoju etničku grupu kao moralnu stranu i kao žrtvu, dok se strateški izbegavaju informacije koje ugrožavaju ovako stvorenu istorijsku sliku. Sproveli smo sistematski pregled studija koje su analizirale udžbenike u Srbiji i Hrvatskoj, a ove nalaze smo dopunili analizom testova znanja nakon završene srednje škole u poslednjih deset godina i analizom važećih nastavnih planova i programa u dve države.

Razmatrajući analize udžbenika, prijemne ispite, testove znanja sa državne mature i nastavne planove i programe, pokazali smo da institucionalizovani narativ o ovom sukobu zauzima veći prostor i sadrži detaljnije informacije u obrazovnom sistemu Hrvatske u odnosu na sistem obrazovanja u Srbiji. Međutim, u situacijama kada se ova istorijska epizoda pominje, zvanična tumačenja u obe zemlje su podjednako ispunjena jednostranim prikazom rata koje neguje antagonističko razgraničenje između „nas” i „njih”. Preciznije, ukazali smo na to da se zvanični istorijski narativi u Srbiji i Hrvatskoj nalaze u dijaloškom odnosu (Bakhtin, 1981) tj. u krugu međusobnih opovrgavanja: obrazovno institucionalizovani narativi u obe zemlje uzrok sukoba vide u agresivnim postupcima druge strane i tako je delegitimizuju, dok svoju etničku grupu predstavljaju kao žrtvu (npr. Tomljenović, 2012; Pavasović Trošt, 2018b; Švigir, 2018). Istovremeno, otkrili smo da se zvanični narativi obe nacije dopunjuju strateškim zaboravom informacija koje dovode u pitanje institucionalizovanu predstavu rata. Mali prostor posvećen srpskim žrtvama rata u hrvatskim udžbenicima i izrazito uopšten rečnik srpskih udžbenika predstavljaju dobre ilustracije različitih oblika izbegavanja pretećih informacija. Samim tim, Srbija i Hrvatska su primer kako sistemi obrazovanja stvaraju sukobljene „tekstualne zajednice” (Stock, 1996) gde je zvanična verzija prošlosti jedne nacije direktna negacija narativa koji je institucionalizovan u drugoj. Naši zaključci su u skladu sa istraživanjima sprovedenim u Vukovaru (Jelić, Biruški & Ajduković, 2021) i Beogradu (Jovanović & Bermúdez, 2021) koja su analizirala otvoreno iznete narative ispitanika o ovom ratu. Istraživači su pokazali da ispitanici naglašavaju kako su narativi koje neguju o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine uvek u odnosu na narative suprotstavljene etničke grupe: iako odsutna, tumačenja suparnika se podrazumevaju i uzimaju kao referentna tačka prilikom pružanja sopstvenih shvatanja o ratu. Pojednostavljeno, dijaloški aspekt kolektivnih sećanja, na koji su skorašnja istraživanja ukazala prilikom proučavanja nivoa svakodnevne komunikacije, potvrdili smo kroz našu studiju na nivou obrazovno institucionalizovanih poruka.

U drugoj studiji smo posvetili veću pažnju ličnom nivou analize istorijskih narativa, te smo istražili potencijalne razlike u stepenu upoznatosti sa osnovnim informacijama o ratu između srpskih

i hrvatskih ispitanika i proverili smo koliki značaj oni pridaju ovoj istorijskoj epizodi. Pokazali smo da hrvatski ispitanici češće spontano navode ovaj rat kao jednu od centralnih epizoda iz nacionalne istorije i da su bolje upoznati sa ovom istorijskom epizodom od srpskih ispitanika. Ovaj podatak je u skladu sa nalazima o većoj zastupljenosti rata u obrazovnom sistemu Hrvatske i sa registrovanim otklonom prema ratovima vezanim za raspad SFRJ koji postoji u obrazovnom sistemu Srbije. Međutim, nismo bliže razmotrili koliki je zapravo uticaj sistema obrazovanja tj. koliko se ispitanici u Srbiji i Hrvatskoj oslanjaju na njega prilikom razumevanja nacionalne istorije, a koliko na manje formalne kanale poput sredstava masovnog informisanja, priča očevidaca i slično. Istraživanja u Beogradu na primeru NATO bombardovanja SRJ (Јевтић, 2019) su pokazala da je uticaj obrazovnog sistema vrlo ograničen, te postoji mogućnost da su ispitanici okrenuti neformalnim kanalima informisanja o skorašnjoj istoriji sukoba. Takođe, nismo istražili razloge zbog kojih srpski ispitanici češće navode čitave periode, a manje konkretne istorijske epizode iz rata. Da li je u pitanju usvajanje uopštenih informacija prisutnih u zvaničnim porukama ili unutrašnji konflikt usled nemogućnosti da se jasno dodele moralne uloge (Giner-Sorolla et al., 2020) istorijskim učesnicima u ovom ratu? Uprkos ovim otvorenim pitanjima, naši rezultati se mogu posmatrati kao elementarni pokazatelji slaganja između zvanične „agende” sećanja i njenog usvajanja od strane pojedinca.

Takođe, u studiji 2 smo pokušali da ukažemo i na psihičke mehanizme koji stoje u osnovi sklonosti ka zastupanju pristrasnih istorijskih narativa. Naš model smo zamislili kao sistematizaciju postojećih nalaza (npr. Bandura, 1999; Roccas et al., 2006; Bar-Tal et al., 2012; Bilali, 2013; Klar & Baram, 2016) o faktorima koji motivišu pojedinca da prošlosti svoje grupe pristupa jednostrano tj. uključili smo različite konstrukte koje je dosadašnja literatura mahom izolovano proučavala. Razvijeni model smo testirali na srpskom i hrvatskom poduzorku koji su zajedno brojali preko 500 ispitanika. Uprkos malim razlikama u pristrasnosti ocena i opštoj nesklonosti ispitanika ka zastupanju izdvojenih disfunkcionalnih uverenja, rezultati su jasno potvrdili primenljivost modela na oba etnička poduzorka. Pokazali smo kako različiti tipovi etničke identifikacije (i onaj zasnovan na „zdravoj” vezanosti za svoju etničku grupu i onaj zasnovan na šovinističkom poređenju), preko uverenja koja a) međuetničke odnose definišu kao „crno-bele”, b) koja moralno relativizuju istorijske prestupe članova i c) koja institiraju na otporu prema suprotstavljenim tumačenjima prošlosti, motivišu pojedinca ka pristrasnijim ocenama krivice za skorašnju istoriju sukoba i negativnijim reakcijama na istorijske informacije koji poželjnu predstavu sukoba dovode u pitanje. Treba naglasiti da naši rezultati ilustruju kako uvreženost disfunkcionalnih uverenja o međuetničkim odnosima može poništiti očekivane razlike u uticaju različitih oblika etničke identifikacije (npr. Roccas et al., 2008).

Na kraju, studiju 3 smo zamislili kao kauzalnu potvrdu naših nalaza iz druge studije: u eksperimentalnu manipulaciju smo uključili oba tipa etničke identifikacije, sklonost ka moralnom isključivanju, kao najsnažniji medijator, i reakciju na ugrožavajuće istorijske narative, kao bihejvioralnu i ekološki validnu meru tzv. defanzivne obrade informacija. Preko 300 ispitanika je prošlo kroz eksperimentalnu manipulaciju i, uprkos slabo izraženoj etničkoj identifikaciji i opštem neslaganju sa strategijama moralnog relativizovanja, pružilo vrlo dosledne nalaze. Pokazali smo da je najveći stepen prihvatanja istorijskih informacija bio vezan tekstove u skladu sa uvreženim istorijskim narativom, a u odnosu na tekstove koji ga dovode u pitanje. Istovremeno, tekstove u skladu sa dominantnim tumačenjem rata su naročito dobro prihvatili oni ispitanici koji su na različite načine snažnije vezani za svoju etničku grupu i koji su skloniji strategijama moralnog isključivanja.

Uzete zajedno, druga i treća studija ukazuju na mogućnost da se u pojedinim postkonfliktnim društvima, poput Srbije i Hrvatske, međugrupni odnosi definišu homogeno i jednostrano, što podrazumeva „ispunjavanje” grupnog identiteta uverenjima čiji je zajednički imenilac međuetnički antagonizam. Iako nismo otvoreno pitali ispitanike šta za njih znači biti Srbin tj. Hrvat, ukazali smo na medijatorsku ulogu nekoliko uverenja sa posebno izraženim remetilačkim potencijalom. Dosledna povezanost različitih tipova etničke identifikacije sa antagonističkim uverenjima daje za pravo pojedinim istraživačima (Livingstone & Haslam, 2008) da tvrde koliko je sadržaj identiteta bitno pitanje. Drugim rečima, naše studije su pružile jasnu potvrdu stava da je neophodno istovremeno istražiti i način identifikacije sa svojom grupom i značenje koje grupna pripadnost ima za osobu (u

našem slučaju, uverenje o moralnoj ispravnosti članova grupe), prilikom proučavanja pojedinčevog zastupanja određenog istorijskog tumačenja.

Šire posmatrano, naši nalazi su u skladu sa idejom da je „drugi” je konstitutivan element priče tj. da je svaki element narativa podjednako određen onim ko govori, onome kome se govori i onim koji se podrazumeva (Werstch, 1993; Grossen, 2010). Preciznije, u prvoj studiji smo pokazali da istorijski narativ ne postoji izolovano, već da je u dijaloškom odnosu sa njegovim kontrarnarativom iz susedne države. Takođe, ovaj rad potvrđuje stav istraživača (npr. Wertsch, 2002) koliko je značajno analizirati priče tj. narative koje određena zajednica neguje. Ovi narativi služe kao „oruđa” (Виготски, 1977; Werstch, 1993) za pojedinčevo snalaženje u društvenoj stvarnosti. Ova oruđa ne samo što oblikuju pojedinca, već ih i on aktivno oblikuje (Valsiner, 1997; Wertsch, 1997), menjajući time i socijalnu realnost u kojoj se nalazi. Prenesene na domen našeg istraživanja, ove ideje podrazumevaju da su narativi ispitanika zapravo mešavina njihovog tumačenja i pounutrenih poruka značajnih drugih (npr. Koschmann, 1999). Preciznije, istorijski narativi istovremeno oblikuju pojedinca, osmišljavajući njegovu grupnu pripadnost, i bivaju oblikovani od strane članova (Kuzmanić, 2008; Mukherjee et al., 2017), a u cilju borbe protiv postojanja više suprotstavljenih tumačenja o tome šta se dogodilo (npr. Jovchelovitch, 2008) i održanja poželjne slike grupe u aktuelnim međugrupnim odnosima (npr. Mammone, 2006). Naši nalazi iz druge i treće studije, makar delimično, ilustruju iz čega se sastoji ovaj proces: različita uverenja o „crno-belim” međugrupnim odnosima, moralnim kvalitetima grupe i jedinstvu njenih članova „grade” pojedinčev socijalni identitet i sistematski ga motivišu ka interpretacijama prošlosti koje pružaju istorijske argumente za ovaj antagonistički referentni sistem. Istovremeno, pojedinci pokazuju otklon prema istorijskim narativima koji ugrožavaju uvreženu (pristrasnu) predstavu prošlosti u stepenu u kome su pounutрили uverenja u osnovi poželjnog istorijskog narativa. Opisana sprega čini kontekst tj. sklop odnosa (Engeström, 2001) koji usmerava pojedinca u njegovoj društvenoj delatnosti.

Treba naglasiti da smo kroz ove stavove mnogo veću pažnju posvetili pojedinčevom unutrašnjem svetu tj. slaganju između nekoliko antagonističkih uverenja iz sistema vrednosti grupe i jednostranih istorijskih narativa o skorašnjoj istoriji sukoba. Međutim, raznorodnost tumačenja prošlosti tj. sapostojanje različitih istorijskih narativa o istom događaju je neminovnost sa kojom se susreću istraživači iz ove oblasti (npr. Licata et al., 2018). Pošto je svaka interpretacija prošlosti nužno praćena otporom, to znači da pojedinci koji neguju različita istorijska tumačenja vrlo često neguju i različite vrednosti za koje smatraju da predstavljaju glavna obeležja grupe. Drugim rečima, potrebno je bliže istražiti koliko se članovi razlikuju u tome šta podrazumevaju pod sržnim osobinama grupe i kako se ove razlike prenose u domen istorijskih tumačenja. Na složen odnos između sadržaja socijalnog identiteta i istorijskih narativa je ukazao pomenuti nalaz o „dijalogu” između suprotstavljenih istorijskih narativa koje neguju članovi unutar društva (Tulviste & Wertsch, 1994), pošto on vodi zaključku da je svaka verzija prošlosti zastupana u cilju podržavanja određenog sistema vrednosti podgrupe. O individualnim razlikama u percepciji sržnih osobina grupe govori i istraživanje koje se bavilo emocionalnim reakcijama na istorijske prestupe. Ispostavlja se da su pojedinci koji su smatrali da krivicu za istorijska nedela treba osećati „u ime” grupe bili mnogo manje spremni da se povinuju kolektivnoj emocionalnoj klimi u društvu (Goldenberg, Saguy & Halperin, 2014).

Ovi stavovi podrazumevaju da se istraživanje istorijskih narativa mora odvijati na nekoliko nivoa istovremeno: na međugrupnom (analiza hegemonih narativa dve grupe), unutargrupnom (analiza različitih istorijskih tumačenja u okviru jednog društva), interpersonalnom (koliko se članovi slažu sa zvaničnim narativom, a koliko sa njegovim nelegitimisanim konkurentima) i intrapersonalnom planu (referentni okvir pojedinca). Istovremeno, mora se uvažiti dijalektički odnos između različitih narativa, kao i „dijalog” između onog što se iznosi i onog što je izostavljeno. Uvažavajući ove zahteve, kroz naše tri studije smo uspeli da obuhvatimo međugrupni (poređenje obrazovno institucionalizovanih narativa u Srbiji i Hrvatskoj), interpersonalni (slaganje srpskih i hrvatskih ispitanika sa različitim istorijskim porukama) i intrapersonalni nivo (uticaj antagonističkih uverenja o grupi i njenim odnosima na stepen prihvatanja istorijskih informacija). Na žalost, nismo uspeli da u potpunosti proučimo oblikovanje istorijskih narativa u svakom od ovih konteksta, te ćemo proći kroz ograničenja našeg istraživanja vezana za svaki nivo.

Međugrupni nivo analize

Prvo, dok je u Hrvatskoj za analizu testova znanja uzeta državna matura koja se zadaje svim maturantima, za test znanja iz Srbije je uzet prijemni ispit za studije istorije u Beogradu. Naše zaključke o sadržaju i zastupljenosti rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine bi trebalo proveriti i na prijemnim ispitima za studije istorije na drugim univerzitetskim centrima u Srbiji.

Drugo, nismo analizirali testove znanja koji se zadaju nakon završene osnovne škole. Osnovno obrazovanje je obavezno i u Srbiji i u Hrvatskoj, te bi buduća istraživanja mogla detaljnije da ukažu na to kakvi istorijski narativi spadaju u „zakonski minimum” razumevanja nacionalne istorije koji se očekuje od mlađih generacija.

Treće, zvanični istorijski narativ, pored sistema obrazovanja, oblikuju različite državne institucije i politički čelnici kao njihovi predstavnici. Stoga bi bilo korisno analizirati sadržaj saopštenja političkih čelnika (npr. Obradović & Howarth, 2018) i deklaracija koje donose skupštine, akademije nauka, udruženja eminentnih istoričara i slično. Kroz poređenje narativa koje ove institucije iznose moguće je proveriti koliko su u ove dve države usklađeni naponi da se homogenizuje zvanično tumačenje rata u Hrvatskoj 1991-1995 godine (ovo pitanje smo pokrenuli prilikom ukazivanja na deklaracije hrvatske skupštine).

Četvrto, ovaj sukob je imao ogromne posledice i na Bosnu i Hercegovinu, državu sa velikim brojem Srba i Hrvata. Pojedine analize (npr. Baranović, 2001; Jeftić, 2013) ukazuju da se zvanični istorijski narativi u BiH razgraničavaju po etničkim linijama tj. da ne postoji obrazovna institucionalizacija jedinstvenog istorijskog narativa. Stoga bi se u budućim istraživanjima mogle utvrditi sličnosti i razlike između obrazovno institucionalizovanih narativa o tzv. ratovima 90ih koje zastupaju srpska i hrvatska strana u BiH i obrazovno institucionalizovanih narativa njihovih matice.

Peto, dosadašnja ograničenja se odnose na institucionalizovane narative. Međutim, postoje i manje formalni kanali kojima se određeno istorijsko tumačenje prenosi kroz javno mnjenje. Na primer, analiza sadržaja medija poput dnevne štampe ili tematskih emisija bi bila odlična dopuna našim nalazima, pošto sredstva masovnog informisanja predstavljaju sponu između nivoa svakodnevnog komunikacije između članova i nivoa društvenih institucija poput sistema obrazovanja, skupštine itd. Ovakva analiza bi mogla da ukaže na sistematske pristrasnosti koje smo opisali u studiji 1, ali i na postojanje suprotstavljenih istorijskih narativa koje neguju različite podgrupe unutar srpskog i hrvatskog društva, što implicira neophodnost analize unutargrupnog nivoa. Uvažavajući postojeću literaturu, mi pretpostavljamo da postoji polifazičnost tumačenja (Jovchelovitch, 2008) skorašnje istorije sukoba tj. da istorijski narativ ozvaničen u sistemu obrazovanja Srbije i Hrvatske postoji uporedo sa kontranarativima uvreženim u njihovim javnim mnjenjima. Kao značajan zadatak za buduća istraživanja, dakle, postavljamo utvrđivanje koliko različitih istorijskih tumačenja postoji, u kom stepenu su ovi kontranarativi zastupljeni i koliko odstupaju od legitimisane verzije prošlosti.

Interpersonalni nivo analize

Prvo, kada smo istraživali razlike između srpskih i hrvatskih ispitanika, koncentrisali smo se na proučavanje toga koliko oni poseduju rudimentirana znanja o ratu (kada je počeo i kada se završio) i koliko često ga spontano navode kao jedan od centralnih događaja iz nacionalne istorije. Dodela različitih moralnih uloga (Giner-Sorolla et al., 2020) istorijskim učesnicima je postupak koji bi buduća istraživanja mogla da iskoriste u cilju detaljnijeg razumevanja koherentnosti narativa, njegovog slaganja sa institucionalizovanom verzijom itd. Ovaj metod se u istraživanju u Beogradu na temu NATO bombardovanja SRJ 1999. godine (Jevtić, 2019) pokazao kao vrlo efikasan način da se proveri koliko su narativi mlađih generacija zapravo kompleksni i međusobno slični.

Drugo, poređenje dva etnička poduzorka je obuhvatalo i način etničke identifikacije, stepen slaganja sa različitim antagonističkim uverenjima, pristrasnim ocenama odgovornosti i štete, stepen prihvatanja narativa formiranih na štetu svoje etničke grupe, kao i nespremnost na izlaganja istorijskim informacijama koje potiču od suparničke strane. Iako smo na ovaj način uvažili činjenicu da

se istorijski narativi ne usvajaju mehanički, već da postoje određeni psihički faktori koji čine „prizmu” kroz koju se svaka istorijska informacija procenjuje, mi nismo uspeli da u celosti obuhvatimo složenost procesa koji se odvija u pozadini zastupanja određenog istorijskog narativa. Pojednostavljeno, mi ne znamo zbog čega naši ispitanici pridaju značaj ovoj istorijskoj epizodi, da li je opažaju u pozitivnom ili negativnom svetlu i zašto pokazuju otpor prema stavovima koji neguju pristrasnu predstavu rata. Buduća istraživanja bi trebalo da reše ovaj problem tako što će zahtevati od svojih ispitanika da slobodno iznesu svoje narative o skorašnjoj istoriji sukoba kao što su to učinila pomenuta istraživanja iz Srbije i Hrvatske (Jelić et al., 2021; Jovanović & Bermúdez, 2021). Na ovaj način bi se stekao najjasniji uvid u stepen (ne)poklapanja ličnog tumačenja sa zvaničnim narativom, način na koji pojedinac promišlja o tome kako suparnička etnička grupa opaža ovaj rat itd. Samim tim, umesto našeg dominantno kvantitativnog pristupa, buduća istraživanja bi trebalo da se više oslone na kvalitativne metode poput intervjua, fokus grupa ili pak organizovanja diskusija između pripadnika do skora zaraćenih strana. Treba imati u vidu da ovakav metod uključuje i posredno zaključivanje o pojedinčevim uverenjima na osnovu njegove priče. Ovaj induktivni pristup otkrivanju disfunkcionalnih sadržaja etničkog identiteta bi bio odlična dopuna našoj *a priori* sistematizaciji antagonističkih uverenja o međuetničkim odnosima. Korisno je promisliti kakvi bi se podaci dobili, te mi pretpostavljamo da bi u ovakvom istraživanju ispitanici izneli narative koji pripadaju jednoj od sledećih grupa tumačenja. Prvu grupu bi činile priče u skladu sa istorijskim narativom ozvaničenim u sistemu obrazovanja. One bi imale status hegemonog tumačenja i bile bi u pozitivnoj vezi sa zastupanjem različitih uverenja koja pravdaju svoju etničku grupu, a krive suparničke strane. Nasuprot tome, verujemo da će se u manjoj meri ispoljiti i njegov kontranarativ strukturisan prevashodno kao negacija uvreženog tumačenja (npr. Fond za humanitarno pravo, 2021). Razlog tome je što istorijski narativi o ratovima 90ih koji krivicu usmeravaju dominantno ka svojoj etničkoj grupi postoje već duže vreme u Srbiji, ali oni nisu zastupljeni u značajnijoj meri i mahom su oličenje inicijative manjeg broja istraživača. Pretpostavljamo da pojedinci koji neguju ovakve narative ne bi bili skloni zastupanju uverenja čiji je cilj prebacivanje odgovornosti suparničkoj grupi. Na kraju, treća grupa priča bi imala status „antinarativa”. Ljude koji iznose ovakvu vrstu tumačenja bi krasila nezainteresovanost za prošlost usled koncentracije na teskobnu današnjicu, kao i opšti negativizam prema različitim tumačenjima skorašnje istorije sukoba. Njihovo neslanje sa antagonističkim uverenjima bi, dakle, bio odraz poricanja njihove smislenosti usled koncentracije na prošla zbivanja: devedesete su ispunjene brojnim greškama koje su dovele do lošijih životnih uslova i nema smisla vraćanju na „njihove” i „naše” propuste iz prošlosti, već je potrebno da *sada* radimo na podizanju standarda života.

Treće, naše istraživanje smo ograničili na deskriptivnu analizu psihičkih procesa u izgradnji istorijskih narativa. Drugim rečima, nismo organizovali dijalog između pripadnika sukobljenih strana sa ciljem uzajamnog razumevanja i stvaranja zajedničkog narativa pomirenja, nasuprot uvreženim (i pristrasnim) verzijama. Studije iz sveta u kojima je naglasak stavljen na međuetničku saradnju u argumentovanju istorijskih tumačenja i njihovoj kritičkoj analizi (Goldberg, Schwarz & Porat, 2011), kao i istraživanja na našim prostorima (Selvanathan et al., 2019), gde je podstaknut združeni zahtev za ostvarenjem pravde nakon tzv. ratova 90ih, su dala dragocen doprinos upravo na ovom polju. Osnovni cilj ovih istraživanja jeste sistematski pokušaj da se prošlosti pristupi sa pozicije „šta bi bilo da...” (Galtung, 2001), u kojoj bi pojedinci morali da aktivno promisle o istorijskoj poziciji suparničke strane (Karić, 2020) i gde bi istoriju opažali kao izvor pouka o tome kako su se greške mogle izbeći i šta treba učiniti da se one ne bi ponovile. Stoga bi buduće studije mogle da uvažavaju potrebu za društvenom akcijom i pokušaju da, kroz različite intervencije, doprinesu kritičkom odnosu prema istorijskim narativima u cilju poboljšanja međuetničkih odnosa.

Na kraju, naša analiza je vrlo ograničeno ukazala na promenljivost istorijskih narativa, kroz sekundarnu analizu pregleda studija udžbenika u Srbiji i Hrvatskoj tokom godina. Iako u skladu sa literaturom o zvaničnim narativima (npr. Kello, 2017), ovaj podatak nije dovoljan da obuhvati dinamiku istorijskih narativa kroz vreme. Buduća istraživanja moraju analizirati i zvanične i laičke istorijske narative kroz kombinaciju transferzalnog i longitudinalnog nacrtu. Preciznije, studije bi trebalo da istraže kako grupe (pre)oblikuju svoje zvanične narative kroz vreme, da li se generacije

međusobno razlikuju u narativima koje neguju i da li (i zašto) pojedinci vremenom menjaju svoja shvatanja prošlosti.

Intrapersonalni nivo analize

Prilikom analiziranja referentnog okvira koji pojedinac poseduje, mi smo se ograničili na nekoliko uverenja koje je dosadašnja literatura (npr. Bar-Tal et al., 2012; Klar & Baram, 2016) izdvojila kao ozbiljne prepreke preispitivanju uvreženih pristrasnosti u narativima o prošlosti grupe. Takođe, na osnovu prethodnih studija (npr. Bilali, 2012; Bilali, 2013) uvažili smo i različite načine vezanosti za svoju etničku grupu. Međutim, propustili smo da analiziramo više značajnih faktora.

Jedan od njih jeste šovinistička ideologija. Pojedini autori (npr. Staub, 2003) naglašavaju da je njen osnovni sadržaj vezan za pronalaženje tzv. „žrtvenog jarca” – grupe koja se krivi za aktuelne, ali i istorijske nedaće nacije. Samim tim, ovakva ideologija bi služila kao legitimizacija jednostranih tumačenja prošlosti, pošto bi se „drugi” dosledno optuživao za tešku situaciju u državi, kao i istorijske nepravde kroz koje je grupa prošla. Pošto je ideologija konstrukt dominantno vezan za političke čelnike, buduća istraživanja bi mogla da provere koliko se različite političke partije u Srbiji i Hrvatskoj oslanjaju na šovinistička tumačenja i da li postoji sistematska razlika između njihovih čelnika prilikom iznošenja stavova o skorašnjoj istoriji sukoba. Istovremeno, buduće studije bi mogle da provere koliko se simpatizeri partija razlikuju u prihvatanju šovinističkih izjava i da li su ove razlike u vezi sa stepenom usvojenosti izdvojenih disfunkcionalnih uverenja u našim studijama.

S druge strane, literatura (npr. Jevtić, 2021) dosledno ukazuje na složeni uticaj emocija na međuetničke odnose. Preciznije, pored uvreženosti pojedinih uverenja o međugrupnim odnosima, autori naglašavaju da u grupi može preovladavati određeno raspoloženje koje postaje tzv. kolektivna emocionalna orijentacija grupe (Bar-Tal, 2001). Zauzvrat, dominantno raspoloženje čini članove grupe sklonim da nove informacije tumače u pravcu potvrde postojeće emocije (Halperin, Sharvit & Gross, 2011). Na primer, društvo u kome je osećanje straha preovladavajuće raspoloženje će biti skloni da različite međuetničke postupke opaža kao aktuelnu pretnju, a u odnosu na zapamćena ugrožavanja iz prošlosti. Moguće je pretpostaviti da su u ovakvom društvu uvreženi istorijski narativi koncentrisani oko stradanja članova u prošlosti, a time i da predstavljaju istorijsku potvrdu zastupljenosti ove emocije. Bogatstvo emocionalnih doživljaja svakako podrazumeva da se buduće studije ograniče na pojedini broj osećanja koja mogu imati presudnu ulogu u održavanju pristrasne predstave prošlosti. Pojedini autori (Halperin, 2008) naglašavaju remetilačku ulogu mržnje, pošto je ona zasnovana na proceni da je suparnička grupa „po prirodi” loša, da se ne može promeniti i da su članovi druge grupe manje-više isti tj. zli. Tada, istorijski narativi bi bili najverovatnije oblikovani u pravcu sistematske delegitimizacije i demonizacije (Moses, 1990) suparničke strane, kako bi održavali ovu negativnu emociju.

Međuetnički sukobi svakako predstavljaju plodno tle za razvoj najgore situacije u kojoj bi se svaki od pobrojanih elemenata kognitivno-afektivnog sistema značenja grupe međusobno podržavali. Na primer, raspoloženje mržnje bi se raspirivalo kroz zastupanje šovinističke ideologije i negovanje disfunkcionalnih uverenja iz našeg istraživanja. Istovremeno, pristrasna tumačenja prošlosti bi pružila istorijske argumente za ovakav antagonizam, dok bi političke poruke, uvreženo raspoloženje i sistem vrednosti, zauzvrat, održavao pristrasne istorijske narative. Na dopunjujući uticaj nekih od pobrojanih elemenata su ukazala i prethodna istraživanja (Bar-Tal, 2007), te bi buduće studije trebalo da procesu (pre)oblikovanja istorijskih narativa pristupe uz veće uvažanje složenosti referentnog okvira grupe.

Uprkos navedenim nedostacima, naše istraživanje je uspeo da ukaže na složenost i dinamičnost fenomena istorijskog narativa: ukazali smo na oličenja pristrasnosti legitimisane predstave rata, „dijalog” zvaničnih poruka o skorašnjoj istoriji sukoba, kompleksnost odnosa između društveno legitimisanog tumačenja i ličnog prihvatanja, kao i na sadejstvo različitih psihičkih činilaca u zastupanju određenog tumačenja prošlosti. Pojednostavljeno, potvrdili smo sržno svojstvo zajedničkih istorijskih narativa – oni se oblikuju. Na istraživačima, ali i svim ostalim članovima društva je da ta promena bude na bolje: u pravcu koji neće pružiti istorijsku potvrdu mitskom razgraničenju na dobre tj. „nas” i loše tj. „njih”.

Literatura

- Agičić, D. (1998). Slika naroda jugoistočne Europe u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu. *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 31(1), 205-215.
- Andreouli, E., & Howarth, C. (2013). National identity, citizenship and immigration: Putting identity in context. *Journal for the theory of social behaviour*, 43(3), 361-382. doi:10.1111/j.1468-5914.2012.00501.x
- Andrighetto, L., Halabi, S., & Nadler, A. (2018). Fostering trust and forgiveness through the acknowledgment of others' past victimization. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2), 651–664. doi:10.5964/jspp.v5i2.728
- Avramović, Z. M. (1999). Srbi u hrvatskim i Hrvati u srpskim udžbenicima istorije za VIII razred - komparativna analiza. *Nastava i vaspitanje*, 48(3-4), 365-381.
- Bădescu, G. (2016). 'Achieved without Ambiguity?' Memorializing Victimhood in Belgrade after the 1999 NATO Bombing. *Südosteuropa*, 64(4), 500-519. doi:10.1515/soeu-2016-0044
- Baillie, B. (2013). Capturing Facades in 'Conflict-Time': Structural Violence and the (Re) construction Vukovar's Churches. *Space and Polity*, 17(3), 300-319. doi:10.1080/13562576.2013.854996
- Bakhtin, M. (1981). Discourse in the novel (C. Emerson & M. Holquist, Trans). In M. Holquist (Ed.), *The dialogical imagination: four essays by M.M. Bakhtin* (pp. 259–422). Austin: University of Texas Press.
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and social psychology review*, 3(3), 193-209. doi:10.1207/s15327957pspr0303_3
- Baranović, B. (2001). History textbooks in post-war Bosnia and Herzegovina. *Intercultural Education*, 12(1), 13-26. doi:10.1080/14675980120033939
- Bar-Tal, D. (1998). Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case. *International Journal of Conflict Management*, 9(1), 22–50. doi:10.1108/eb022803
- Bar-Tal, D. (2000a). *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bar-Tal, D. (2000b). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology*, 21(2), 351-365. doi:10.1111/0162-895x.00192
- Bar-Tal, D. (2001). Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as it does in the Israeli society?. *Political Psychology*, 22(3), 601-627. doi: 10.1111/0162-895X.00255
- Bar-Tal, D. (2003). Collective Memory of Physical Violence: its Contribution to the Culture of Violence. In *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, 77–93. Palgrave Macmillan, London. doi:10.1057/9781403919823_5
- Bar-Tal, D. (2007). Sociopsychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, 50(11), 1430-1453. doi:10.1177/0002764207302462
- Bar-Tal, D., & Bennink, G. H. (2004). The nature of reconciliation as an outcome and as a process. In Y. Bar-Siman-Tov (Ed.), *From conflict resolution to reconciliation* (pp. 11–38). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., & Zafran, A. (2012). Ethos of conflict: The concept and its measurement. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18(1), 40. doi:10.1037/a0026860
- Barreiro, A., Wainryb, C., & Carretero, M. (2017). Power struggles in the remembering of historical intergroup conflict: hegemonic and counter-narratives about the Argentine „Conquest of the Desert”. In *History Education and Conflict Transformation* (pp. 125-145). Palgrave Macmillan, Cham. doi:10.1007/978-3-319-54681-0_5
- Barunčić, J., & Križe, Ž. (2006). Domovinski rat u udžbenicima iz povijesti. *Časopis za suvremenu povijest*, 38(2), 627-651.

- Bilali, R. (2012). Identity centrality and in-group superiority differentially predict reactions to historical victimization and harm doing. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 6(2), 321-337.
- Bilali, R. (2013). National narrative and social psychological influences in Turks' denial of the mass killings of Armenians as genocide. *Journal of Social Issues*, 69(1), 16-33. doi:10.1111/josi.12001
- Bilali, R., Tropp, L. R., & Dasgupta, N. (2012). Attributions of responsibility and perceived harm in the aftermath of mass violence. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18(1), 21. doi:10.1037/a0026671
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101. doi:10.1191/1478088706qp063oa
- Carretero, M., López, C., González, M. F., & Rodríguez-Moneo, M. (2012). Students' historical narratives and concepts about the nation. *History education and the construction of national identities*, 153-170.
- Castano, E. (2011). Moral disengagement and morality shifting in the context of collective violence. In R. M. Kramer, G. J. Leonardelli, & R. W. Livingston (Eds.) *Social cognition, social identity, and intergroup relations: A Festschrift in honor of Marilynn B. Brewer*, 319-338. New York, NY: Psychology Press.
- Chen, S., & Chen, H. (2010). Cohen's f statistic. In N. J. Salkind (Ed.), *Encyclopedia of research design* (Vol. 1, pp. 186-187). Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc, 185-187. doi:10.4135/9781412961288.n59
- Cipek, T. (Ur.). (2011). *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Naklada Disput, Zagreb.
- Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin*, 112(1), 155-159. doi:10.1037/0033-2909.112.1.155
- Cohen, S. (2013). *States of denial: Knowing about atrocities and suffering*. John Wiley & Sons.
- Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (2002). Self and social identity. *Annual review of psychology*, 53(1), 161-186.
- Engeström, Y. (2001). Expansive Learning at Work: Toward an activity theoretical reconceptualization, *Journal of Education and Work*, 14(1), 133-156. doi:10.1080/13639080020028747
- Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A. G., & Buchner, A. (2007). G*Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences. *Behavior research methods*, 39(2), 175-191. doi:10.3758/bf03193146
- Figueiredo, A., Oldenhove, G., & Licata, L. (2018). Collective memories of colonialism and acculturation dynamics among Congolese immigrants living in Belgium. *International Journal of Intercultural Relations*, 62, 80-92. doi:10.1016/j.ijintrel.2017.03.004
- Fond za humanitarno pravo (2021). *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: istorijski revizionizam i izazovi memorijalizacije*. Beograd.
- Galtung, J. (2001). After violence, reconstruction, reconciliation, and resolution. In M. Abu-Nimer (Ed.), *Reconciliation, justice and coexistence: Theory and practice*(pp. 3-23). Lexington books, Lanham.
- Gavrilović, D. (2018). Kreiranje istorije mržnje; dominantni narativi kao potencijalni distributeri međunarodnih tenzija između Srba i Hrvata. U Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad & Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački) (Ur.). *Sto godina srpsko-hrvatskih odnosa (1918-2018), dominantni narativi i kulture sećanja*. (pp.7-19). Novi Sad.
- Gavrilović, D., & Marković, S. (2016). Facet of regional insecurity: The civil war 1991-1999 and the Serbian history textbooks. *Norma*, 21(1), 107-123.
- Giner-Sorolla, R., Hilton, D., Erb, H., Durante, F., Flaßbeck, C., Fülöp, E., ... Zadora, A. (2020). Assigning moral roles within the Second World War in Europe: National similarities,

- differences, and implications for group-level moral representations. *Asian Journal of Social Psychology*, 24(3), 272–288. doi:10.1111/ajsp.12450
- Goldberg, T., Schwarz, B. B., & Porat, D. (2011). “Could they do it differently?”: Narrative and argumentative changes in students’ writing following discussion of “hot” historical issues. *Cognition and Instruction*, 29(2), 185–217. doi:10.1080/07370008.2011.556832
- Goldenberg, A., Saguy, T., & Halperin, E. (2014). How group-based emotions are shaped by collective emotions: Evidence for emotional transfer and emotional burden. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(4), 581–596. doi:10.1037/a0037462
- Grossen, M. (2010). Interaction analysis and psychology: A dialogical perspective. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 44(1), 1–22. doi:10.1007/s12124-009-9108-9
- Halperin, E. (2008). Group-based hatred in intractable conflict in Israel. *Journal of Conflict Resolution*, 52(5), 713–736. doi:10.1177/0022002708314665
- Halperin, E., & Bar-Tal, D. (2011). Socio-psychological barriers to peace making: An empirical examination within the Israeli Jewish Society. *Journal of Peace Research*, 48(5), 637–651. doi:10.1177/0022343311412642
- Halperin, E., Sharvit, K., & Gross, J. J. (2011). Emotion and emotion regulation in intergroup conflict: An appraisal-based framework. In D. Bar-Tal (Ed.) *Intergroup conflicts and their resolution: A social psychological perspective* (pp. 83–104). New York: Taylor & Francis.
- Haslam, S. A., Oakes, P. J., Reynolds, K. J., & Turner, J. C. (1999). Social identity salience and the emergence of stereotype consensus. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25(7), 809–818. doi:10.1177/0146167299025007004
- Hayes, A. F. (2022). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (3rd edition). New York: The Guilford Press.
- Hirschberger, G., Ein-Dor, T., Leidner, B., & Saguy, T. (2016). How Is Existential Threat Related to Intergroup Conflict? Introducing the Multidimensional Existential Threat (MET) Model. *Frontiers in Psychology*, 7:1877, 1–18. doi:10.3389/fpsyg.2016.01877
- Hirschberger, G., Kende, A., & Weinstein, S. (2016). Defensive representations of an uncomfortable history: The case of Hungary and the Holocaust. *International Journal of Intercultural Relations*, 55, 32–43. doi:10.1016/j.ijintrel.2016.08.006
- Hirst, W., & Coman, A. (2018). Building a collective memory: The case for collective forgetting. *Current Opinion in Psychology*, 23, 88–92. doi:10.1016/j.copsyc.2018.02.002
- Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (2012). *The invention of tradition*. Cambridge University Press.
- Hogg, M. A. (2007). Uncertainty–identity theory. *Advances in experimental social psychology*, 39, 69–126. doi:10.1016/S0065-2601(06)39002-8
- Höpken, W. (2006). Između građanskog identiteta i nacionalizma: udžbenici povijesti u postkomunističkoj Europi. U Sabrina P. Ramet i Davorka Matić (ur.) *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Alinea, Zagreb, 143–168.
- Ivanović, J. (2019). *Efekat simboličkog značenja istaknutog lika na defanzivne strategije nošenja sa istorijskim prestupom grupe* (Master rad, Univerzitet u Beogradu).
- Ivanović, J., Žeželj, I., & Psaltis, C. (2021). (Im) moral Symbols and (Im) moral Deeds: Defensive Strategies for Coping with Historical Transgressions of Group Heroes and Villains. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15, 1–16. doi:10.1177/1834490921991437
- Jeftić, A. (2013). Social discourse in history teaching: A case of Bosnia-Herzegovina. In *Proceedings of I International Conference on Economic and Social Studies*, 10–11 May, 2013, Sarajevo (pp. 41–55). International Burch University.
- Jelić, M., Biruški, D. Č., & Ajduković, D. (2021). Competing Collective Narratives in Intergroup Rapprochement: A Transgenerational Perspective. *Journal of Social and Political Psychology*, 9(2), 370–400. doi:10.5964/jsp.6939
- Јевтић, М. (2019). Колективна сећања средњошколаца на НАТО бомбардовање СРЈ 1999. године. У Ж. Ђурић, М. Јевтић (Ур.) *Двадесет година од НАТО агресије на СРЈ - поводи и последице*, 129–151. Институт за политичке студије, Београд. doi:10.22182/srj1999

- Jevtić, M. (2021). Uticaj međugrupnih emocija na pomirenje. *Sociologija*, 63(1), 118-142. doi:10.2298/SOC2101118J
- Jovanović, R., & Bermúdez, Á. (2021). The next generation: Nationalism and violence in the narratives of Serbian students on the break-up of Yugoslavia. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 21(1), 2-25. doi:10.1111/sena.12339
- Jovchelovitch, S. (2008). The rehabilitation of common sense: Social representations, science and cognitive polyphasia. *Journal for the theory of social behaviour*, 38(4), 431-448. doi:10.1111/j.1468-5914.2008.00378.x
- Karić, T. (2020). *Socijalna konstrukcija pomirenja između Srba i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini* (Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu).
- Kello, K. (2017). Identity and othering in past and present: Representations of the Soviet era in Estonian post-Soviet textbooks. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2), 665-693. doi:10.5964/jspp.v5i2.737
- Klar, Y., & Baram, H. (2016). In DeFENCE of the I n-Group Historical Narrative in an Intractable Intergroup Conflict: An Individual-Difference Perspective. *Political Psychology*, 37(1), 37-53. doi:10.1111/pops.12229
- Knežević, G., & Momirović, K. (1996). RTT9G i RTT10G: dva programa za analizu metrijskih karakteristika kompozitnih mernih instrumenata [RTT9G and RTT10G: Two programs for the analysis of metric properties of composite measuring instruments]. *Merenje u psihologiji*, 2, 35-56.
- Koren, S. (2015). Twentieth-century wars in history teaching and public memory of present-day Croatia. *Studi sulla Formazione/Open Journal of Education*, 18(2), 11-32. doi:10.13128/Studi_Formaz-18013
- Koren, S., & Baranović, B. (2009). What kind of history education do we have after eighteen years of democracy in Croatia? Transition, intervention, and history education politics (1990-2008). In Augusta Dimou (Ed.) *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, V&R Press, Göttingen, 91-140.
- Korkmaz, S., Goksuluk, D., & Zararsiz, G. (2014). MVN: An R package for assessing multivariate normality. *The R Journal*, 6(2), 151-162.
- Koschmann, T. D. (1999). Toward a Dialogic Theory of Learning: Bakhtin's Contribution to Understanding Learning in Settings of Collaboration. In Hoadley, C. M. & Roschelle, J. (Eds.), *Proceedings of the Computer Support for Collaborative Learning (CSCL) 1999 Conference*. Palo Alto, CA: International Society of the Learning Sciences. doi:10.22318/cscl1999.429
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Čigoja štampa.
- Kurtiş, T., Yalcinkaya, N. S., & Adams, G. E. (2017). Silence in official representations of history: Implications for national identity and intergroup relations. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2), 608-629. doi:10.5964/jspp.v5i2.714
- Kuzmanić, M. (2008). Collective memory and social identity: A social psychological exploration of the memories of the disintegration of former Yugoslavia. *Horizons of Psychology*, 17(2), 5-26.
- Leidner, B., Castano, E., Zaiser, E., & Giner-Sorolla, R. (2010). In-group glorification, moral disengagement, and justice in the context of collective violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36, 1115-1139. doi: 10.1177/0146167210376391.
- Li, M., Leidner, B., Petrović, N., Orazani, S. N., & Rad, M. S. (2018). The role of retributive justice and the use of international criminal tribunals in post-conflict reconciliation. *European Journal of Social Psychology*, 48(2), 133-151. doi:10.1002/ejsp.2326
- Licata, L., & Klein, O. (2005). Regards croisés sur un passé commun: anciens colonisés et anciens coloniaux face à l'action belge au Congo. *L'Autre: regards psychosociaux*, 241-277.
- Licata, L., Khan, S. S., Lastrego, S., Cabecinhas, R., Valentim, J. P., & Liu, J. H. (2018). Social representations of colonialism in Africa and in Europe: Structure and relevance for

- contemporary intergroup relations. *International Journal of Intercultural Relations*, 62, 68-79. doi:10.1016/j.ijintrel.2017.05.004
- Liu, J. H., & Hilton, D. J. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44(4), 537-556. doi:10.1348/014466605x27162
- Livingstone, A., & Haslam, S. A. (2008). The importance of social identity content in a setting of chronic social conflict: Understanding intergroup relations in Northern Ireland. *British journal of social psychology*, 47(1), 1-21. doi:10.1348/014466607X200419
- Mac Ginty, R. (2010). Hybrid peace: The interaction between top-down and bottom-up peace. *Security dialogue*, 41(4), 391-412. doi:10.1177/0967010610374312
- Mac Ginty, R., & Firchow, P. (2016). Top-down and bottom-up narratives of peace and conflict. *Politics*, 36(3), 308-323. doi:10.1177/0263395715622967
- Mammone, A. (2006). A daily revision of the past: Fascism, anti-Fascism, and memory in contemporary Italy. *Modern Italy*, 11(2), 211-226. doi:10.1080/13532940600709338
- Mandić, M. (2016). Official Commemoration of the NATO Bombing of Serbia. A Case Study of the Fifteenth Anniversary. *Südosteuropa*, 64(4), 460-481. doi:10.1515/soeu-2016-0042.
- Maretić, T. (2013). *Poučavanje suvremene nacionalne povijesti nakon 1990. godine. Komparativna analiza srednjoškolskih udžbenika povijesti u Hrvatskoj i Srbiji* (Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu)
- Maric, D., & Jovanovic, R. (2017). Teachers On Teaching: How Practitioners See The Current State And Future Developments. In *History Education Across The Western Balkans* (Rep.). Hague, The Netherlands: EUROCLIO.
- Matanović, A. (2013). *Povijesne teme u udžbenicima prirode i društva za treće i četvrte razrede u razdoblju od 1985. do 2005. godine* (Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu).
- Moses, R. (1990). Self, self-view and identity. In *The psychodynamics of international relationships: Volume 1: Concepts and Theories*, (pp. 47-56), Lexington Books, Lexington.
- Mukherjee, S., Adams, G. E., & Molina, L. E. (2017). A cultural psychological analysis of collective memory as mediated action: Constructions of Indian history. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2), 558-587. doi:10.5964/jspp.v5i2.705
- Obradović, S. (2016). Don't forget to remember: Collective memory of the Yugoslav wars in present-day Serbia. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(1), 12. doi:10.1037/pac0000144
- Obradović, S., & Howarth, C. (2018). The power of politics: How political leaders in Serbia discursively manage identity continuity and political change to shape the future of the nation. *European Journal of Social Psychology*, 48(1), 25-35. doi:10.1002/ejsp.2277
- Onorato, R. S., & Turner, J. C. (2004). Fluidity in the self-concept: the shift from personal to social identity. *European journal of social psychology*, 34(3), 257-278. doi: 10.1002/ejsp.195
- Páez, D. & Liu, J. H. (2010). Collective Memory of Conflict. In D. Bar-Tal (Ed.), *Intergroup Conflicts and their Resolution: A social Psychological perspective* (pp. 105-124). Psychology Press. doi:10.4324/9780203834091
- Páez, D., Bobowik, M., De Guissmé, L., Liu, J. H., & Licata, L. (2016). Mémoire collective et représentations sociales de l'Histoire. *Les représentations sociales: Théories, méthodes et applications*, 539-552.
- Pavasović Trošt, T. (2018a). Ruptures and continuities in nationhood narratives: Reconstructing the nation through history textbooks in Serbia and Croatia. *Nations and Nationalism*, 24(3), 716-740. doi:10.1111/nana.12433
- Pavasović Trošt, T. (2018b). Teaching the National through Geography and Nature: Banal Nationalism in Primary Schools in Serbia and Croatia. In Polese, A., Seliverstova, O., Pawlusz, E., & Morris, J. (Eds.). *Informal nationalism after communism: The everyday construction of post-socialist identities*. Bloomsbury Publishing. doi:10.5040/9781350986824.ch-003

- Pavlović, S. (2010). Odsustva: o osporavanju prošlosti i konstrukciji društvenog zaborava. *Istorija 20. veka*, (2), 117-134.
- Pavlović, I. (2015). Presentation of wars for Yugoslav heritage in the contemporary history textbooks. *Kultura*, (148), 144-164. doi:10.5937/kultura1548144P
- Penic, S., Elcheroth, G., & Reicher, S. (2016). Can patriots be critical after a nationalist war? The struggle between recognition and marginalization of dissenting voices. *Political Psychology*, 37(4), 481-496. doi:10.1111/pops.12262
- Petrović, B., Međedović, J., Radović, O., & Lovrić, S. R. (2019). Conspiracy mentality in post-conflict societies: Relations with the ethos of conflict and readiness for reconciliation. *Europe's journal of psychology*, 15(1), 59. doi:10.5964/ejop.v15i1.1695
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of applied psychology*, 88(5), 879-903. doi:10.1037/0021-9010.88.5.879
- Psaltis C., Franc, R., Smeekes, A., Ioannou, M. & Zewelj, I. (2017) Social representations of the past in post-conflict societies: adherence to official historical narratives and distrust through heightened threats. In C. Psaltis, M. Carretero & S. Čehajić-Clancy (Eds), *History Education and Conflict Transformation* (pp. 97–122). New York: Palgrave Macmillan.
- Radojević, M. (2011). Raspad Jugoslavije u udžbenicima istorije. *Četvrti međunarodni znanstveni skup „Hrvatsko-srpski odnosi”*. *Veranstaltung im Jahr*.
- Ramet, S. P., & Matic, D. (Eds.). (2007). *Democratic Transition in Croatia: Value transformation, education, and media*. Texas A&M University Press.
- Ray, D. G., Mackie, D., & Smith, E. R. (2014). Intergroup emotion: self-categorization, emotion, and the regulation of intergroup conflict. In C. von Scheve & M. Salmela (Eds.) *Collective emotions* (pp. 235-250). Oxford: Oxford University Press. doi:10.1093/acprof:oso/9780199659180.003.0016
- Reicher, S., Cassidy, C., Wolpert, I., Hopkins, N., & Levine, M. (2006). Saving Bulgaria's Jews: An analysis of social identity and the mobilisation of social solidarity. *European Journal of Social Psychology*, 36(1), 49-72. doi:10.1002/ejsp.291
- Roccas, S., Klar, Y., & Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: Modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the ingroup's moral violations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 698-711. doi:10.1037/0022-3514.91.4.698
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S., Halevy, N., & Eidelson, R. (2008). Toward a unifying model of identification with groups: Integrating theoretical perspectives. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 280-306. doi:10.1177/1088868308319225
- Roth, J., Huber, M., Juenger, A., & Liu, J. H. (2017). It's about valence: Historical continuity or historical discontinuity as a threat to social identity. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2), 320-341. doi:10.5964/jspp.v5i2.677
- Sahdra, B., & Ross, M. (2007). Group identification and historical memory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 384–395. doi:10.1177/0146167206296103
- Sani, F., Bowe, M., Herrera, M., Manna, C., Cossa, T., Miao, X., & Zhou, Y. (2007). Perceived collective continuity: Seeing groups as entities that move through time. *European Journal of Social Psychology*, 37(6), 1118-1134. doi:10.1002/ejsp.430
- Savalei, V. (2018). On the computation of the RMSEA and CFI from the mean-and-variance corrected test statistic with nonnormal data in SEM. *Multivariate behavioral research*, 53(3), 419-429. doi:10.1080/00273171.2018.1455142
- Savić, T., & Branković, M. (2020, 15-18 oktobar). *FENCE: mera defanzivnosti u odnosu prema istorijskim narativima* [rezime prezentacije sa konferencije]. XXVI SCIENTIFIC CONFERENCE EMPIRICAL STUDIES IN PSYCHOLOGY, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Belgrade. <http://empirijskaistrazivanja.org/wp-content/uploads/2020/10/KNJIGA-REZIMEA-eip-2020.pdf>

- Schatz, R. T., Staub, E., & Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political psychology*, 20(1), 151-174. doi:10.1111/0162-895X.00140
- Schütz, A., & Baumeister, R. F. (1999). The language of defense: Linguistic patterns in narratives of transgressions. *Journal of Language and Social Psychology*, 18(3), 269-286. doi:10.1177/0261927X99018003003
- Seim, Ø. H. (2007). Including the Serbs of Croatia into Croatia's history writing. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 21(1), 55-67. doi:10.1353/ser.0.0041
- Selvanathan, H. P., Leidner, B., Petrović, N., Prelić, N., Ivanek, I., Krugel, J., & Bjekić, J. (2019). Wediolog.Net: A quantitative field test of the effects of online intergroup dialogue in promoting justice- versus harmony-oriented outcomes in Bosnia and Serbia. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 25(4), 287-299. doi:10.1037/pac0000395
- Sibley, C. G. (2010). The dark duo of post-colonial ideology: A model of symbolic exclusion and historical negation. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 4(1), 106-123. doi:10.4119/ijcv-2818
- Sibley, C. G., Liu, J. H., Duckitt, J., & Khan, S. S. (2008). Social representations of history and the legitimation of social inequality: The form and function of historical negation. *European Journal of Social Psychology*, 38(3), 542-565. doi:10.1002/ejsp.449
- Skrodzka, M., Kende, A., Faragó, L., & Bilewicz, M. (2022). "Remember that we suffered!" The effects of historical trauma on anti-Semitic prejudice. *Journal of Applied Social Psychology*, 52(5), 341-350. doi:10.1111/jasp.12862
- Smeekes, A., McKeown, S., & Psaltis, C. (2017). Endorsing narratives under threat: Maintaining perceived collective continuity through the protective power of ingroup narratives in Northern Ireland and Cyprus. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(2), 282-300. doi:10.5964/jspp.v5i2.682
- Staub, E. (2003.) The Psychology of Bystanders, Perpetrators and Heroic Helpers. In: *The Psychology of Good and Evil. Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others*. (pp. 291-324). Cambridge University Press, Cambridge. doi:10.1017/cbo9780511615795.023
- Stojanović, D. (2007). Konstrukcija prošlosti-slučaj srpskih udžbenika istorije. *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture*, (10-11), 51-61.
- Stojanović, D. (2009). Slow Burning: History Textbooks in Serbia, 1993 – 2008. In Augusta Dimou (Ed.) *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, V&R Press, Göttingen, 141-158.
- Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi. Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*. Peščanik NVO.
- Stock, B. (1996). *Listening for the Text: On the Uses of the Past*. University of Pennsylvania Press.
- Subotić, J. (2013). Stories states tell: Identity, narrative, and human rights in the Balkans. *Slavic Review*, 72(2), 306-326. doi:10.5612/slavicreview.72.2.0306
- Subotić, J. (2015). Genocide narratives as narratives-in-dialogue. *Journal of Regional Security*, 10(2), 177-198.
- Šuica, M. (2011). The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or the Tool of Political Manipulation. In: Evans, R.J.W., Marchal, G.P. (eds) *The Uses of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood and the Search for Origins* (pp 152-174). Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230283107_10
- Švigir, D. (2018). Slika „drugoga“: predodžbe o Srbima u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovnu školu od 1990. do 2012. godine. *Historijski zbornik*, 71(1), 105-134.
- Tajfel, H., Turner, J. C. (2004). An integrative theory of intergroup conflict. In M. J. Hatch & M. Schultz (Eds.) *Organizational identity: A reader* (pp. 56-65). Oxford: Oxford University Press.
- Tenenboim-Weinblatt, K. (2013). Bridging collective memories and public agendas: Toward a theory of mediated prospective memory. *Communication Theory*, 23(2), 91-111. doi:10.1111/comt.12006

- Thornberg, R., Wänström, L., Gini, G., Varjas, K., Meyers, J., Elmelid, R., Johansson, A., & Mellander, E. (2021). Collective moral disengagement and its associations with bullying perpetration and victimization in students. *Educational Psychology, 41*(8), 952-966. doi:10.1080/01443410.2020.1843005
- Tomljenović, A. (2012). Slika Hrvata u srpskim i Srba u hrvatskim udžbenicima povijesti za osnovu školu. *Povijest u nastavi, 10*(19 (1)), 1-32.
- Tulviste, P., & Wertsch, J. V. (1994). Official and unofficial histories: The case of Estonia. *Journal of Narrative and Life History, 4*(4), 311-329.
- Turner, J., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A social categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell. doi:10.2307/2073157
- Valentim, J. P., & Heleno, A. M. (2018). Luso-tropicalism as a social representation in Portuguese society: Variations and anchoring. *International Journal of Intercultural Relations, 62*, 34-42. doi:10.1016/j.ijintrel.2017.04.013
- Valsiner, J. (1997). *Čovekov razvoj i kultura: Društvena priroda ličnosti i njeno proučavanje*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Виготски, Л. (1977). *Мишљење и говор*. Полит, Београд.
- Volkan, V. D. (1986). The narcissism of minor differences in the psychological gap between opposing nations. *Psychoanalytic Inquiry, 6*(2), 175-191. doi: 10.1080/07351698609533626
- Volkan, V. D. (1999). Psychoanalysis and diplomacy: Part I. Individual and large group identity. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies, 1*(1), 29-55. doi:10.1023/A:1023026107157
- Volkan, V. D. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis, 34*(1), 79-97. doi:10.1177/05333160122077730
- Werstch, J. W. (1993). *Voices of the mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wertsch, J. V. (1997). Narrative Tools of History and Identity. *Culture & Psychology, 3*(1), 5–20. doi:10.1177/1354067x9700300101
- Wertsch, J. V. (2002). *Voices of collective remembering*. Cambridge University Press. doi:10.1017/cbo9780511613715
- Wohl, M. J. A., & Branscombe, N. R. (2008). Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions. *Journal of Personality and Social Psychology, 94*(6), 988–1006. doi:10.1037/0022-3514.94.6.988
- Zerubavel, E. (2003). Calendars and history: a comparative study of the social organization of national memory. In *States of memory: Continuities, conflicts, and transformations in national retrospection*, 315-337. doi:10.1215/9780822384687-012
- Zirojević, O. (1995). Kosovo u istorijskom pamćenju (mit, legende, činjenice). *Republika, 7*(111), 9-24.

Prilog A: Instrumenti

Tipovi etničke identifikacije

Molimo Vas da pažljivo pročitate svaku tvrdnju u sledećem bloku i odaberete odgovor koji najviše odgovara Vašem stavu prema svakoj od njih (1 – uopšte se ne slažem; 5 – potpuno se slažem). Ukoliko ste razumeli uputstvo, nastavite sa radom. [*Molimo pažljivo pročitate svaku izjavu u sljedećem bloku i odaberite odgovor koji najbolje odgovara vašem stavu prema svakom od njih (1 – Uopće se ne slažem; 5 – U potpunosti se slažem). Ako ste razumjeli upute, nastavite raditi.*]

značajnost etničke pripadnosti

1. To što sam Srbin/Srpkinja je značajan deo mog identiteta [*To što sam Hrvat/Hrvatica je važan dio mog identiteta*]
2. Veoma mi je važno da sebe vidim kao Srbina/Srpkinju [*Veoma mi je važno da se vidim kao Hrvata/Hrvaticu*]
3. Meni je bitno da me drugi vide kao Srbina/Srpkinju [*Bitno mi je da me drugi vide kao Hrvata/Hrvaticu*]
4. Kada pričam o Srbima/Srpkinjama, obično kažem „mi” umesto „oni” [*Kada pričam o Hrvatima/Hrvaticama, obično kažem „mi” umjesto „oni”*]

opažanje nadmoćnosti svoje etničke grupe

1. Drugi narodi mogu da nauče mnogo od nas [*Drugi narodi mogu puno naučiti od nas*]
2. U poređenju sa drugim narodima, moj narod je izuzetno dobar [*U usporedbi sa drugim narodima, moj narod je izuzetno dobar*]
3. U poređenju sa drugim narodima, Srbi su veoma moralni [*U usporedbi sa drugim narodima, Hrvati su veoma moralni*]
4. Srbi su, po svemu, bolji od svih drugih naroda [*Hrvati su, po svemu, bolji od svih drugih naroda*]

Snaga etničke identifikacije

1. Koliko se osećate kao Srbin/Srpkinja [*Koliko se osjećate kao Hrvat/Hrvatica*]?

Pozicija rata u pojedinačevom sistemu istorijskih narativa

U istoriji svakog naroda ima događaja koji se mogu oceniti kao pozitivni, negativni ili prosto neutralni. Međutim, istorijske epizode nisu podjednako važne. Vaš zadatak je da izdvojite 5 događaja koji su, po Vama, bili od suštinskog značaja za istoriju Srbije, bez obzira na to da li su pozitivni, negativni ili neutralni. Tačni i pogrešni odgovori ne postoje, bitno je samo vaše mišljenje. Događaje pišite redom, od najvažnijeg ka manje važnima (događaj koji navedete pod brojem 1. smatrate najbitnijim za nacionalnu istoriju, dok je događaj pod brojem 5. po vama najmanje značajan od svih pet koje ste naveli). Događaje nazovite tako da čitaocima bude jasno na šta se odnosi (ako je potrebno, dodajte godine u zagradi). Molimo vas da koristite dijakritičke znakove (koristite Č, Ć, Đ, Š, Ž) – biće nam mnogo lakše da analiziramo odgovore! [*U povijesti svake nacije postoje događaji koji se mogu ocijeniti kao pozitivni, negativni ili jednostavno neutralni. Međutim, povijesne epizode nisu jednako važne. Vaš je zadatak izdvojiti 5 događaja koji su, po vašem mišljenju, bili presudni za povijest Hrvatske, bez obzira na to jesu li pozitivni, negativni ili neutralni. Nema točnih ili netočnih odgovora, važno je isključivo vaše mišljenje. Događaje napišite redom, od najvažnijih do manje važnih (događaj koji navedete pod brojem 1 je vama najvažniji za nacionalnu povijest, dok je događaj pod brojem 5 najmanje važan od svih pet koje ste naveli). Nazovite događaje tako da čitateljima bude jasno na što se odnose (ako je potrebno, dodajte godine u zagrade). Molimo vas da koristite dijakritičke znakove (koristite Č, Ć, Đ, Š, Ž) – bit će nam puno lakše analizirati odgovore!]*]

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____

Osnovna znanja o ratu u Hrvatskoj 1991-1995 godine

Istorijski događaji koji nas sada zanimaju tiču se rata u Hrvatskoj, kao sukoba vezanog za raspad SFRJ. Istoriciari nisu sasvim saglasni u vezi sa tim kada je počeo, a kada se završio ovaj rat. Prema Vašim saznanjima, on je počeo _____, a završio se _____ (unesite godine u brojevima). [*Povijesni događaji koji nas sada zanimaju odnose se na Domovinski rat, kao sukob vezan uz raspad SFRJ. Povjesničari se ne slažu u potpunosti kada je ovaj rat započeo i kada je završio. Prema vašem znanju, on je počeo _____, a završio se _____ (unesite godine u brojevima).*]

Etos konflikta

Do današnjeg dana, mnogi pojedinci iznose raznorodne, a često i suprotne stavove o tome šta se tada zbilo i zbog čega. U daljem tekstu, nalazi se nekoliko tipičnih izjava koje se odnose na sukobljene strane. Na Vama je da, potpuno slobodno, ocenite stepen u kome se slažete sa njima ili ne (1 – uopšte se ne slažem; 5 – potpuno se slažem). Da naglasimo, nije važno koliko o tome znate i koliko ste u svoje znanje sigurni. Jednostavno, ne ustručavajte se da izrazite svoje mišljenje – to nas upravo i interesuje! [*Do danas mnoge osobe izražavaju raznolike i često suprotne stavove o tome što se tada dogodilo i zašto. Ispod je nekoliko tipičnih izjava koje se odnose na sukobljene strane. Na vama je da, potpuno slobodno, procijenite u kojoj se mjeri slažete s njima ili ne (1 – potpuno se ne slažem; 5 – u potpunosti se slažem). Da naglasimo, nije važno koliko o tome znate i koliko ste sigurni u svoje znanje. Jednostavno, nemojte se ustručavati izraziti svoje mišljenje – upravo nas to zanima!*]

opravdanost ciljeva

1. Činjenica da su Srbi živeli u Krajini od davnina im daje za pravo da tvrde da je to njihova domovina [*Činjenica da su Hrvati živjeli u tzv. Krajini od davnina daje im za pravo da tvrde da je to njihova domovina*]

2. Srbi polažu isključivo pravo na teritoriju Krajine zbog toga što je to njihova istorijska postojbina [*Hrvati polažu isključivo pravo na teritorij tzv. Krajine zbog toga što je to njihova povijesna postojbina*]

jedinstvo

3. Ne treba da dozvolimo Hrvatima da vide da među nama postoje neslaganja u stavovima prema ovom ratu [*Ne bismo smjeli dopustiti da Srbi vide kako među nama postoje neslaganja u stavovima prema Domovinskom ratu*]

4. Snaga Srbije ogleda se i u tome što njeni građani nesmetano izražavaju različita mišljenja o ovom ratu [*Snaga Hrvatske ogleda se i u tome što njezini građani nesmetano izražavaju različita mišljenja o Domovinskom ratu*]*

viktimizacija svoje grupe

5. Uprkos srpskim težnjama ka miru, Hrvati su se iznova zalagali za rat [*Unatoč hrvatskim težnjama ka miru, Srbi su iznova zagovarali rat*]

6. Hrvati su bili žrtve ovog rata jednako kao i Srbi [*Srbi su bili žrtve Domovinskog rata jednako kao i Hrvati*]*

delegitimizacija protivnika

7. Među Hrvatima su oduvek postojali brojni umereni glasovi koji su želeli da se sukob okonča [*Među Srbima su oduvijek postojali brojni umjereni glasovi koji su željeli okončanje sukoba*]*

8. Hrvati nikada nisu bili ljudi kojima se može verovati [*Srbi nikada nisu bili ljudi kojima se može vjerovati*]

patriotizam

9. Neke vrednosti su podjednako važne kao i žrtvovanje za domovinu [*Neke su vrijednosti jednako važne kao i žrtvovanje za domovinu*]*

10. Jedan od glavnih ciljeva obrazovnog sistema treba da bude negovanje odanosti prema Srbiji [*Jedan od glavnih ciljeva obrazovnog sustava trebao bi biti negovanje odanosti prema Hrvatskoj*]

sigurnost

11. Redovne demonstracije vojne sile su najefikasniji način da se otklone pretnje po bezbednost Srbije [*Redovite demonstracije vojne sile najučinkovitiji su način uklanjanja prijetnji po sigurnost Hrvatske*]

12. Vojna sila, kao takva, nije dovoljna da garantuje bezbednost Srbije [*Vojna sila, kao takva, nije dovoljna da zajamči sigurnost Hrvatske*]*

pozitivna slika svoje grupe

13. Srbi imaju mana koliko i Hrvati [*Hrvati imaju mana koliko i Srbi*]*

14. Činjenica da se srpski narod junački branio od Hrvata svedoči o njegovim brojnim vrlinama [*Činjenica da se hrvatski narod junački branio od Srba svjedoči o njegovim brojnim vrlinama*]

mir

15. Mir je nemoguć bez kompromisa [*Mir je nemoguć bez kompromisa*]*

16. Pomirenje će zaista biti postignuto jedino kada Hrvati i Srbi zajedno „pogledaju činjenicama u oči” [*Pomirenje će se doista postići tek kad Hrvati i Srbi zajedno „pogledaju činjenicama u oči”*]*

*obrnuto kodirane stavke

Defanzivan odnos prema istorijskim narativima sopstvene grupe (FENCE)

Pred Vama se sada nalazi niz tvrdnji u vezi sa tim kako bi o ratu u Hrvatskoj trebalo da se uči u našim školama. Od Vas se ne očekuje da budete stručnjak da biste odgovorili na njih, već da odgovarate u skladu sa svojim mišljenjem. Odgovore označite na skali od 1 do 7, pri čemu 1 znači da se ne slažete uopšte, a 7 da se u potpunosti slažete sa tvrdnjom. [*Pred vama je sada niz tvrdnji o tome kako Domovinski rat treba predavati u našim školama. Od vas se ne očekuje da budete stručnjak koji će na njih odgovoriti, već da odgovarate u skladu sa svojim mišljenjem. Označite odgovore na skali od 1 do 7, pri čemu 1 znači da se uopće ne slažete, a 7 da se u potpunosti slažete s tvrdnjom.*]

1. Istorija rata koju smo učili u školi je najtačnija (nasuprot istoriji koja se predaje u Hrvatskoj) [*Povijest Domovinskog rata koju smo učili u školi je najtočnija (za razliku od povijesti koja se predaje u Srbiji)*]

2. Kako bismo sačuvali svoje jedinstvo kao grupa, moramo verovati da je naš put bio ispravan [*Kako bismo sačuvali svoje jedinstvo kao grupa, moramo vjerovati da je naš put bio ispravan*]

3. Divim se ljudima koji su u stanju da se nose sa različitim verzijama istorije ovog sukoba [*Divim se ljudima koji su u stanju nositi se s različitim verzijama povijesti Domovinskog rata*]*

4. Nerviraju me ljudi koji su u stanju da se nose sa različitim verzijama istorije ovog sukoba [*Živciraju me ljudi koji su u stanju nositi se s različitim verzijama povijesti Domovinskog rata*]

5. Važno je za nas kao grupu da znamo da smo bili na pravoj strani u ratu [*Nama kao grupi važno je znati da smo u Domovinskom ratu bili na pravoj strani*]

6. Uvek je važno preispitivati svoja znanja o ovom ratu [*Uvijek je važno preispitivati svoja znanja o Domovinskom ratu*]*

7. Postojanje mnogo različitih mišljenja o ovom ratu oslabljuje našu grupu u očima neprijatelja [*Postojanje mnogih različitih mišljenja o Domovinskom ratu slabi našu grupu u očima neprijatelja*]

8. Nacija koja sumnja u svoju istoriju može samo postati slabija [*Nacija koja sumnja u svoju povijest može samo postati slabija*]

9. Ljudi koji sumnjaju u to da li smo mi u pravu jačaju drugu stranu [*Ljudi koji sumnjaju jesmo li mi u pravu jačaju drugu stranu*]

10. Čvrst i jedinstven stav o istoriji ovog rata će ojačati naciju [*Čvrst i jedinstven stav o povijesti Domovinskog rata ojačat će naciju*]

11. Pokazalo se da su mnoge stvari koje smo učili o ovom ratu jednostavno netačne [*Pokazalo se da su mnoge stvari koje smo učili o Domovinskom ratu jednostavno netočne*]*

12. Važno je da budemo ujedinjeni u verovanju da smo mi kao narod činili pravu stvar [*Važno je da budemo ujedinjeni u vjerovanju da smo mi kao narod činili pravu stvar*]

*obrnuto kodirane stavke

Pristrasnost atribucije odgovornosti i štete

U proučavanju svakog oružanog sukoba, osnovni zadatak istraživača jeste definisanje ko je odgovoran za početak rata i načinjenu štetu. Ukoliko bi Vaš zadatak bio da odredite ko je krivac za rat u Hrvatskoj, šta biste naveli (zaokružite odgovor koji najviše odgovara Vašem stavu)? [*U proučavanju bilo kojeg oružanog sukoba, osnovni zadatak istraživača je definirati tko je odgovoran za početak rata i nanesenu štetu. Kad bi vaš zadatak bio utvrditi tko je kriv za Domovinski rat, što biste naveli (zaokružite odgovor koji najbolje odgovara vašem stavu)?*]

1	...	6	...	11
Srbi su isključivo odgovorni za rat		obe strane snose podjednaku odgovornost za rat		Hrvati su isključivo odgovorni za rat
[Hrvati su isključivo odgovorni za rat]		[obje strane snose jednaku odgovornost za rat]		[Srbi su isključivo odgovorni za rat]

Rat na prostoru Hrvatske je bio višegodišnji građanski rat u kome je uništeno dosta imovine, a veliki broj ljudi je raseljen ili je stradao. Po Vašoj proceni, koliko je srpska, a koliko hrvatska strana stradala? [*Domovinski rat bio je višegodišnji sukob u kojem je uništeno puno imovine, a velik broj ljudi je raseljen ili je stradao. Po vašoj procjeni, koliko je stradala srpska, a koliko hrvatska strana?*]

1	...	6	...	11
Hrvati su neuporedivo više stradali u ratu nego Srbi		obe strane su podjednako stradale		Srbi su neuporedivo više stradali u ratu nego Hrvati
[Srbi su neuporedivo više stradali u ratu nego Hrvati]		[obje strane su jednako stradale]		[Hrvati su neuporedivo više stradali u ratu nego Srbi]

Zastupanje strategija moralnog isključivanja

U daljem tekstu se navodi nekoliko uobičajenih izjava koje se mogu čuti u srpskom javnom mnjenju u vezi sa ovim ratom. Na Vama je da, za svaku od njih, izrazite svoj stepen slaganja. Još jednom, ovo nije kviz u kome se proverava Vaše znanje i sigurnost u njega! Jedino što nas interesuje jeste Vaš stav tj. da li i u kom stepenu se slažete sa sledećim tvrdnjama, pri čemu 1 znači da se ne slažete uopšte, a 5 da se u potpunosti slažete sa tvrdnjom. [*Sljede neke uobičajene izjave koje se mogu čuti u hrvatskom javnom mnijenju u vezi s Domovinskim ratom. Na vama je da za svaku od njih izrazite svoj stupanj slaganja. Još jednom, ovo nije kviz kojim se provjerava vaše znanje i povjerenje u njega! Jedino što nas zanima je vaš stav, tj. slažete li se i u kojoj mjeri sa sljedećim tvrdnjama, pri čemu 1 znači da se potpuno ne slažete, a 5 da se u potpunosti slažete s izjavom*]

redefinicija dela: društveno i moralno opravdavanje

1. Sve što su srpske snage činile u ratu, bilo je zarad očuvanja svojih bližnjih i svojih domova [*Sve što su hrvatske snage činile u ratu, bilo je radi očuvanja svojih bližnjih i svojih domova*]
2. Srbi su u ratu činili što su morali kako bi sačuvali prava i čast svog naroda [*Hrvati su u ratu činili što su morali kako bi sačuvali prava i čast svog naroda*]

redefinicija dela: poređenje u korist sopstvene grupe

3. Ako se srpske snage i mogu teretiti za neke postupke u ratu, to je zanemarljivo u odnosu na zločine hrvatske strane [*Ako se hrvatske snage i mogu optužiti za neke postupke u ratu, to je zanemarivo u odnosu na zločine srpske strane*]
4. Poslednji rat je ponovo dokazao da je naša vojska hrabrija i čestitija od hrvatske [*Posljednji rat je ponovo dokazao da je naša vojska hrabrija i čestitija od srpske*]

redefinicija dela: eufemizmi

5. Tokom rata, Srbi su preduzimali odlučnije akcije samo kad je situacija na terenu to zahtevala [*Tijekom rata, Hrvati su odlučnije djelovali samo kad je situacija na terenu to zahtijevala*]

6. Ne mogu se srpske snage smatrati odgovornim za eventualne nepredviđene posledice svojih odbrambenih dejstava tokom rata [*Hrvatske snage ne mogu se smatrati odgovornima za moguće nepredviđene posljedice svojih obrambenih djelovanja tijekom rata*]

redefinicija agensnosti: difuzija odgovornosti

7. Svaki srpski vojnik koji je činio nedela u ratu to treba i da prizna – to bi bio pravi patriotski čin [*Svaki hrvatski vojnik koji je činio nedjela u ratu trebao bi to priznati – to bi bio pravi domoljubni čin*]*

8. Srpski vojnici su jednostavno ispunjavali svoj zadatak kao i svi ostali saborci [*Hrvatski vojnici su jednostavno ispunjavali svoj zadatak kao i svi ostali suborci*]

redefinicija agensnosti: pomeranje odgovornosti

9. Pošto je srpska vojska u ratu bila prinudjena da se brani, svu odgovornost snosi hrvatska strana [*Pošto je hrvatska vojska u ratu bila prinuđena da se brani, srpska strana snosi svu odgovornost*]

10. Ne mogu se kriviti srpski vojnici za svoje postupke u ratu kada nisu imali izbora u datim okolnostima [*Hrvatski vojnici ne mogu biti krivi za svoje postupke u ratu kada nisu imali izbora u datim okolnostima*]

redefinicija štete: minimiziranje posledica

11. Navodni masovni zločini srpskih snaga tokom rata su zapravo samo retki i izolovani incidenti [*Navodni masovni zločini hrvatskih snaga tijekom rata zapravo su samo rijetki i izolirani incidenti*]

12. Brojke o navodnim hrvatskim žrtvama su više propaganda nego istorijska činjenica [*Brojke o navodnim srpskim žrtvama više su propaganda nego povijesne činjenice*]

redefinicija štete: uokviravanje posledica

13. Problematična dela koja su tokom rata počinile srpske snage su pre nužno zlo, nego planirani zločini [*Problematična djela koja su tijekom rata počinile hrvatske snage su prije nužno zlo, nego planirani zločini*]

14. Navodi o srpskim zločinima su u stvari samo opisi ratnih dejstava karakterističnih za bilo koji moderni sukob [*Navodi o hrvatskim zločinima zapravo su samo opisi ratnih djelovanja karakterističnih za bilo koji suvremeni sukob*]

redefinicija žrtve: dehumanizacija

15. Hrvati su poznati po svojim zverstvima tokom rata, kao što su bili i kroz istoriju [*Srbi su poznati po svojim zvjerstvima tijekom rata, kao što su bili i kroz povijest*]

16. Žalim zbog svih ljudi koji su stradali u ovom ratu, bili oni Srbi ili Hrvati [*Žalim zbog svih ljudi koji su stradali u ovom ratu, bili oni Srbi ili Hrvati*]*

redefinicija žrtve: krivljenje žrtve

17. Zbog svoje agresivne politike, Hrvati su jedini krivci za sopstveno stradanje [*Zbog svoje agresivne politike, Srbi su jedini krivci za vlastito stradanje*]

18. Hrvatske žrtve su zapravo gubici usled njihovih osvajačkih kampanja [*Srpske žrtve su zapravo gubici uslijed njihovih osvajačkih kampanja*]

*obrnuto kodirane stavke

Zatvorenost prema istorijskim kontranarativima

Sledeća četiri pitanja odnose se na Vašu spremnost i interesovanje da se uključite u određene aktivnosti vezane za rat u Hrvatskoj. Molimo Vas da označite svoj odgovor na skali od 1 do 7, pri čemu 1 znači da ni malo ne biste bili zainteresovani, a 7 da da bi ste bili izuzetno zainteresovani. [*Sljedeća četiri pitanja odnose se na vašu spremnost i interes da se uključite u određene aktivnosti povezane s Domovinskim ratom. Označite svoj odgovor na skali od 1 do 7, pri čemu 1 znači da vas uopće ne bi interesiralo, a 7 znači da biste bili izuzetno zainteresirani.*]

1. U kojoj meri biste bili zainteresovani da pročitate novinski članak koji predstavlja hrvatsku stranu ovog sukoba? [U kojoj mjeri biste bili zainteresirani za čitanje novinskog članka koji predstavlja srpsku stranu ovog sukoba?]
2. U kojoj meri biste bili zainteresovani da pogledate film o ovom ratu koji je režirao hrvatski režiser? [U kojoj mjeri biste bili zainteresirani za gledanje filma o ovom ratu u režiji srpskog redatelja?]
3. U kojoj meri biste bili zainteresovani da pročitate materijale koje je pripremila organizacija za ljudska prava na području Hrvatske? [U kojoj mjeri biste bili zainteresirani za čitanje materijala koje je pripremila organizacija za zaštitu ljudskih prava u Srbiji?]
4. U kojoj meri biste bili zainteresovani da čujete predavanje koje predstavlja hrvatsku istoriju ovog rata? [U kojoj mjeri biste bili zainteresirani za predavanje koje predstavlja srpsku povijest ovog rata?]

Reakcija na kontranarativ

U prethodnim delovima ste se upoznali sa različitim uverenjima o ratu u Hrvatskoj koje postoje u društvu. U daljem tekstu, biće Vam prikazan isečak reportaže iz jednog domaćeg lista koji je iz prve ruke pokrивao ratna dešavanja. Pažljivo ga pročitate! [U prethodnim odeljcima upoznali ste se s različitim vjerovanjima o Domovinskom ratu koja postoje u društvu. U sljedećem tekstu prikazat će vam se isječak izvještaja iz jedne hrvatske tiskovine koji je iz prve ruke pokrивao ratne događaje. Pažljivo pročitate!]

Verzija 1: Srbi počiniooci, Hrvati žrtve

Izveštaji stranih medija i mirovnih snaga koncentrisani su na novi primer etničkog čišćenja: selo Mece, nedaleko od Darde u Baranji. 6. decembra 1991. godine, u Mece su stigle snage srpskih dobrovoljaca sa teritorije Baranje i istočne Slavonije, pod komandom Nikole Kovačevića. Kapetan Kovačević tvrdio je da su trupe razmeštene kako bi se zaštitio lokalni put Darda-Čeminac-Beli Manastir, dok su izjave izbeglih civila ukazivale na to da su dobrovoljci zapravo sprovodili sistematsku kampanju zastrašivanja svih meštana hrvatske nacionalnosti. Svedoci govore o planskom odvođenju i mučenju hrvatskih civila, uništavanju njihove imovine i protjerivanju onih koji su se tome usprotivili. Dokumentacija međunarodnih mirovnih snaga potvrđuje ovu verziju događaja. Zvanični izveštaj UNPROFOR-a o civilnim i materijalnim stradanjima u selu Mece zaključuje: „(...) kao neposredna posledica stacioniranja srpskih snaga, u selu Mece je ubijeno 89 hrvatskih civila, preko 70 je ranjeno ili mučeno, uništeno je 31 domaćinstvo, dok se 16 osoba vode kao nestale. Nakon prestanka oružanih dejstava i povlačenja paravojnih snaga pod komandom kapetana Nikole Kovačevića, ukupan broj stradalih civila iznosi 124 (oko 35% čine žene i deca), a preko 200 ljudi je ranjeno. Polovina domaćinstava je pretrpela ozbiljnu materijalnu štetu, dok se 48 civila i dalje vodi kao nestalo.“

Darija Kostelnik, 54-godišnja Rusinka, ovako je opisala početak dešavanja: „Probudila nas je buka kamiona i drugih vozila. Naredili su da se okupimo pred Domom kulture. Vidjela sam ovog njihovog komandanta sa brkovima kako na prikolici kamiona priča sa našim predsjednikom mjesne zajednice i nekim novinarima. Kad se selo okupilo, predstavio se i govorio je kako su oni došli da bi zaštitili selo od rata. Čim su novinari otišli, taj komandant je dreknuo: 'Prvo, želim spisak svih Hrvata u Mecu! Drugo, od sada je na snazi policijski čas! Ko bude napolju bez moje dozvole, ide pravo na prijeki sud!' Mislav Maretić, naš predsjednik mjesne zajednice, skamenjen stajao pred njim i dobio pištoljem u glavu nekoliko puta, za primjer. Mislav je pao na zemlju preda mnom i zaječao, a taj krvnik je vikao na njega: 'Što gledaš đubre ustaško?!' Narod je počeo da bježi kućama, a i ja sam za njima teturala. Jadni Mislav je i dalje ležao u prašini kao vreća neka...“ Meštani Meca, koje ne broji više od hiljadu stanovnika, bili su pretežno Srbi i Hrvati (zajedno su činili oko 90% ukupnog broja stanovnika), dok su ostatak činili Rusini, Mađari, Nemci i još nekolicina drugih narodnosti. Etnička izmešanost Meca je u skladu sa celom regijom Baranje - brojne nacionalnosti su decenijama naseljavale ovaj prostor, baveći se uglavnom poljoprivredom. Sada, Hrvati čine manje od 5% razrušenog Meca... ●

I.R.

Verzija 2: Srbi počinioci, Mađari žrtve

Izveštaji stranih medija i mirovnih snaga koncentrisani su na novi primer etničkog čišćenja: selo Mece, nedaleko od Darde u Baranji. 6. decembra 1991. godine, u Mece su stigle snage srpskih dobrovoljaca sa teritorije Baranje i istočne Slavonije, pod komandom Nikole Kovačevića. Kapetan Kovačević tvrdio je da su trupe razmeštene kako bi se zaštitio lokalni put Darda-Čeminac-Beli Manastir, dok su izjave izbeglih civila ukazivale na to da su dobrovoljci zapravo sprovodili sistematsku kampanju zastrašivanja svih meštana mađarske nacionalnosti. Svedoci govore o planskom odvođenju i mučenju mađarskih civila, uništavanju njihove imovine i proterivanju onih koji su se tome usprotivili. Dokumentacija međunarodnih mirovnih snaga potvrđuje ovu verziju događaja. Zvanični izveštaj UNPROFOR-a o civilnim i materijalnim stradanjima u selu Mece zaključuje: „(...) kao neposredna posledica stacioniranja srpskih snaga, u selu Mece je ubijeno 89 mađarskih civila, preko 70 je ranjeno ili mučeno, uništeno je 31 domaćinstvo, dok se 16 osoba vode kao nestale. Nakon prestanka oružanih dejstava i povlačenja paravojnih snaga pod komandom kapetana Nikole Kovačevića, ukupan broj stradalih civila iznosi 124 (oko 35% čine žene i deca), a preko 200 ljudi je ranjeno. Polovina domaćinstava je pretrpela ozbiljnu materijalnu štetu, dok se 48 civila i dalje vodi kao nestalo.”

Darija Kostelnik, 54-godišnja Rusinka, ovako je opisala početak dešavanja: „*Probudila nas je buka kamiona i drugih vozila. Naredili su da se okupimo pred Domom kulture. Vidjela sam ovog njihovog komandanta sa brkovima kako na prikolici kamiona priča sa našim predsjednikom mjesne zajednice i nekim novinarima. Kad se selo okupilo, predstavio se i govorio je kako su oni došli da bi zaštitili selo od rata. Čim su novinari otišli, taj komandant je dreknuo: 'Prvo, želim spisak svih Mađara u Mecu! Drugo, od sada je na snazi policijski čas! Ko bude napolju bez moje dozvole, ide pravo na prijeki sud!' Viktor Nađ, naš predsjednik mjesne zajednice, skamenjen stajao pred njim i dobio pištoljem u glavu nekoliko puta, za primjer. Viktor je pao na zemlju preda mnom i zaječao, a taj krvnik je vikao na njega: 'Što gledaš đubre ugarsko?!' Narod je počeo da bježi kućama, a i ja sam za njima teturala. Jadni Viktor je i dalje ležao u prašini kao vreća neka...' Meštani Meca, koje ne broji više od hiljadu stanovnika, bili su pretežno Srbi i Mađari (zajedno su činili oko 90% ukupnog broja stanovnika), dok su ostatak činili Rusini, Hrvati, Nemci i još nekolicina drugih narodnosti. Etnička izmešanost Meca je u skladu sa celom regijom Baranje - brojne nacionalnosti su decenijama naseljavale ovaj prostor, baveći se uglavnom poljoprivredom. Sada, Mađari čine manje od 5% razrušenog Meca... •* **I.R.**

Verzija 3: Hrvati počinioi, Srbi žrtve (tekst za srpski poduzorak)

Izveštaji stranih medija i mirovnih snaga koncentrisani su na novi primer etničkog čišćenja: selo Mece, nedaleko od Darde u Baranji. 6. decembra 1991. godine, u Mece su stigle snage hrvatskih dobrovoljaca sa teritorije Baranje i istočne Slavonije, pod komandom Mislava Maretića. Kapetan Maretić tvrdio je da su trupe razmeštene kako bi se zaštitio lokalni put Darda-Čeminac-Beli Manastir, dok su izjave izbeglih civila ukazivale na to da su dobrovoljci zapravo sprovodili sistematsku kampanju zastrašivanja svih meštana srpske nacionalnosti. Svedoci govore o planskom odvođenju i mučenju srpskih civila, uništavanju njihove imovine i proterivanju onih koji su se tome usprotivili. Dokumentacija međunarodnih mirovnih snaga potvrđuje ovu verziju događaja. Zvanični izveštaj UNPROFOR-a o civilnim i materijalnim stradanjima u selu Mece zaključuje: „(...) kao neposredna posledica stacioniranja hrvatskih snaga, u selu Mece je ubijeno 89 srpskih civila, preko 70 je ranjeno ili mučeno, uništeno je 31 domaćinstvo, dok se 16 osoba vode kao nestale. Nakon prestanka oružanih dejstava i povlačenja paravojnih snaga pod komandom kapetana Mislava Maretića, ukupan broj stradalih civila iznosi 124 (oko 35% čine žene i deca), a preko 200 ljudi je ranjeno. Polovina domaćinstava je pretrpela ozbiljnu materijalnu štetu, dok se 48 civila i dalje vodi kao nestalo.”

Darija Kostelnik, 54-godišnja Rusinka, ovako je opisala početak dešavanja: „*Probudila nas je buka kamiona i drugih vozila. Naredili su da se okupimo pred Domom kulture. Vidjela sam ovog njihovog komandanta sa brkovima kako na prikolici kamiona priča sa našim predsjednikom mjesne zajednice i nekim novinarima. Kad se selo okupilo, predstavio se i govorio je kako su oni došli da bi zaštitili selo od rata. Čim su novinari otišli, taj komandant je dreknuo: 'Prvo, želim popis svih Srba u Mecu! Drugo, od sada je na snazi policijski sat! Tko je vani bez moje dozvole, ide ravno na prijeki sud!' Nikola Kovačević, naš predsjednik mjesne zajednice, skamenjen stajao pred njim i dobio pištoljem u glavu nekoliko puta, za primjer. Nikola je pao na zemlju preda mnom i zaječao, a taj krvnik je vikao na njega: 'Što gledaš đubre četničko?!' Narod je počeo da bježi kućama, a i ja sam za njima teturala. Jadni Nikola je i dalje ležao u prašini kao vreća neka...'* Meštani Meca, koje ne broji više od hiljadu stanovnika, bili su pretežno Srbi i Hrvati (zajedno su činili oko 90% ukupnog broja stanovnika), dok su ostatak činili Rusini, Mađari, Nemci i još nekolicina drugih narodnosti. Etnička izmešanost Meca je u skladu sa celom regijom Baranje - brojne nacionalnosti su decenijama naseljavale ovaj prostor, baveći se uglavnom poljoprivredom. Sada, Srbi čine manje od 5% razrušenog Meca... • **I.R.**

Verzija 3: Hrvati počiniooci, Srbi žrtve (tekst za hrvatski poduzorak)

S strani mediji i mirovne snage ovog tjedna izvještavaju o novom etničkom čišćenju: selo Mece, nedaleko od Darde u Baranji. 6. prosinca 1991. godine u Mece su stigle snage hrvatskih dragovoljaca s područja Baranje i istočne Slavonije, pod zapovjedništvom Mislava Maretića. Kapetan Maretić tvrdio je da su postrojbe raspoređene kako bi zaštitile lokalnu cestu Darda-Čeminac-Beli Manastir, dok su izjave izbjeglih civila ukazivale na to da su dragovoljci zapravo provodili sustavnu kampanju zastrašivanja svih stanovnika srpske nacionalnosti. Svjedoci govore o planskom odvođenju i mučenju srpskih civila, uništavanju njihove imovine i protjerivanju onih koji su se tome protivili. Dokumentacija međunarodnih mirovnih snaga potvrđuje ovu verziju događaja. Službeno izvješće UNPROFOR-a o civilnim i materijalnim stradanjima u selu Mece zaključuje: "(...) kao izravna posljedica stacioniranja hrvatskih snaga, u selu Mece ubijeno je 89 srpskih civila, preko 70 je ranjeno ili mučeno, 31 domaćinstvo je uništeno, dok se 16 osoba vode kao nestale. Nakon prestanka oružanih djelovanja i povlačenja paravojnih snaga pod zapovjedništvom kapetana Mislava Maretića, ukupan broj civilnih žrtava iznosio je 124 (oko 35% su žene i djeca), a preko 200 ljudi je ranjeno. Polovica domaćinstava pretrpjela je ozbiljnu materijalnu štetu, dok se 48 civila još uvijek vodi kao nestalo."

Darija Kostelnik, 54-godišnja Rusinka, početak događaja opisala je na sljedeći način: "Probudila nas je buka kamiona i drugih vozila. Naredili su da se okupimo ispred Doma kulture. Vidjela sam ovog njihovog zapovjednika s brkovima kako razgovara s predsjednikom naše mjesne zajednice i nekim novinarima na prikolici kamiona. Kad se selo okupilo, predstavio se i govorio da su oni došli zaštititi selo od rata. Čim su novinari otišli, zapovjednik je povikao: 'Prvo, želim popis svih Srba u Mecu! Drugo, od sada je na snazi policijski sat! Tko je vani bez moje dozvole, ide ravno na prijevki sud!' Nikola Kovačević, naš predsjednik mjesne zajednice, skamenjen stajao pred njim i, za primjer, dobio pištoljem u glavu nekoliko puta. Nikola je pao na zemlju preda mnom i zajaukao, a taj krvnik se derao na njega: 'Što gledaš đubre četničko?!' Ljudi su počeli bježati kućama, a i ja sam za njima teturala. Jadni Nikola i dalje je ležao u prašini poput vreće neke..." Stanovnici Meca, koje nema više od tisuću stanovnika, bili su pretežno Hrvati i Srbi (zajedno su činili oko 90% ukupnog stanovništva), dok su ostatak činili Rusini, Mađari, Nijemci i nekoliko drugih nacionalnosti. Etnička izmješanost Meca u skladu je s cijelom baranjskom regijom - mnoge su nacionalnosti desetljećima naseljavale ovo područje, baveći se uglavnom poljoprivredom. Sada, Srbi čine manje od 5% uništenog Meca... • **I.R.**

Verzija 4: Mađari počinioci, Srbi žrtve

Izveštaji stranih medija i mirovnih snaga koncentrisani su na novi primer etničkog čišćenja: selo Mece, nedaleko od Darde u Baranji. 6. decembra 1991. godine, u Mece su stigle snage mađarskih dobrovoljaca sa teritorije Baranje i istočne Slavonije, pod komandom Viktora Nađa. Kapetan Nađ tvrdio je da su trupe razmeštene kako bi se zaštitio lokalni put Darda-Čeminac-Beli Manastir, dok su izjave izbeglih civila ukazivale na to da su dobrovoljci zapravo sprovodili sistematsku kampanju zastrašivanja svih meštana srpske nacionalnosti. Svedoci govore o planskom odvođenju i mučenju srpskih civila, uništavanju njihove imovine i proterivanju onih koji su se tome usprotivili. Dokumentacija međunarodnih mirovnih snaga potvrđuje ovu verziju događaja. Zvanični izveštaj UNPROFOR-a o civilnim i materijalnim stradanjima u selu Mece zaključuje: „(...) kao neposredna posledica stacioniranja mađarskih snaga, u selu Mece je ubijeno 89 srpskih civila, preko 70 je ranjeno ili mučeno, uništeno je 31 domaćinstvo, dok se 16 osoba vode kao nestale. Nakon prestanka oružanih dejstava i povlačenja paravojnih snaga pod komandom kapetana Viktora Nađa, ukupan broj stradalih civila iznosi 124 (oko 35% čine žene i deca), a preko 200 ljudi je ranjeno. Polovina domaćinstava je pretrpela ozbiljnu materijalnu štetu, dok se 48 civila i dalje vodi kao nestalo.”

Darija Kostelnik, 54-godišnja Rusinka, ovako je opisala početak dešavanja: „*Probudila nas je buka kamiona i drugih vozila. Naredili su da se okupimo pred Domom kulture. Vidjela sam ovog njihovog komandanta sa brkovima kako na prikolici kamiona priča sa našim predsjednikom mjesne zajednice i nekim novinarima. Kad se selo okupilo, predstavio se i govorio je kako su oni došli da bi zaštitili selo od rata. Čim su novinari otišli, taj komandant je dreknuo: 'Prvo, želim popis svih Srba u Mecu! Drugo, od sada je na snazi policijski sat! Tko je vani bez moje dozvole, ide ravno na prijeki sud!' Nikola Kovačević, naš predsjednik mjesne zajednice, skamenjen stajao pred njim i dobio pištoljem u glavu nekoliko puta, za primjer. Nikola je pao na zemlju preda mnom i zaječao, a taj krvnik je vikao na njega: 'Što gledaš đubre četničko?!' Narod je počeo da bježi kućama, a i ja sam za njima teturala. Jadni Nikola je i dalje ležao u prašini kao vreća neka ...'* Meštani Meca, koje ne broji više od hiljadu stanovnika, bili su pretežno Srbi i Mađari (zajedno su činili oko 90% ukupnog broja stanovnika), dok su ostatak činili Rusini, Hrvati, Nemci i još nekolicina drugih narodnosti. Etnička izmešanost Meca je u skladu sa celom regijom Baranje - brojne nacionalnosti su decenijama naseljavale ovaj prostor, baveći se uglavnom poljoprivredom. Sada, Srbi čine manje od 5% razrušenog Meca... •

I.R.

1. Koliko smatrate da je autor ovog teksta (1) pristrasan [*pristran*] ... (7) nepristrasan [*nepristran*]
2. Koliko smatrate da je autor ovog teksta (1) nekompetentan ... (7) kompetentan
3. Koliko smatrate da je autor ovog teksta (1) neinteligentan ... (7) inteligentan
4. Koliko smatrate da je autor ovog teksta (1) zlonameran [*zlonamjeran*] ... (7) dobronameran [*dobronamjeran*]
5. U kojoj meri smatrate da je ovaj tekst [*U kojoj mjeri mislite da je ovaj tekst*] (1) irelevantan ... (7) relevantan
6. U kojoj meri smatrate da je ovaj tekst [*U kojoj mjeri mislite da je ovaj tekst*] (1) zasnovan na subjektivnom stavu ... (7) zasnovan na činjenicama
7. U kojoj meri smatrate da je ovaj tekst [*U kojoj mjeri mislite da je ovaj tekst*] (1) loš ... (7) dobar
8. U kojoj meri smatrate da je ovaj tekst [*U kojoj mjeri mislite da je ovaj tekst*] (1) neubedljiv [*neuvjerljiv*] ... (7) ubedljiv [*uvjerljiv*]
9. U kojoj meri smatrate da je ovaj tekst [*U kojoj mjeri mislite da je ovaj tekst*] (1) neiznenađujuć ... (7) iznenađujuć

Reprodukcija ugrožavajućih narativa

Sada ćemo Vam postaviti nekoliko kratkih pitanja vezanih za tekst koji ste malopre pročitali. Pažljivo ih pročitate i trudite se da date što precizniji odgovor! Ukoliko ne možete da se setite baš tačnog broja, ne brinite – prihvaćemo manja odstupanja. Molimo vas da koristite dijakritičke znakove (koristite Č,Ć,Đ,Š,Ž) – biće nam mnogo lakše da analiziramo odgovore! [*Sad ćemo vam postaviti nekoliko kratkih pitanja o tekstu koji ste upravo pročitali. Pažljivo ih pročitate i pokušajte dati*

najtočniji mogući odgovor! Ako se ne možete sjetiti baš točnog broja, ne brinite – prihvatit ćemo manja odstupanja. Molimo vas da koristite dijakritičke znakove (koristite Č, Ć, Đ, Š, Ž) – bit će nam puno lakše analizirati odgovore!]

Da li ste ranije čuli ili čitali o zločinu opisanom u ovom tekstu? [*Jeste li već čuli ili čitali o zločinu opisanom u ovom tekstu?*] (1) sigurno ne ... (7) sigurno da

1. Sećate li se koji je ukupan broj stradalih civila naveden u tekstu? Upišite broj. [*Sjećate li se koji je ukupan broj stradalih civila naveden u tekstu? Unesite broj.*]

2. Sećate li se koliki su procenat stradalih činili žene i deca? Upišite broj. [*Sjećate li se koliki su postotak žrtava bili žene i djeca? Unesite broj.*]

3. Koje su nacionalnosti bile snage odgovorne za opisani zločin?

4. Koje su nacionalnosti, prema tekstu, činile većinsko stanovništvo u selu?

5. Koliki procenat Hrvata je preostao u selu? Upišite broj. [*Koliki je postotak Srba preostao u selu? Unesite broj.*]

6. Kako je povređen predsednik mesne zajednice? [*Kako je ozlijeđen predsjednik mjesne zajednice?*]

7. Šta je tražio komandant od predsednika mesne zajednice? [*Što je zapovjednik tražio od predsjednika mjesne zajednice?*]

8. Koliki je broj civila mučenih i ranjenih ubrzo po dolasku snaga u Mece? Upišite broj. [*Koliki je broj civila mučenih i ranjenih ubrzo nakon dolaska snaga u Mece? Unesite broj.*]

9. Ko je sačinio izveštaj o opisanom zločinu? [*Tko je sačinio izvještaj o opisanom zločinu?*]

10. Koliko se civila i dalje vodi kao nestalo? Upišite broj. [*Koliko se civila još uvijek vodi kao nestalo. Unesite broj.*]

*pitanja pod rednim brojevima 3,4,6,7 i 9 su održavala pažnju i predstavljaju indikatore razumevanja teksta, dok pitanja pod rednim brojevima 1,2,5,8 i 10 stvaraju kompozit za našu implicitnu meru defanzivne obrade informacija

Prilog B: Metrijska svojstva instrumenata iz studije 2

Tabela 1 – Korelacije stavki na podskali značajnosti etničke pripadnosti

Stavka	1.	2.	3.	4.
1. značajnost_1	1			
2. značajnost_2	.745**	1		
3. značajnost_3	.641**	.797**	1	
4. <u>značajnost_4</u>	.451**	.411**	.352**	1

*p<0,05

**p<0,01

Tabela 2 – Metrijska analiza stavki na podskali značajnosti etničke pripadnosti

Stavka	REP	REL	H	B
značajnost_1	.9621	.5850	.8730	.8635
značajnost_2	.9534	.7305	.9175	.8987
značajnost_3	.9665	.6410	.8675	.8493
<u>značajnost_4</u>	.9601	.2165	.6188	.6740

Tabela 3 – Korelacije stavki na podskali opažanja nadmoćnosti etničke grupe

Stavka	1.	2.	3.	4.
1. nadmoćnost_1	1			
2. nadmoćnost_2	.492**	1		
3. nadmoćnost_3	.394**	.602**	1	
4. nadmoćnost_4	.386**	.509**	.473**	1

*p<0,05

**p<0,01

Tabela 4 – Metrijska analiza stavki na podskali opažanja nadmoćnosti etničke grupe

Stavka	REP	REL	H	B
nadmoćnost_1	.9112	.2743	.7127	.7290
nadmoćnost_2	.8705	.4758	.8471	.8351
nadmoćnost_3	.8916	.4057	.7995	.7922
nadmoćnost_4	.9126	.3191	.7555	.7600

Tabela 5 – Korelacije stavki na skali defanzivnog odnosa prema narativima sopstvene grupe (FENCE)

Stavka	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
1. FENCE_1	1											
2. FENCE_2	.506**	1										
3. <u>FENCE_3</u>	.007	.062	1									
4. FENCE_4	.367**	.381**	.188**	1								
5. FENCE_5	.554**	.616**	-.030	.333**	1							
6. <u>FENCE_6</u>	.039	.154**	.315**	.188**	.053	1						
7. FENCE_7	.454**	.555**	.162**	.449**	.491**	.213**	1					
8. FENCE_8	.458**	.620**	.119**	.422**	.492**	.149**	.598**	1				
9. FENCE_9	.504**	.603**	.128**	.504**	.551**	.272**	.659**	.589**	1			
10. FENCE_10	.498**	.585**	.092*	.417**	.552**	.070	.600**	.610**	.577**	1		
11. <u>FENCE_11</u>	.407**	.231**	.104*	.111*	.196**	.172**	.150**	.139**	.240**	.192**	1	
12. FENCE_12	.563**	.800**	.102**	.383**	.695**	.169**	.541**	.603**	.617**	.630**	.231**	1

*p<0,05

**p<0,01

Tabela 6 – Metrijska analiza stavki na skali defanzivnog odnosa prema narativima sopstvene grupe (FENCE)

Stavka	REP	REL	H	B
FENCE_1	.9615	.4947	.7076	.6917
FENCE_2	.9884	.6853	.8245	.7890
<u>FENCE_3</u>	.6900	.1518	.1641	.2905
FENCE_4	.9744	.3205	.5942	.6123
FENCE_5	.9867	.5570	.7559	.7106
<u>FENCE_6</u>	.7708	.2031	.2475	.3605
FENCE_7	.9827	.5535	.7717	.7580
FENCE_8	.9885	.5361	.7746	.7481
FENCE_9	.9836	.6027	.8162	.8057
FENCE_10	.9871	.5506	.7853	.7519
<u>FENCE_11</u>	.8370	.2149	.3369	.4096
FENCE_12	.9852	.7383	.8501	.8180

Tabela 7 – Korelacije stavki na skali zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima (BLOC)

Stavka	1.	2.	3.	4.
1. BLOC_1	1			
2. BLOC_2	.619**	1		
3. BLOC_3	.643**	.605**	1	
4. BLOC_4	.665**	.666**	.669**	1

*p<0,05

**p<0,01

Tabela 8 – Metrijska analiza stavki na skali zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima (BLOC)

Stavka	REP	REL	H	B
BLOC_1	.9619	.5413	.8545	.8546
BLOC_2	.9633	.5187	.8420	.8437
BLOC_3	.9621	.5366	.8510	.8515
BLOC_4	.9563	.5937	.8778	.8756

Tabela 9 – Korelacije stavki na skali reakcije na istorijski kontranarativ (RIK)

Stavka	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1. RIK_1	1								
2. RIK_2	.637**	1							
3. RIK_3	.403**	.599**	1						
4. RIK_4	.610**	.694**	.525**	1					
5. RIK_5	.454**	.583**	.552**	.544**	1				
6. RIK_6	.663**	.680**	.511**	.662**	.567**	1			
7. RIK_7	.532**	.685**	.564**	.619**	.557**	.612**	1		
8. RIK_8	.524**	.680**	.596**	.629**	.657**	.683**	.637**	1	
9. RIK_9	.021	.064	.061	.015	.022	.045	.045	-.023	1

*p<0,05

**p<0,01

Tabela 10 – Metrijska analiza stavki na skali reakcije na istorijski kontranarativ (RIK)

Stavka	REP	REL	H	B
RIK_1	.9840	.5250	.7476	.7402
RIK_2	.9888	.6759	.8685	.8592
RIK_3	.9867	.4670	.7327	.7351
RIK_4	.9912	.5920	.8237	.8906
RIK_5	.9880	.5028	.7607	.7546
RIK_6	.9873	.6382	.8396	.8289
RIK_7	.9915	.5647	.8108	.8022
RIK_8	.9858	.6441	.8431	.8227
<u>RIK_9</u>	.3581	.0199	.0477	.1910

Tabela 11 – Korelacije stavki na skali etosa konflikta

Stavka	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
1. EK_1	1															
2. EK_2	.532	1														
3. EK_3	.229	.331**	1													
4. <u>EK_4</u>	-.238**	-.167**	-.105*	1												
5. EK_5	.410**	.493**	.442**	-.257**	1											
6. EK_6	.187**	.252**	.366**	-.081	.396**	1										
7. <u>EK_7</u>	.075	.069	.276**	.035	.177**	.276**	1									
8. EK_8	.188**	.264**	.511**	-.087*	.418**	.370**	.391**	1								
9. <u>EK_9</u>	-.184**	-.233**	-.182**	.206**	-.257**	-.152**	-.015	-.126**	1							
10. EK_10	.344**	.440**	.512**	-.131**	.488**	.282**	.198**	.447**	-.306**	1						
11. EK_11	.196**	.261**	.420**	-.121**	.285**	.264**	.229**	.392**	-.115**	.411**	1					
12. <u>EK_12</u>	-.136**	-.020	.088*	.063	-.018	.139**	.105*	.029	.099*	-.025	.166**	1				
13. EK_13	.150**	.168**	.425**	-.095*	.295**	.445**	.371**	.439**	-.095*	.362**	.388**	.209**	1			
14. EK_14	.340**	.469**	.472**	-.265**	.528**	.389**	.144**	.327**	-.349**	.491**	.356**	.057	.353**	1		
15. <u>EK_15</u>	-.005	.001	.127**	-.006	.051	.191**	.173**	.227**	.014	.060	.132**	.071	.269**	.035	1	
16. <u>EK_16</u>	-.010	-.026	.128**	.115**	.044	.123**	.137**	.176**	.090*	.040	.128**	.070	.229**	-.013	.270**	1

* p<0,05

** p<0,01

Tabela 12 – Metrijska analiza stavki na skali etosa konflikta

Stavka	REP	REL	H	B
EK_1	.9133	.3479	.5033	.4190
EK_2	.9386	.4335	.6065	.5213
EK_3	.9728	.4441	.7217	.6857
<u>EK_4</u>	.8348	.1479	.2805	-.0183
EK_5	.9665	.4688	.7206	.6117
EK_6	.9554	.3249	.5985	.6049
<u>EK_7</u>	.9286	.2234	.4068	.4954
EK_8	.9545	.4351	.6769	.6757
<u>EK_9</u>	.9161	.1803	.3660	-.0822
EK_10	.9643	.4649	.7251	.6278
EK_11	.9600	.3065	.5951	.5976
<u>EK_12</u>	.6401	.1210	.0915	.2582
EK_13	.9425	.4167	.6263	.6685
EK_14	.9624	.4774	.7215	.5896
<u>EK_15</u>	.8314	.1451	.2215	.3551
<u>EK_16</u>	.7734	.1370	.1585	.3402

Tabela 13 – Korelacije stavki na skali pristrasnosti atribucije odgovornosti i štete

Stavka	1.	2.
1. odgovornost	1	
2. šteta	.574**	1

*p<0,05

**p<0,01

Tabela 14 – Korelacije stavki na skali sklonosti ka strategijama moralnog isključivanja (MI)

Stavka	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.
1. MI_1	1																	
2. MI_2	.708**	1																
3. MI_3	.556**	.576**	1															
4. MI_4	.580**	.599**	.640**	1														
5. MI_5	.580**	.542**	.482**	.536**	1													
6. MI_6	.504**	.562**	.556**	.549**	.435**	1												
7. <u>MI_7</u>	.056	.073	.043	.052	.131**	.076	1											
8. MI_8	.604**	.594**	.426**	.477**	.397**	.478**	.024	1										
9. MI_9	.568**	.562**	.619**	.620**	.481**	.531**	.026	.459**	1									
10. MI_10	.578**	.537**	.374**	.428**	.390**	.588**	.099*	.572**	.423**	1								
11. MI_11	.527**	.528**	.585**	.525**	.429**	.466**	.015	.464**	.474**	.366**	1							
12. MI_12	.471**	.445**	.587**	.524**	.448**	.489**	.047	.401**	.504**	.368**	.520**	1						
13. MI_13	.562**	.531**	.453**	.431**	.406**	.501**	.051	.489**	.433**	.515**	.475**	.409**	1					
14. MI_14	.481**	.411**	.437**	.359**	.386**	.445**	.038	.440**	.362**	.442**	.412**	.399**	.460**	1				
15. MI_15	.494**	.468**	.568**	.609**	.442**	.415**	-.026	.377**	.509**	.361**	.489**	.526**	.378**	.341**	1			
16. <u>MI_16</u>	.087*	.036	.129**	.155**	.093*	.121**	.121**	-.040	.105*	.076	.122**	.108*	.091*	.010	.121**	1		
17. MI_17	.511**	.563**	.575**	.633**	.448**	.542**	.064	.408**	.625**	.352**	.483**	.535**	.437**	.339**	.578**	.162**	1	
18. MI_18	.550**	.520**	.588**	.543	.461**	.503**	.084	.422**	.527**	.436**	.524**	.584**	.441**	.419**	.469**	.147**	.604**	1

* p<0,05

** p<0,01

Tabela 15 – Metrijska analiza stavki na skali sklonosti ka strategijama moralnog isključivanja (MI)

Stavka	REP	REL	H	B
MI_1	.9914	.6560	.8024	.7928
MI_2	.9923	.6334	.7924	.7789
MI_3	.9916	.6137	.7837	.7738
MI_4	.9931	.6142	.7879	.7794
MI_5	.9909	.4407	.6779	.6808
MI_6	.9884	.5510	.7397	.7377
MI_7	.6441	.0536	.0854	.1661
MI_8	.9875	.5091	.6845	.6725
MI_9	.9939	.5525	.7552	.7432
MI_10	.9793	.5361	.6611	.6654
MI_11	.9921	.4814	.7135	.7075
MI_12	.9911	.4972	.7080	.7040
MI_13	.9921	.4472	.6785	.6787
MI_14	.9881	.3652	.6026	.6045
MI_15	.9882	.4992	.6929	.6835
MI_16	.8320	.0884	.1519	.2225
MI_17	.9879	.5975	.7513	.7458
MI_18	.9914	.5380	.7446	.7426

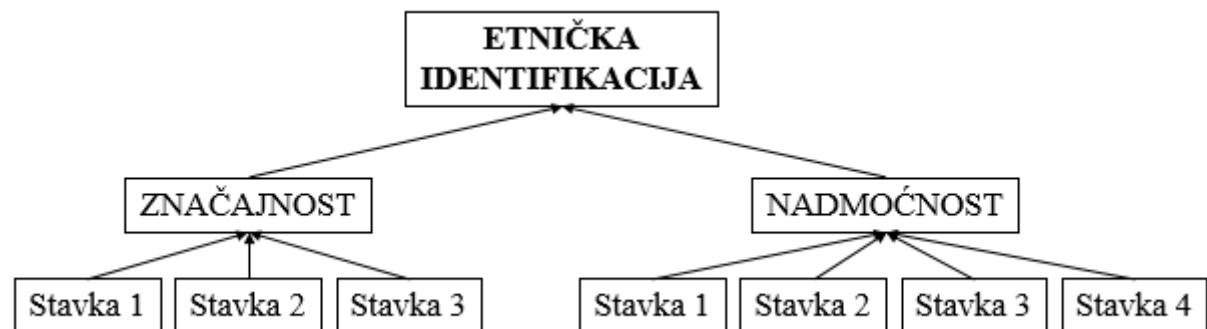
Tabela 16 – Deskriptivna statistika i metrijske karakteristike korišćenih upitnika

	N	Min	Max	M	SD	Sk	Ku	KMO	α	H2
snaga etničke identifikacije	509	1	7	4.87	1.685	-.364**	-.682**	/	/	/
značajnost etničke pripadnosti	509	1	5	2.71	1.199	.307**	-.901**	.956	.889	.945
opažanje nadmoćnosti etničke grupe	509	1	4.75	2.33	.777	.208	-.414	.894	.784	.926
etos konflikta	509	1	5	2.56	.790	.276*	-.239	.954	.853	.837
FENCE	509	1	7	3.14	1.430	.414**	-.535*	.987	.913	.930
sklonost ka moralnom isključivanju	509	1	4.88	2.73	.880	.201	-.368	.991	.940	.889
pristrasnost atribucije	509	-4.5	5	1.68	1.653	.177	-.286	/	/	/
zatvorenost prema kontranarativima	509	1	7	4.95	1.616	-.647**	-.180	.961	.879	.960
reakcija na istorijski kontranarativ	483	1	7	4.58	1.203	-.102	.017	.988	.922	.955

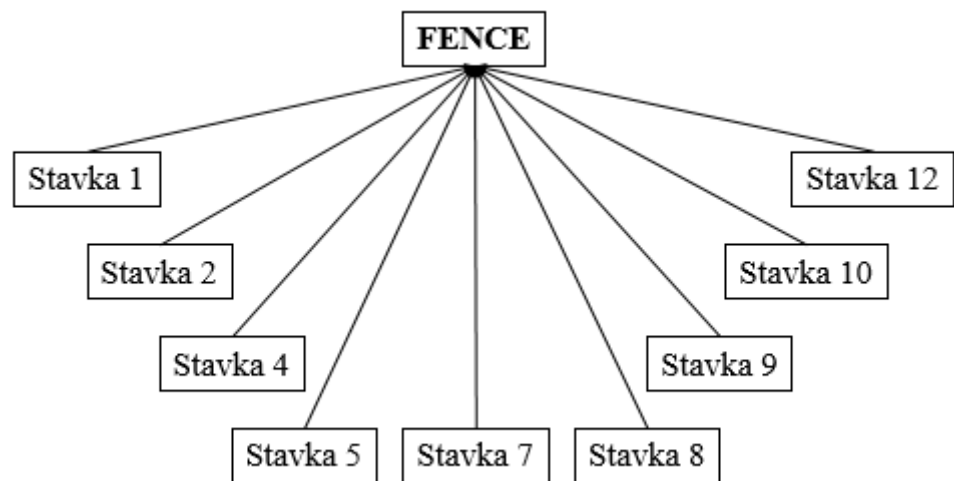
*p<0,05

**p<0,01

Prilog C: Faktorska struktura upitnika iz studije 2

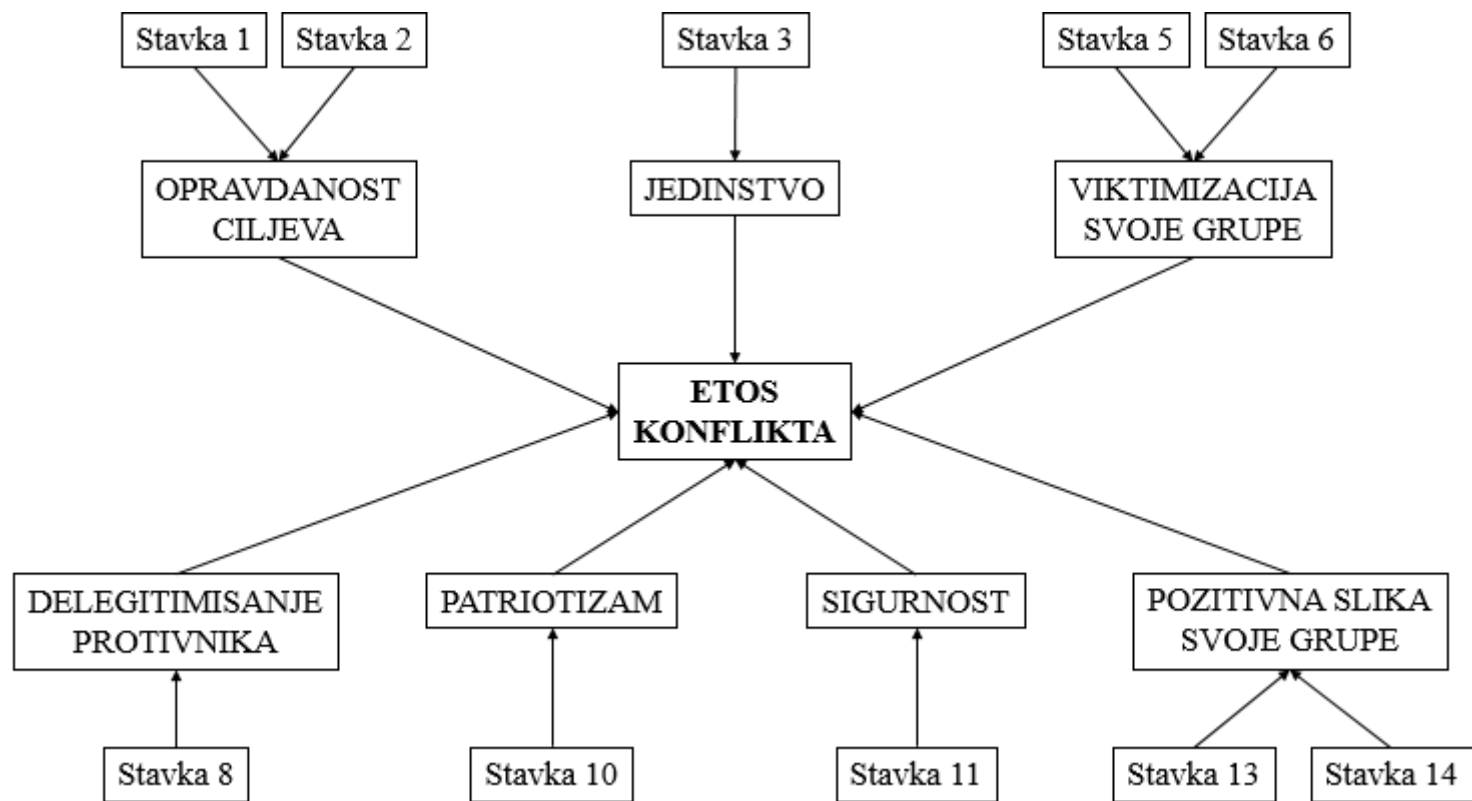

Slika 1: Faktorska struktura tipova etničke identifikacije

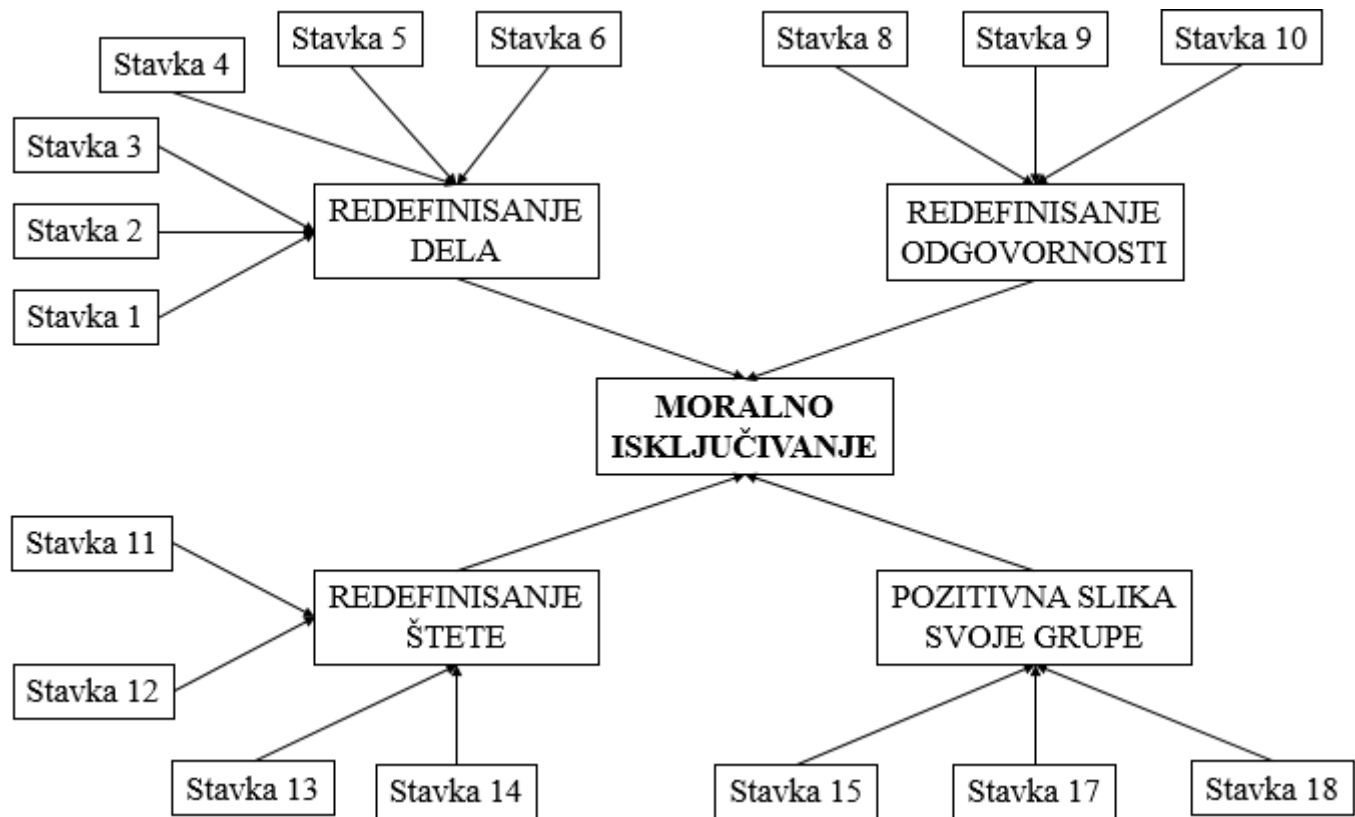

Slika 2: Faktorska struktura defanzivnog odnosa prema istorijskim narativima svoje grupe (FENCE)

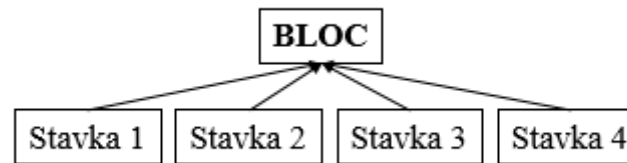
Slika 3: Faktorska struktura etosa konflikta

Slika 5: Faktorska struktura sklonosti ka strategijama moralnog isključivanja

Slika 6: Faktorska struktura reakcije na ugrožavajuć istorijski narativ

Slika 4: Faktorska struktura zatvorenosti prema istorijskim kontranarativima (BLOC)

Prilog D: Pitanja sa testova znanja nakon završene srednje škole iz Srbije i Hrvatske

Pitanja sa prijemnih ispita za osnovne akademske studije istorije na Filozofskom fakultetu BU

1. Уставом Републике Хрватске донетим 1990. Србима у Хрватској је одузет статус:

1) националне мањине 2) верске заједнице 3) **конститутивног народа** 4) повлашћеног народа 5) већинског народа

2. Акције хрватске војске, подржане од САД, изведене у мају и августу 1995. године, у којима је протерано преко 300 000 Срба из Хрватске звале су се:

1) Муња и Олуја; 2) Муња и Гром; **3) Бљесак и Олуја**; 4) Бљесак и Гром; 5) Муња и Бљесак²⁴

---

²⁴ Ovo pitanje je postavljeno na testovima iz 2014. i 2019. godine.

Pitanja sa državne mature u Hrvatskoj za predmet istorija

1. Pozorno pogledajte fotografiju iz vremena Domovinskoga rata i odgovorite na postavljena pitanja.

Razaranja kojega hrvatskoga grada u Domovinskome ratu prikazuje fotografija?

Vukovara

Kojega je datuma okupiran ovaj grad?

18. studenoga 1991.

Kako se naziva mjesto masovne likvidacije hrvatskih branitelja i građana toga grada?

Ovčara

2. Koje je područje u cijelosti oslobođeno vojno-redarstvenom akcijom „Bljesak”?

A. Dubrovačko zaleđe B. Istočna Slavonija C. Zadarsko zaleđe
D. Zapadna Slavonija

3. Pozorno promotrite zemljovid oslobodilačkih akcija tijekom Domovinskoga rata. Prostorima obilježenima brojevima od 1 do 4 pridružite nazive vojno-redarstvenih operacija

1=Maslenica i Peruća, 2=Medački džep, 3=Bljesak, 4=Oluja

4. Kako se naziva spontani pokret majki koje su se borile za puštanje svojih sinova/ročnika JNA?

Bedem Ljubavi

5. Koja je osoba održala glasoviti govor *Generali, Hrvatska se ne boji!* ispred Komande V. vojne oblasti JNA u Zagrebu 1991. godine?

Vlado Gotovac

6. Jeste li za to da Republika Hrvatska, kao suverena i samostalna država, koja jamči kulturnu autonomiju i sva građanska prava Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti u Hrvatskoj, može stupiti u savez suverenih država s drugim republikama (prema prijedlogu Republike Hrvatske i Republike Slovenije za rješenje državne krize SFRJ)?

Koje su se godine građani Republike Hrvatske potvrdno izjasnili na referendumu o navedenom pitanju s 93,24% glasova?

1991

7. Koji niz određuje točan kronološki slijed navedenih oslobodilačkih akcija hrvatskih redarstvenika i vojske tijekom Domovinskog rata?

Maslenica → Medački džep → Bljesak → Oluja

8. Koji se dio teritorija Republike Hrvatske trebao mirno reintegrirati u pravni sustav u roku od godine dana temeljem odluka Daytonskog sporazuma?

Podunavlje/istočna Slavonija

9. Kako se nazivaju profesionalne postrojbe hrvatske vojske formirane u travnju 1991. godine?

Zbor narodne garde / ZNG

10. Pozorno pročitajte dio povijesnoga govora *Generali, Hrvatska se ne boji!* održanog u kolovozu 1991. godine na prosvjednom skupu pred zgradom Komande Pete vojne oblasti JNA i odgovorite na postavljena pitanja:

Ja vas volim i ja se vama ponosim! I kad bih morao birati da li ću s vama umrijeti ili s generalskim strašilima živjeti, izabrao bih smrt. (...)

Kad bi generali imali obitelji, kad bi generali imali djecu, kad bi generali imali bližnje, nikad ne bi zaposjeli ovu našu zgradu. (...) Jer onaj tko tuđu djecu ubija – nema djece; jer onaj tko tuđe majke uciviljuje – nema majke; jer onaj tko tuđe domove ruši – nema doma. (...)

Ali mi imamo svoje gradove, mi imamo svoju kulturu, mi imamo svoju domovinu, svoju naciju. Neka nas puste na miru! Neka odlaze odavde!

Koji je hrvatski političar održao navedeni govor?

Vlado Gotovac

11. Pozorno pogledajte prikazani slikovni prilog iz kolovoza 1995. godine i odgovorite na postavljena pitanja.

Koji je događaj iz Domovinskoga rata prikazan na slikovnome prilogu?
proslava oslobođenja Knina

Kako se zovu osobe u civilnoj odjeći prikazane na slikovnome prilogu?
Franjo Tuđman i Gojko Šušak

12. Uz koje se bojište Domovinskoga rata vezuje sljedeća rečenica:
Obadva, obadva su pala?
uz sjevernodalmatinsko bojište

13. Koje su godine Dubrovnik i Vukovar bili izloženi najjačim napadima tijekom Domovinskoga rata?

1991

14. Koji događaj iz hrvatske povijesti 20. stoljeća prikazuje slikovni prilog?

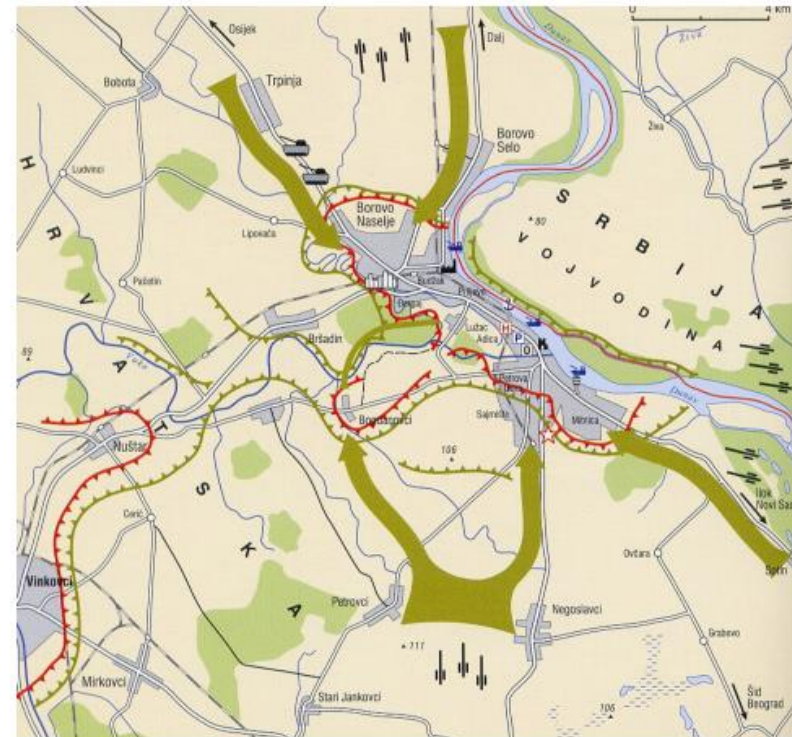
početak Domovinskoga rata

15. Kako se naziva stratište hrvatskih vojnika i civila iz Domovinskoga rata obilježeno spomenikom prikazanim na slikovnome prilogu?

Ovčara

16. Pozorno pogledajte prikazani povijesni zemljovid i odgovorite na postavljena pitanja

Opsadu kojega hrvatskoga grada prikazuje povijesni zemljovid?
Vukovara

Kako je prikazani hrvatski prostor vraćen pod suverenitet hrvatskih vlasti?

mirnom reintegracijom

17. Koji niz određuje točan kronološki slijed navedenih događaja iz hrvatske povijesti s kraja 20. stoljeća?

balvan revolucija → krvavi Uskrs → pad Vukovara → operacija Oluja

18. Pozorno pogledajte slikovni prilog i odgovorite na postavljena pitanja.

Što znači kratica s povijesnoga izvora?

Zbor narodne garde Republike Hrvatske

Kada su ustrojene postrojbe koje su nosile prikazani znak?

u travnju 1991. godine

19. U kojemu su nizu točno kronološki navedena stradanja civila u vrijeme velikosrpske agresije?

Borovo Selo → selo Čelije → Vukovar → Srebrenica

20. U kojemu su nizu točno kronološki navedeni događaji iz razdoblja samostalne i suverene Republike Hrvatske?

prvi saziv višestranačkoga sabora → početak balvan revolucije → donošenje Božićnoga ustava → međunarodno priznanje Hrvatske od članica Europske zajednice

21. Pozorno pročitatajte povijesni izvor

(...) Došavši na ulazna vrata, major Šljivančanin susreo se s predstavnikom Međunarodnog Crvenog križa. Nastaje prepirka (...) Predstavnik Međunarodnog Crvenog križa se tome opire jer je dogovoreno između armije, Crvenog križa, doktorice Bosanac i Biloga da vojska ne smije i neće ulaziti u bolnicu, nego da će svi ranjenici, cjelokupno medicinsko osoblje i svi civili moći slobodno izaći (...) Tog trenutka shvatio sam da neće biti onako kao što je dogovoreno, da će se stvari promijeniti (...)

U kojemu se gradu nalazi bolnica spomenuta u povijesnome izvoru?

Vukovaru

22. Pozorno pogledajte slikovni prilog iz razdoblja Domovinskoga rata

Na koju se vojno-redarstvenu akciju odnosi prikazani slikovni prilog?

Bljesak

23. Pozorno pročitatajte povijesni izvor i odgovorite na postavljena pitanja (...)
Za vrijeme prvog leta nakon duže pauze nametnute administrativnim zabranama letenja za sve Hrvate na aerodromu, (...) je trebao nadzirati povlačenje JNA iz (...). Planiranom trasom preko Zagreba, Ljubljane sve do Kopra i nazad preko Ljubljane, spustio se u razinu tla, te uletio u zračni prostor Austrije otprilike oko Bleiburga. Odmah po ulasku u austrijski zračni prostor, izvukao je stalni trap te se zaputio prema aerodromu pokraj Klagenfurta gdje je uspješno prizemljio svoj nenaoružani zrakoplov. (...)
 Bilo je to 25. listopada 1991. godine, kad je cijeli svijet uz fotografiju hrvatskog pilota i aviona MiG-21 na aerodromu u Klagenfurtu, prenio njegove riječi: „Ja sam Hrvat, ne mogu i neću pucati na Hrvate!” (...)

Na kojega se pripadnika Hrvatske vojske odnosi povijesni izvor?

na Rudolfa Perešina

Na što se odnosi kratica JNA spomenuta u povijesnome izvoru?

na Jugoslavensku narodnu armiju

24. Pozorno pogledajte slikovni prilog.

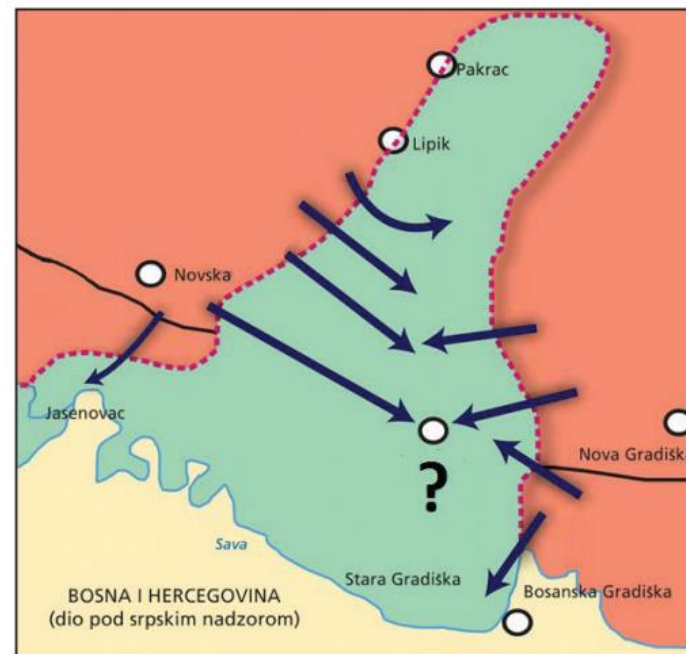

Koji događaj iz Domovinskoga rata obilježava prikazani spomenik?
pogibiju hrvatskih redarstvenika u Borovu Selu

25. Koji je političar osmislio plan prekida rata u Hrvatskoj dovođenjem UNPROFOR-a, snaga Ujedinjenih naroda?

Cyrus Vance

26. Pozorno pogledajte povijesni zemljovid i odgovorite na postavljena pitanja.

Koja je vojno-redarstvena akcija iz Domovinskoga rata prikazana na povijesnome zemljovidu?

Bljesak

Oslobođenje kojega hrvatskoga mjesta je prikazano na povijesnome zemljovidu?

Okučana

27. U kojemu su nizu točno kronološki poredani događaji iz razdoblja nastanka samostalne i suverene Republike Hrvatske?

konstituiranje prvoga višestranačkog sabora → početak tzv. balvan-revolucije → prihvaćanje prvoga ustava Republike Hrvatske → krvavi Uskrs

28. Pozorno pogledajte povijesni zemljovid i odgovorite na postavljena pitanja.

Nakon kojega je događaja započela konkretna realizacija političkoga programa prikazanoga na povijesnome zemljovidu?

nakon smrti Josipa Broza Tita

Koji su gradovi trebali biti krajnje točke područja velikosrpskoga programa prikazanog na povijesnome zemljovidu?

Virovitica – Karlovac – Karlobag

29. Pozorno pogledajte slikovne priloge i odgovorite na postavljena pitanja.

Koji je bio povod nastanka ponuđenih slikovnih priloga?

otpor hrvatske javnosti agresoru u vrijeme Domovinskoga rata

Što je bilo zajedničko gradovima iz vremena nastanka slikovnih priloga?

Bili su izloženi učestalim neprijateljskim granatiranjima

30. U kojemu su nizu točno kronološki poredani događaji iz razdoblja Domovinskoga rata?

početak tzv. balvan-revolucije u Kninu → pogibija Josipa Jovića → pogibija hrvatskih policajaca u Borovome Selu → početak opsade Vukovara²⁵

²⁵ Ovo pitanje je u analiziranom vremenskom periodu postavljeno na tri testa.

Biografija autora

Miloš Jevtić je rođen 22. VII 1993. godine, u Šapcu.

Nakon završene srednje medicinske škole, upisuje Filozofski fakultet, odsek psihologija, Univerziteta u Beogradu 2012. godine. Osnovne studije završava 2016. godine sa prosekom 9,23. Iste godine upisuje master studije psihologije na Filozofskom fakultetu BU (modul klinička psihologija) i završava ih 2017. godine, sa prosekom 9,57. Doktorske studije psihologije (FF BU) upisuje u školskoj 2018/2019 godini.

Od 2018. godine radi na Institutu za političke studije u Beogradu. U trenutku odbrane doktorske disertacije, nalazi se u zvanju istraživač-saradnik.

Stručna interesovanja obuhvataju oblast kolektivnih sećanja i njihov uticaj na etničku identifikaciju i sistem vrednosti pojedinca. Učestvovao je na više međunarodnih konferencija i autor je više radova na temu razumevanja skorašnje istorije sukoba, sa naglaskom na izdvajanju psihičkih faktora koji otežavaju kritički odnos prema nacionalnoj istoriji.

Образац 5.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Јевтић Милош _____

Број индекса _____ 4П18/6 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Пристрасност сећања на рат у Хрватској 1991-1995 године: психички процеси у грађењу историјских наратива

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Јевтић Милош _____
Број индекса _____ 4П18/6 _____
Студијски програм _____ Психологија _____
Наслов рада _____ Пристрасност сећања на рат у Хрватској 1991-1995 године:
психички процеси у грађењу историјских наратива _____
Ментор _____ проф. др Ирис Жежељ _____

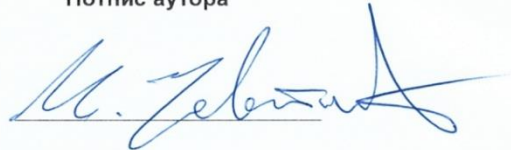
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, _____

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Пристрасност сећања на рат у Хрватској 1991-1995 године: психички процеси у грађењу историјских наратива

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, _____

Потпис аутора

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.